

HOLMI

XX. évfolyam 11. szám

2008. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Szűcs Jenő*: Két történelmi példa
az etnikai csoportok
életképességéről • 1399
- Rába György*: A bolygó ritmusai • 1411
Hétvége idegen városban • 1412
- Tandori Dezső*: Híg-sivatag-felonínusok • 1412
- Kiss Judit Ágnes*: Gyerekkor (I) • 1414
- Szvoren Edina*: Percek egy sün életéből • 1417
- Kováts Judit*: Hálóingben, pelenkában • 1422
- Radnóti Sándor*: „Xenídion s Etelke”
(A magyar winckelmanniánizmus
határai) • 1428
- Kálec Orsolya*: A Turing-teszt • 1454
- Egressy Zoltán*: Erdő • 1460
- Jónás Tamás*: Nagy szerelmes vers • 1465
Oroszlán a tengerparton • 1467
- Loschitz Ferenc*: Már és még • 1468
Ne csak szoríts • 1468
- Kovács Péter*: Szilánkok fölötté válásom
történetéből (*Részlet*) • 1469
- Ferdinandy György*: Éhínség a paradicsomban
(Francia írószágom története) • 1490
- Sárándi József*: Mezsgyén • 1506

FIGYELŐ

- Bodor Béla:* Háttal a stégnek (Ijjas Tamás:
Fejedelmi többsz) • 1507
- Sántha József:* Bolygó apák (Bán Zoltán András:
Hölgyszonáta és más történetek) • 1511
- Dömötör Edit:* Találtam egy könyvet.
Narratívakoncepciók Lengyel Péter
„Macskakő” című regényében • 1515
- Gömöri György:* Egy alapos Balassi-revízió
(Kószeghy Péter: Balassi Bálint.
Magyar Alkibiádész) • 1525

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Szűcs Jenő

KÉT TÖRTÉNELMI PÉLDA AZ ETNIKAI CSOPORTOK ÉLETKÉPESSÉGÉRŐL

Nagyszerű elemzőkészség, éles, hibátlan logika, káprázatosan gazdag anyagismeret jellemzi Szűcs Jenő egyik utolsó tanulmányát, a KÉT TÖRTÉNELMI PÉLDA AZ ETNIKAI CSOPORTOK ÉLETKÉPESSÉGÉRŐL című írást. A magyar államalapítás utáni *böszörmény* (vagyis mohamedán) települések és a Hunyadi János kezdeményezésére az oszmán hódítás ellen a Dnyeszter vonaláig előretolt magyar határőrfalvak maradványainak „*bámulatosan szívós életképességét*” feltárva, Szűcs Jenő nem kíván „*általánosságban elmélkedni az etnikai lét dimenzióiról*”, de okkal feltételezhetjük, hogy a jelenkor történeti, politikai kérdései iránt mindig is, utolsó éveiben pedig különösképpen érdeklődő történész az igencsak aktuális tanulságokra való utalás szándékával is írta ezt a dolgozatát.

A tanulmány A MAGYARSÁGKUTATÓ CSO-

PORT 1987-ES ÉVKÖNYVÉ-ben, az ÉVKÖNYV (és a tanulmányból készült különlenyomat) kis példányszámban jelent meg, sokszorosítva, ma már könyvritkaság, csak a nagyobb könyvtárakban található meg – újrapublikálását ez is indokolja. Szűcs Jenő halála után családja, barátai, munkatársai azt tervezték, hogy többkötetes sorozatba gyűjtik össze életművét, legközelebbi munkatársa és tanítványa, Engel Pál elkészítette a hétkötetes sorozat tervét, 1997-ben meg is jelent az első kötet (SZÜCS JENŐ MŰVEI. A MAGYAR NEMZETI TUDAT KIALAKULÁSA. Sorozatszerkesztő Engel Pál, szerkesztette Zimonyi István. Balassi Kiadó–JATE–Osiris), de a vállalkozás csakhamar elakadt. Örömről szolgálna, ha a tanulmány újraközlése felhívna a figyelmet Szűcs Jenő gazdag életművére, és elősegítené a vállalkozás folytatását. – *A szerk.*

Mire tanít a történelem az etnikai közösségek élettartamára nézve? A kérdés persze ebben a formában egyelőre túl tág és laza körvonalú, hiszen a dolog természetesen a feltételeken fordul meg. A történelem általánosságban véve arra tanít, hogy valameleyest is tűrhető feltételek közt még az állam nélküli vagy „anyanemzetet” nélkülöző etnikumok életképessége is bámulatosan szívós. Tűrhető feltételeken bizonyos, mégoly alsófokú jogi-territoriális és kulturális (a történeti századokban elsősorban vallási) autonómia minimuma értendő. Mindehhez éppen nem feltétlenül szükségeltetnek európai keretek. Elég csak a krími gótok extrém példájára utalni, arra a töredékre, mely a keleti gótok népéből a hun invázió (i. sz. 375) után visszamaradt a Krím-félszigeten, és a feljegyzett nyelvémlékek tanúsága szerint még az újkor hajnalán is (1562) gót nyelven beszélt.¹ Egy másik extrém példa viszont arra int, hogy ne legyenek eleve túlzott illúzióink az európai normákkal kapcsolatban. Az Elba, a Saale és az Odera közt már a IX. században szerepet játszó szláv törzsek, az ún. „elbai szlávok” egy részét előbb véres kereszties hadjáratok (1108-ban és 1147-ben) irtották ki a keresztény misszió jegyében, majd további nagy tömegeit a szász lovagság expanziója során a feudalizáció

olvasztotta be a némentségbe. Annál tanulságosabb, hogy még e mélyen a túrhető történelmi feltételek alá szorított „csonka társadalomból” is (mely nemcsak önálló politikai keretet vagy bármiféle autonómiát, nemcsak „anyanemzetet” nélkülözött, hanem saját etnikai létet is, lévén a klérus és a nemesség eleve német) egy töredék, a szorb népcsoport, átvészelt több mint egy évezredet.² Igaz, ez a példa meg azért szélsőséges, mert általában éppen a középkor marasztalható el legkevésbé a népiirtás vádjában. A mai nyugat-európai „etnikai reneszánsz” részeseinek tekintélyes hányada egykori feudális-territoriális autonómiák háttérbázisának köszönheti, hogy – ha nagy veszteségekkel is – úgy-ahogy átvészelte az etnikai lét igazi pestiseit: az újkori állami centralizációt és az államnacionalizmust.³

Ez az írás persze már terjedelmi korlátai miatt sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy általánosságban elmélkedjék az etnikai lét történelmi dimenzióiról. Célkitűzése sokkalta szerényebb. Mindössze két példát emel ki a magyar történelem korai századaiból az egybevetés célzatával. Az egyik az Árpádok keresztény monarchiájába betagozódó mohamedán – etnikailag javarészt észak-iráni eredetű – töredékek (X–XIII. század), a másik a kései középkori és korai újkori magyarság legkeletebbre, a Dnyeszter partjára sodródott szórványának (XV–XVIII. század) etnikai sorsa. A példák, akárcsak a fentebb futólag említettek – szándékoltan – extrémek, hogy segítségükkel az előljáróban feltett kérdés bizonytalan határai leszűkíthetők legyenek, sőt maga a kérdés sarkítható ilyenformán: mi az élettartamuk – mintegy ellenálló képességük – az etnikai tömegükből kiszakadt, az idegen hatalmi, vallási-kulturális és etnikai környezetben valamilyen mértékben eleve „veszélyeztetett” helyzetű, ráadásul viszonylag kis létszámú etnikai közösségeknek? Ha a két, egymástól időben, térben és struktúrája tekintetében meglehetősen távoli példa bizonyos analógiákat mutat fel, az egybevetés talán nem tanulságok nélküli.

*

Régóta ismeretes a szakirodalomban, hogy az Árpád kori Magyarországon nem jelentéktelen tömegű mohamedán szórványnépesség élt.⁴ Ezáltal a magyar királyság, ha szerényen is, harmadikként csatlakozott a keresztény és az iszlám kultúra két európai kontaktuszónájához,⁵ az Ibériai-félszigethez és Szicília–Dél-Itália kettős királyságához. Témánk szempontjából kiemelkedő értékű az a két kivételesen információgazdag egykorú tudósítás, amely magából az iszlám világából származik a magyarországi mohamedán népességnek ugyanarra a tömbjére nézve. Yakut al-Rumi arab geográfus (1178–1229) régóta ismert tudósítását, mely az Aleppóban 1220 körül megfordult magyarországi muszlimok beszámolóját tartotta fenn otthoni viszonyairól,⁶ gazdagon egészíti ki a mór utazó, jogtudós és vándorteológus Abu-Hamid al-Garnati al-Andalusi (1080–1170) alig több mint harminc éve Madridban felfedezett emlékirata, mely egyebek közt három, Magyarországon töltött évének (1151–1153) élményeit összegzi.⁷ Mint-hogy a görög Ioannes Kinnamos *Επιτομή* című művében (1180–1183)⁸ ugyanarról a népcsoportról tartott fenn etnikai tekintetben értékes adatokat, melyről a két arab, kivételesen beszédes forráscsoport világítja meg több oldalról ugyanazt a jelenséget.

Foglaljunk össze az idézett kutatásokból annyit, amennyi témánk szempontjából elengedhetetlenül szükséges. Az Árpád-kor forrásaiban többnyire *Ismaelitae* vagy *Saraceni* néven emlegetett, magyarul *böszörménynek* nevezett⁹ mohamedánok alaprétegének eredete még a magyarság dél-országi történetére nyúlik vissza. A kazár birodalomban, melybe a 830 körüli időkgig köztudomásúan a magyarság is beletartozott, már a VIII. század óta kulcsszerepet játszott részint mint katonaelem – a kagán test-

őrsége –, részint mint kereskedő és kincstári jövedelemkezelő réteg, két vallásilag mohamedán, etnikailag észak-iráni népcsoport: az egykor az Aral-tótól délre, Khiwa környékén virágzó, ősi kultúrájú Khorezmből bevándorolt, sőt tervszerűen telepített khorezmiek (saját nevükön *khvālisz*) és az Észak-Kaukázus vidékéről származó alánok egy törzscsoportja (saját nevükön *ās*),¹⁰ a mai oszétok elődei. Mindkét népelem részt vett, sőt valószínűleg vezető szerepet játszott abban a lázadásban, melynek fejleményeként három kazárai törzs a kaganátustól akkor már függetlenül magyar néphez csatlakozott. E fejlemény a 860 körüli időre datálható.¹¹ A török szóval *kāvar* (ahogy a görög írásmód miatt emlegetni szokás: „kabar”), azaz „lázkodó” összefoglaló néven segédnéppé szervezett jövevények számottevő hányada az említett két etnikumból került ki, melyek a magyarokkal együtt – de külön kötelékben – részt vettek a Kárpát-medence meghódításában és a X. századi portyázó hadjáratokban. Ugyanakkor kereskedőrétegüknek kulcsszerepe volt abban a kereskedelmi aktivitásban, melynek rádiusza északon Prágáig, délen a Duna-deltáig (Perejaslavec), keleten Kijevig, sőt a X. század közepe előtt még mindig a kazárok és az alánok földjéig terjedt.¹²

Az államalapítás után e népesség az ország különböző vidékein elszórtan, saját falu-településeiben élt, melyeket a dekrétumok és az oklevelek már az 1090-es évektől a tatárjárásig többnyire „izmaelita”, azaz mohamedán falvakként (*villae Ysmaelitarum*) emlegettek; a környező magyar népesség azonban általában etnikai nevükön tartotta számon e települések lakosságát. A khorezmieket, akik Abu-Hamid szerint 1150 táján még „megszámálhatatlanul sokan” éltek Magyarországon, nem e perzsa–arab megnevezésük alatt (*Chwārezmi*),¹³ hanem saját népnevükön, káliznak nevezték – „magyarul”, ahogy egy Nyitra megyei csoportjukra nézve már egy 1111. évi oklevél fogalmaz (*quos hungarice caliz vocant*).¹⁴ A korai időben az eredeti *khvālisz* formához közel álló hangalak is előfordult (pl. *Koaliz*, 1138), egyébként többnyire e névnek a magyarban módosult helynévi formái (*Kálóz*, *Kalóc*, *Kalász*) őrzik e hajdani etnikai csoport településeinek emlékét.¹⁵ Az egykori alán etnikum emlékei e nép saját nevének iráni többes *-an* végződésével (pl. *Oziun*, 1237; *Ossian*, 1275; ejtsd: osszián ~ asszián) vagy csuvasos török szókezdő *v*-vel (*illi qui vosciani dicuntur*, 1075; innen a magyarban a Varsány); sok esetben török *-lar* többes képzővel bővült helynévi formái (innen az *Oszlár*, *Eszlár* helynevek).¹⁶ E névtípusok középkori okleveles említései közel 80 helyen igazolják a kétféle etnikai elem jelenlétét a XIII. század előtt, mégpedig területileg igen szőrt képlet formájában: az Árpád kori Magyarország 70 megyéjéből 26 megyébe szétszórtan.¹⁷

Nem úgy kell elképzelnünk természetesen, hogy ez a szőrt népesség, amely sok helyütt – mint látni fogjuk – a tatárjárásig őrizte vallási és etnikai identitását, kizárólag a 860 körül csatlakozott „kabarok” leszármazottaiból állt. Az etnikai utánpótlás Kelet felől még nem zárult le. Ha II. Géza király még az 1153. évben is a megbízással küldte haza Abu-Hamidot, hogy a Volga-vidéken toborozzon a magyar haderő számára „*muszlimokat és törököket, akik kitűnőek a nyilazásban*” [38.], ez bizonyos tekintetben még mindig ahhoz hasonló utánpótlási akció volt, amilyenről a X. századi neves arab tudós, Maszudi számolt be egy bizánci kalandozó hadjárat (934) kapcsán: (a magyarok) „*elhívták hazulról a náluk levő mohamedán kereskedőket, és hozzájuk jöttek a kazárok és az alánok földjéről, al-Bab-ból [Derbend] és máshonnan, s összegyűjtötték a törzseikben levő mohamedánokat, akik csak a hitetlenek [keresztények] ellen hajlandók harcolni*”.¹⁸ Az etnikai utánpótlás másik területe a Volga felsőbb folyása vidékén a mongol hódításig virágzó Volga-Bolgária volt, ahol jelentékeny káliz kereskedőkolónia működött. Az Anonymus által fenntartott hagyomány, miszerint Taksony fejedelem idején nagyszámú „*izmaelita*” vándorolt be *de terra Bular*, akik adományul kapták Pest castrumát, magvát tekint-

ve hiteles lehet, annál is inkább, mert vezérek Anonymusnál fenntartott *Ethey* nevű leszármazottjának neve azonos a Nyitra megyei kálizoknak az 1111. évben említett *Etheius* főnökével, Pest mohamedán kereskedői (*Saraceni de Pest*, 1218) pedig Anonymus korában javarészt valószínűleg kálizok voltak.¹⁹ Az alább tárgyalandó szerémségi katonatelepülések hagyományában is élt az emléke egy egykori betelepülésnek abban a legendás formában – ahogy Yakutnak 1220 körül elbeszélték –, hogy hajdan Bolgáriából jött „*hét muszlim férfiú*” erősítette meg őket az iszlám hitben. Számolnunk lehet ilyen bevándorlásokkal a XI–XII. századi besenyő beköltözések áramában is, mint-hogy a besenyőknél is ez az észak-iráni elem képviselte a kereskedőréteget.²⁰ Magyarország az 1200 körüli időig fél lábbal még abba a tágas kelet-európai gazdasági világba tartozott, mely Kijeven túl a Volgáig terjedt; a mohamedán vallást őrző népeségelemek még nem voltak teljesen elvágva etnikai rezervoárjuktól.

Mindazonáltal az izoláció és a veszélyeztetettség Damoklesz-kardja ott lebegett a fejük felett a keresztény magyar állam létrejötte óta. A Szent László uralkodása idején tartott szabolcsi zsinat (1092) elrendelte, hogy ha a megkeresztelkedett mohamedán kereskedők (*negociatores quos appellant Ismahelitas*) régi rítusaikat gyakorolják, telepítsék át őket más – keresztény – falvakba. A Kálmán uralkodása elején, 1096 körül megrendezett tarcali zsinat még tovább ment, amennyiben egyrészt keresztény templom építését rendelte el minden mohamedán faluban (*villae Hysmahelitarum*), másrészt országos érvénnyel rendelkezett e falunépeségek felének máshova telepítéséről.²¹ Más szóval, a nyilván kezdettől fogva erőltetett keresztény térítés erőszakos fázisába lépett, sőt megindult az etnikai közösségek programszerű megbontása, mégpedig a klasszikus módszerrel, a széttelepítéssel – jóllehet nem etnikai (mai fogalmak szerint „nemzeti-ségpolitikai”) szempontok, hanem a vallási totalizmus jegyében. Különben a tarcali zsinat határozataiban megjelenik a másik klasszikus módszer is: a kötelezés a keresztényekkel való vegyes házasságra (Kálmán 1,48). A feltűnően szórt településszerkezet legalább részben nyilván e széttelepítések számlájára írható. Az is jellemző, hogy már a szabolcsi zsinat szerint elsősorban a királyi udvarral kapcsolatban álló kereskedő- és kincstári jövedelemkezelő réteg hajlott a kereszténység legalább színlelt felvételére; rájuk vonatkozhat fél évszázaddal később Abu-Hamid megjegyzése, hogy a magyarországi mohamedánok egyik fele, főként a khvárezmiek (kálizok), „*a királyt szolgálják, kereszténynek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok*”. [27.] Majd az 1220–30-as években kibontakozó új egyházi üldözés idején is főként a kamarabérlőket és környezetüket ostorozzák a pápai és érseki levelek, mint a kereszténységet hazug módon színlelő mohamedánokat.²²

Ez az érem egyik oldala. A másik, hogy a források éppen azt tükrözik: még ezek a „színlelők” is ragaszkodtak a mohamedán rítusokhoz (az említett zsinati határozatok szerint a körülmetéléshez, a disznóhús tilalmához, a mosakodási és böjti előírásokhoz); Abu-Hamid pedig arról tanúskodik, hogy még a XII. század közepén is „*ezerszámra*” éltek Magyarországon olyan mohamedán csoportok – főként katonaközösségek –, amelyek „*csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot*”. [27.] De maga a királyi hatalom sem valami vakbuzgó módon igazodott az egyház diktátumaihoz. Az államnak szüksége volt a pénzügyekben jártas mohamedán elemre a kincstárügyben. Az említett Nyitra megyei kálizok a XII. század elején jövedelemkezelők (*institores regii fisci*), pénzverők és vámosok (*monetarii, thelonei*) voltak, és pedig azon a vidéken, ahol a kereskedelmi út vezetett Prága felé. A rekonstruálható mohamedán települések fele az ország kereskedelmi ütőerein helyezkedett el. A Nyírség mohamedán tömbje²³ éppúgy, mint a Tiszabó környékén a tatárjárás előtt virágzó „*saracén falvak*”

vásáraikkal és révjeikkel,²⁴ vagy délebbre a Maros menti, Arad környéki települések²⁵ és az Eszék környéki, Bodrog megyei mohamedán falvak²⁶ mind az Erdélyből az ország közepébe, Pest mohamedán empóriumába²⁷ vezető „*sóutak*” mentén helyezkedtek el. Magának a marosi út Duna–Tisza közti folytatásának neve „*káliz út*” volt (*Kaluzut*, 1077; *Caluzutu via*, 1208).²⁸ Másfelől szüksége volt az államnak e népesség kitűnő íjász katonaelemére is, kivált a XII. század folyamán Bizánccal kiélesedő konfliktusokban, ahol az ellenséges császári seregben jelentős számban szintén mohamedán – szeldzsuk török és kaukázusi – zsoldosoké volt a kulcsszerep. A magyarországi mohamedán népességnek még Kazáriából örökölt kettős – kereskedelmi és katonai – funkciója bizonyos fokig prolongálódott tehát a XII. századra, némileg tompítva azt a veszélyeztetettséget, mely ebben a korban, az európai kereszties hadjáratok korában szükségképpen nehezedett egy keresztény monarchiába ékelt mohamedán rezervátum vallási és etnikai identitására. Abu-Hamid egyenesen így összegezte II. Géza királyról (1141–1162) való benyomásait: „*Ez a király szereti a muszlimokat.*” [33.]

Fordítsuk most már figyelmünket az előljáróban említett források megvilágította települési tömbre. A görög Ioannes Kinnamostól tudjuk, hogy II. Géza király egy Bizánc elleni 1150. évi hadjáratban segélycsapatokat küldött a szerbeknek, „*a köztük [a magyarok közt] élő, de más hiten élő kálizok közül*”; egy más helyütt pedig arról számol be, hogy még 1165 előtt, a császárral való békekötés alkalmával a Szerémségből (Sirmion) telepítettek át sok katonát a Száva túlpartjára, „*akiket náluk [a magyaroknál] kálizoknak neveznek, s akik, mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak*”.²⁹ Nem kétséges, hogy ugyanezekről a szerémségi katonatelepülésekről érkeztek 1220 körül Aleppóba tanulni vágyó ifjak, akik Yakut al-Rumi kérdezősködésére elmondták: „*Hazánk... egy nép országában van, melyet magyarnak neveznek... Ennek az országnak a határán élünk mintegy harminc faluban, melyek közül mindegyik nagyságra egy-egy kis városhoz hasonlatos.*” Az életmódjukra vonatkozó kérdésre elmondták még – az alább idézendő részletek mellett –, hogy „*bár muszlimok vagyunk, az ország királyának engedelmeskedünk... az ő hadseregében szolgálunk, és harcolunk minden ellensége ellen*”.³⁰ Elsősorban ugyanezen a vidéken, a Bizánc elleni háborúban bevetett katonaelem településein forgolódott három éven át (1150–1153) Kinnamos arab kortársa, Abu-Hamid is; itt buzdította „*az ot-tani muszlimokat a szent háborúra*” Konstantinápoly ellen, sőt be is számol egy hadjáratról és az ott ejtett hadifoglyokkal való eszmecsereiről. [31–32.] Az egyedüli probléma, hogy az emlékirat szerzője *magrebieknek* nevezi e katonatelepülések népét, akik – nem úgy, mint az iszlám hitet „titkoló” *khvárezmie*k – „*csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot*”. [27.] A megnevezés tartalma vitatott a szakirodalomban. Aligha vehető szó szerint (*Maghreb ~ Magrib* „Észak-Afrika”), elképzelhető azonban, hogy mivel az Abu-Hamid által jól ismert Észak-Afrikában a vándorlások ideje óta élt egy alán néptöredék, e megjelölés a Magyarországon talált alánoknak szólt. Emellett látszik szólni, hogy éppen egy szerémségi falunévben maradt fenn a már említett *oszián*~*aszian* népnév.³¹ Az sem kizárt, hogy az *al-Maghārib*a megjelölés másodlagosan felvett egy „idegenlégiós”-féle jelentést,³² vagy pedig a már a korai időben, a Kaukázus-vidéken eltörökösödött alán népcsoportról van szó, amit Magyarországon az *Oszlár* helynévtípus támasztana alá.³³ Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy Abu-Hamid, akinek lakhelye 1130 óta, azaz akkoriban már húsz éve a Volga alsó folyása melletti Szakszin (az egykori kazár főváros, Szarisin vagy Itil) volt, a Szakszinban és Kijevben ugyancsak „*ezerszámra*” élő s törökül beszélő, valamint „*török módra élő*” mohamedán népcsoportokat szintén *magrebieknek* nevezi. [5., 24.]

Akárhogy is, tény, hogy az e vidéken három évet töltő Abu-Hamid – az arabon kívül – anyanyelvükön érintkezett e népcsoporttal, melynek etnikai identitása még teljes mértékben épnek mutatkozik a XII. század közepén. De még a Korán nyelvének elhalványult ismeretét is sikerült valamelyest felélesztenie. „*Néhányukat sikerült arra ösztönözni, hogy próbálkozzanak az arab nyelvvel is*” – írta; sőt egyik tanítványa „*jól beszélt már arabul*”. [28.] Annak a toborzó tisztnek a neve („*az egyik bátor muszlim emírnék a fia, aki nyíltan vallja hitét*”, akit II. Géza király 1153-ban a távozó Abu-Hamiddal együtt a Volga-vidékre küldött, Ismail ibn Hasan volt. Az arab névadás különben más magyarországi mohamedán csoportoknál is dívott. A Nyitra vidéki kálizok egyik pénzverőispánjának neve az 1111. évi oklevél szerint *Magiug* (arab és iráni *Mādzūdē*) volt; a Pestre költöző kálizok egyik vezérének Anonymusnál fenntartott *Billa* neve nem egyéb, mint az elterjedt arab *Billah* név; a XIII. század első évtizedeiben többször szereplő „*nyíri izmaeliták*” településvidékén a Szabolcs megyei Ibrány falunév az arab *Ibrāin* származéka. A mohamedán kamaraispánok körében tovább élő arab nyelvhasználat kétségtelen lenyomata a II. Béla és IV. István idején (1131–41, 1162–63) vert pénzeken látható fekvő félholdat közrefogó, arab írásjelekkel írt *illahī* („*Isten akaratából*”) szó, de helyel-közzel az 1173–1235 közt vert pénzeken is mutatkoznak arab feliratok töredékei.³⁴ Az arab kultúra továbbélésének nyoma, hogy a szászországi Korvey bencés apátság könyvtára egy 1094. évi feljegyzés szerint Magyarországról származó arab kódexszel gyarapodott (*librum in folio Arabicum*), sőt még 1379-ben is említenek egy korábbi hadjáratban Magyarországon zsákmányolt arab kéziratot.³⁵

Az etnikai identitás őrzését elsősorban a mohamedán vallás, végeredményben pedig az a tolerancia biztosította, amit – némileg ellensúlyozva a XI. század térítő buzgalmát és az egyház által diktált széttelepítő akciókat – a királyi politika biztosított e népcsoportok iszlám hite iránt. Ha hitelt adhatunk Abu-Hamid színesen bőbeszédű, de némileg keletiesen fabuláló emlékezéseinek II. Géza királlyal való társalgásairól, a király – „*szembeszegülve a keresztény papokkal*” – még a többnejűséget is engedélyezte muszlim katonáinak. Más helyütt beszámol az író egy Bizáncból hazatért hadifogoly állítólagos párbeszédéről a görög császárral. [31–32.] Eszerint a császár kérdésére, hogy miért harcolnak oly jól a magyar király seregei, s oly rosszul saját mohamedán zsoldosai, a hadifogoly így felelt volna: „*A magyar királynak van egy sereg muszlim katonája, akiket meghagyott vallásuk gyakorlásában*” – ezért oly vitézek; a császár viszont kényserítí a maga zsoldosait az áttérésre. Bármi is a dialógus valós magva, a szóban forgó szerémségiek hangulatát mindenképpen hitelesen tükrözi. Az iszlám tanai és rítusai persze némileg már elhalványultak. „*Korábban nem ismerték a pénteki imát*” – emlékezik Abu-Hamid –, azaz már elfelejtették, „*de most tőlem megtanulták. Nagy kitartással velük együtt arra törekedtem, hogy átismételjék és gyakorolják az imádkozás és egyéb vallási kötelezettségek előírásait*”. [28.] Meg kellett magyaráznia a zarándoklat és az öröklési jog elhalványult szabályait is. Hogy hároméves térítő buzgalma nem volt hiábavaló, azt világosan mutatja a szíriai Aleppóban 1220 körül megjelenő magyarországi muszlimok „*nagy csapata*”, akik magukat Abu-Hanifa követőinek, azaz szunnitáknak vallották.³⁶ „*Azért jöttünk ide, hogy Isten törvényeit megtanuljuk*” – mondták. Az iszlám teológiai utánpótlás tehát még a XIII. század elején sem reteszelődött el.

Az etnikai identitás őrzésének a valláson kívül másik feltétele az volt, hogy bármennyire szét volt is szórva ez a népesség, az egyes falvak vagy tömbök minden jel szerint saját előjáróik alatt – következőképpen hagyományos jogrendjüket kisebb-nagyobb mértékben valószínűleg megőrizve – élték a maguk életét. Az említett Nyitra megyei kálizok 1111-ben éppúgy saját *comesük* és *centurióik* vezetése alatt bukkannak fel, ahogy

később (1223) az Arad szomszédságában, az ösztörédi rév mellett élő „izmaelitákat” is saját comeseik képviselik; s a nyírségi településeket is mindig ugyanaz a két személy, valószínűleg falunagyok képviselték (1214–1222). Valahányszor egy-egy mohamedán település, *villa Ismaelitarum* felbukkan az oklevelekben, zárt közösségnek mutatkozik.³⁷ A XIII. században az egyház nemegyszer tette szóvá vádlólag, hogy a mohamedánok „nagyobb szabadságot” élveznek, mint a magyar köznép.³⁸ Még a megújuló zsidó- és mohamedánellenes hisztéria légkörében is, amikor IV. Béla ifjabb király esküt volt kénytelen tenni a térítést elősegítő erélyesebb rendszabályokra, az eszközegekbe belefoglalták az Árpádok régi jogelvét a népi jogszokás (*ritus uniuscuiusque nationis*) épsebben tartásáról, ha az nem ütközik bele a katolikus hitbe.³⁹

Mindazonáltal az etnikai kohézió meglazulása nem írható kizárólag annak az évtizedes, szívós üldözésnek a számlájára, mely aztán 1220 táján kezdődött el a Szentszék és a magyar klérus kezdeményezésére. A jogcím a toledói egyetemes zsinat (1217) végzése volt, mely egész Európában – Spanyolországban és Szicíliában is – meghirdette a frontális támadást a zsidók és a „szaracénok” ellen.⁴⁰ Az asszimiláció kezdetei még a viszonylagos tolerancia utolsó fázisában, 1150 és 1220 közt tapinthatók ki, és pedig kivételes forrászerű pontossággal. Abu-Hamid még csak a vallási fogyatékoságokat, a rítusok kezdődő elhalványulását tette szóvá a XII. század közepén; valószínűtlen, hogy ha a nyelvi elmagyarosodást, kivált a hagyományos ruházat és a szakrális jelentőségű szakállvisélet elhagyását tapasztalta volna, ne ostromozta volna azt. Hetven évvel később azonban ugyanerről a településvidékről már borotvált arccal jelentek meg a tanulni vágyók Aleppóban. Amikor Yakut kérdőre vonta őket e „frank, azaz keresztény, nyugati szokások” miatt, azt felelték: „A magyarok nyelvét beszéljük, úgy öltözünk, mint ők.” Majd pontosították: „Azok, akik közülünk fegyvert viselnek, borotválják szakállukat, és a frankok szokása szerint öltöznek; de nem így a többiek.” A kereskedőelem vallási disszimilációját tehát, aminek kezdetei 1100 körül mutatkoznak, a vallási tekintetben kitartóbb katonaréteg elmagyarosodása is követni kezdte az 1200 körüli évtizedekben, legalábbis a nyelvhasználatban és a viseletben, egyáltalán a „szokásokban”. Ismerve azt az etnikai csoporttudat szempontjából demonstratív szerepet, amelyet az archaikus társadalmakban a ruházat, a haj- és szakállvisélet jelent, a megcsuszamlás félreérthetetlenül megkezdődött. A X. században az úzok közt élő besenyők ruhájuk ujjának levágásával fejezték ki, hogy népuktól elszakadtak; a Kárpát-medence szlávjainak asszimilációja a magyarsághoz viszont azzal kezdődött már 900 táján, hogy fejüket a pogány magyarokhoz hasonlóan lekopaszították. Amikor a kunok nemzetségfői 1279-ben beadták derekukat, hogy keresztvíz alá állnak, népi különállásuk demonstrációjaként bevették a dekrétumba, hogy ruházatukat, haj- és szakállviséletüket megtarthatják.⁴¹ De a hasonulás a szerémségi muszlimok körében még 1220 körül sem volt teljes; a katonákon kívül a „többiek” még mindig ragaszkodtak nyelvükhöz és külső megjelenésben is kifejezésre juttatott különállásukhoz. Különben az asszimilációt senki sem erőltette, erről maguk a tanulók sem panaszkodtak. A magyarázatot ők maguk adták meg: „Minden oldalról keresztényektől vagyunk körülülve.”

Több mint három évszázadnak kellett tehát eltelnie ahhoz, hogy ebben a vallásilag és etnikailag idegen környezetbe ékelt etnikai tömbben – harminc falu lakosságában – az energiák kimerülésének első jelei mutatkozzanak. Hogy az 1220–30-as években kibontakozó, elsősorban a kamarabérlő réteget és környezetüket sújtó üldözés⁴² mennyiben érintette a muszlim katonatelepüléseket, források hiányában nem tudjuk; a jelek azonban arra mutatnak, hogy nagy többségüket – köztük a Szerémség tömbjét is – egy más természetű, elemi erejű történelmi erőszak: a mongol invázió söpörte el.⁴³ A ta-

tárjárás után katonai elemként már csak elvéve, a keleties hadviselés egyéb elemeivel – kunokkal, vlachokkal, zsoldba fogadott tatárokkal – együtt bukkannak elő olykor, de már a század vége előtt nyomuk vész. Mindenesetre, ha a tatárjárás idejét tekintjük záróakkordnak (s erre feljogosít a mongol pusztítás után az oklevelekben hol itt, hol ott felbukkanó „kiürült” mohamedán falvak sora), ezek a magyar keresztény tömegbe beékelődő orientális etnikai szórványok közel négyszáz éven át őrizték identitásukat – jöllehet az utolsó évszázadban már fellazuló módon.

*

Kevesebb részletezést kíván másik példánk, mert a Dél-Bessarábiában, a Dnyeszter alsó folyása vidékén a kései középkortól a XIII–XIX. század fordulójáig identitását fenntartó magyar népcsoport – a történelmi időkben legkeletebbre sodródott szórvány – etnikai sorsa világosan kibontakozik a nemrég Benda Kálmán által feltárt és jellemző részleteiben közölt forrásokból.⁴⁴

E népsziget alaprétegét szintén katonai telepítés adta meg még 1450 körül, amikor Hunyadi János az oszmán terjeszkedés elleni védekezés előbástyáit a Dnyeszter vonaláig tolta ki, s magyar határőröket telepített a folyó fekete-tengeri torkolatánál fekvő Akkermanba (régii magyar nevén Nyeszterfehérvárba). Valószínű, hogy az oszmán hódítást (1484) követően, kivált, miután a XVI. század elején a moldvai vajdák névleges uralma alá tartozó egész terület közvetlenül a krími tatár kánság hatalmába került, e magyar határőrök maradékai költöztek a Dnyeszter jobb partján 40 km-re északra, ahol a besenyő vagy kun eredetű Csöböracsök falu (románul Ciubârciu, oroszul Kubierzi) lett az elszigetelt magyar népcsoport központja. A misszionáriusjelentések még a XVII. században is (1633, 1657) hét katolikus magyar falu létezéséről tudósítanak a Dnyeszter partján – csaknem 400 km távolságban az „anyanemzettől”, vegyesen román és orosz (görögkeleti), valamint tatár népesség közé élkelten. A legközelebbi magyar szórványoktól, a moldvai csángóktól is többnapra járó föld választotta el őket; a misszionáriusok a Prut melléki Husztól (románul: Huși) és Jászvásártól (Iasi) is 4-6-8 napi utakról számolnak be a veszedelmes „*tatár pusztán*” át. Éppen erről a vidékről, a moldvai csángók köréből származott a XVI–XVIII. század folyamán némi etnikai utánpótlás, időnkénti szórványos áttelepedés, ami nélkül a szóban forgó magyar népsziget léte volna elképzelhető.

A feltételek az etnikai identitás szempontjából talán még labilisabbak voltak, mint az Árpád kori magyarországi mohamedán vallású etnikai csoportok esetében. Azt a pozitívumot, hogy a hatalom, a tatár kán fennhatósága tökéletesen közömbös volt a vallás iránt (nem úgy, mint a korai ókeresztény magyar állam, ahol meg-megújuló térítőakciók és erőszakos telepítések fenyegették a vallás révén az etnikai kohéziót), a másik oldalon lerontotta két körülmény. Az egyik, hogy a jobbagysorban tengődő magyar népcsoportnak az adott hatalmi szervezetben nem volt markáns „funkciója” (nem úgy, mint az Árpádok államában a mohamedán csoportoknak); a másik, hogy egyáltalán „szervezetről” is csak fenntartásokkal lehet beszélni, minthogy az egész vidék a XVIII. század előtt többnyire amolyan senki földje volt, hol tatár, hol kozák portyázok és rablőhordák martaléka. Elsősorban az elemi pusztítások számlájára írható, hogy a falvak száma Csöböracsökon kívül a XVII. század folyamán háromra apadt (de 1696-ban e háromban is már csak néhány katolikus magyar család élt), hogy majd Rákóczi követői az 1706. évben már rezignáltan legyenek kénytelenek megállapítani: „*Már ez több falvak mind elpusztultak, ez az egy [Csöböracsök] maradt meg, ennek is hasonfele oláh falu.*”⁴⁵ Már a XVII. század második felében mindössze csak 325 (1668), majd 210 lé-

lekre (1696) sorvadt az apró etnikai sziget népessége, amiben természetesen szerepet játszott, hogy a pusztítások elől sokan visszaköltöztek Moldvába.⁴⁶

Az egyre apadó népsziget azonban makacsul őrizte etnikai identitását. A vidéket 1657-ben felkereső ferences szerzetes, aki Csöböröcsökön kívül még hat vagy hét katolikus falu meglétéről tudott beszámolni, tudósít, hogy „*valamennyinek lakói magyarul beszélnek*”. De a kisebb falvak elpusztulása után is, amikor a tömeges menekülés megkezdődött, s magán Csöböröcsökön – már az 1696-i jelentés szerint –, „*a többség tatárokból és románokból [Moldavani] került ki*”, a megmaradtakról az 1706. évben Rákóczi követei jelentették: „*Ezek még ez mai napig magyar nyelven beszélnek.*” Természetesen két-, sőt háromnyelvűség jellemezte már a magyar népszigetet, de oly módon, ahogy a moldvai katolikus misszió főnöke még az 1732. évben is jelentette: „*Ami a nyelvet illeti, ezek a katolikusok a gyermekeknek főleg a nemzeti nyelvet, vagyis a magyart tanítják meg, másodsorban a románt, harmadsorban a tatárt.*”⁴⁷

A legfőbb kohéziós tényezőt világosan megjelöli 1706-ban a Rákóczi-féle követség: „*Olyan durusok [kemények, kitaratók] penig az magok vallásában, hogy noha oláh pap [görögkeleti] lakik a falujukban, mégis készebbek kereszteletlen gyermeket eltemetni, mintsem oláh pappal megkereszteltetni.*” Maga az egész feltárt iratanyag – nagy többségében a római Hitterjesztés Szent Kongregációja számára írt misszionáriusjelentések – legbeszédesebben arról a meghatóan makacs küzdelemről tanúskodik, ahogy ez az elszigetelt kis csoport az idegen környezetben vallásához (s elsősorban ezen át etnikai azonosságához) ragaszkodott – reménytelen távolságban a katolikus egyház szervezetétől, általában saját pap nélkül, olyan peremvidéken, ahol jó, ha évtizedenként megjelent egy-egy misszionárius szerzetes. 1664-ben értesülünk, hogy már több mint negyven éve állandó pap nélkül tengődött a közösség; majd 1696-ban ismét: „*Huszonhét éve nem járt köztük pap.*” Az 1706-ban kifejezett óhaj: „*Bárcsak három, négy esztendőben jönne pap közikben!*” A vallást önerőből tartották fenn. Hol egy mezőkeresztési magyar deák (1643, 1644), hol bizonyos „*Erdélybe való, valamelyest iskolát is járt*” személy (1657), hol egy kántor vagy *daszarónak* nevezett „tudós ember” (1664) tűnik fel papi funkcióban – a dogma természetéből következően a XVII. század folyamán az Erdély és Moldva felől átsugárzó protestantizmus szellemében, pontosabban: a katolikus és a lutheri elveket egy sajátos helyi ötvözetű népi vallásosságban elegyítve. A „lutheri tévelygés” azonban csak a misszionáriusok problémája volt; a megtartó erő szempontjából közömbös, hogy a nyugati kereszténység melyik ágazatába kapaszkodott e kicsiny sziget a görögkeleti és pogány tengerben. Sőt, miután 1730 körül a katolikus misszió is cserbenhagyta a távoli térséget, a laikus vallásosság továbbélésében kevesebb a jele a protestáns „tévelygésnek”; a papi funkciót 1732-ben éppúgy egy *dascolo* látta el („*tapasztalt ember, a népet oktatja szent katolikus hitünk bizonyágára*”); ahogy 1767-ben is, „*egy kézdiháromszéki öreg ember, aki az írás-olvasásban elég tanult*”. Ekkor értesülünk, hogy a házasságokat például a bíró és az esküdtek előtt kötötték. A kép nagyon emlékeztet arra, ahogy a Szerémség moszlimjai – a rítusok korrumpálódása ellenére⁴⁸ – a XII–XIII. században őrizték az iszlámot. Róma és a katolikus világ alig volt közelebb, mint annak idején a Szerémséghez Aleppo.

Mindennek feltétele a káni hatalom toleranciája volt. A XVII. század végi dúlásokban porig égett fatemplom újjáépítésére a kajmekám adott engedélyt (1696); Csöböröcsök a kán saját faluja („*kán kislájához tartozó*”, 1706) volt, „*aki őket egy aga által, több Butsákban levő jószágival kormányoztatja*” (1709). „*Évi adóba a tatár kánnak 200 török tallért adnak, s mivel a kán első, legelőkelőbb feleségének birtokába tartoznak, így vallásukban sem meri őket senki háborgatni*” (1767). Ekkoriban már kőből épült templomuk volt, bennük miseruhákkal, két ezüstkehellyel. Hogy a közösség helyi ügyeiben saját bírái és esküd-

jei igazgatása alatt élt – sőt, az alsó fokú „világi” és „egyházi” autonómia, mint láttuk, egybe is mosódott –, az a tatár struktúrában éppúgy természetes volt, ahogy a középkori keresztény struktúrában még IV. Bélának a térítésre tett esküjében (1234) is biztosított a *rítus uniuscuiusque nationis* épsége, ha az a vallást nem sérti.

Az etnikai identitás épsége még a XVIII. század elején, legkésőbb az idézett 1732. évi jelentés tükrében is – az izolált etnikai lét közel háromszázadik évében – érintetlennek mutatkozik, annak ellenére, hogy akkoriban már Csöböröcsökön többségben volt a román és a tatár elem. A karlócai (1699) és az utrechti béke (1713) után nemcsak politikai, hanem gazdasági konszolidáció köszöntött a sokat sanyargatott vidékre. Az 1767. évi jelentés virágzó szőlőkultúráról, gazdag búza- és kölestermelésről, kiterjedt állattartásról, általában rendezett állapotokról tanúskodik; ha hitelt adhatunk a beszámoló számadatainak, a populáció ismét ezer fölé emelkedett. Annál sajtáságosabb, hogy mintha éppen a konszolidációval párhuzamosan, a XVIII. század derekán kezdenének mutatkozni az energia kiapadásának jelei – akárcsak a szerémségi mohamedánok esetében a XII–XIII. század fordulója körül. Ha az 1706-ban idetévedt katolikus pap jellemzését, miszerint az itteni nép „*minden természetek tatár s oláh*”, szemmel láthatóan elsősorban még a protestáns befolyásoktól való berzenkedés színezte is, már félreérthetetlen egy 1747. évi tudósítás információja. Míg alig több mint tíz évvel korábban csak természetes többnyelvűségről értesülünk (ahol azonban a magyar hegemoniája és épsége még nyilvánvaló), ezúttal már arról, hogy „*az ottlakos magyaroknak nyelvek összevegyített tatár és oláh nyelvvvel, úgyhogy a magyar beszédet nehezen érthetik*”. Egyébként a tudósítás a Dnyeszter vidékén szerteszét „*régi magyar megtatárosodott maradványokról*” tud, akik „*alig is érthetnek némely magyar szokat, és többnyire oláh vallásúak*”, görögkeletiek. Az utóbbi jellemzés valószínűleg az egykori hét falu izolált szórványaira vonatkozik, az előbbi azonban már magára Csöböröcsökre, jöllehet a csikdelneki plébános, Zöld Péter terjedelmes 1767. évi jelentése nem teszi szóvá a nyelvi romlást. De van a jelentésnek néhány figyelmet érdemlő részlete. A lakosság akkoriban már egy *braha* nevű, kölesből készített „*tatár italt*” ivott. „*Ruházatuk részben moldvai, részben tatár*” – olvassuk tovább, s arról is értesülünk, hogy néhányan már románul gyóntak meg.⁴⁹ Nehéz nem gondolni az Aleppóban 1220 körül – etnikai létüknek szintén negyedik évszázada küszöbét átlépve – megjelent muszlimok mentegetőzésére a „*frank*” (keresztény) ruházat és szakállviselet – „*szokások*” – miatt, s mentegetőző magyarázkodásukra: „*Minden oldalról keresztényektől vagyunk körülveve.*” Csöböröcsök lakossága minden oldalról tatároktól és görögkeleti románoktól volt körülveve.

A Dnyeszter melléki kis magyar népsziget felszívódása a jelek szerint aztán rohamosan következett be a XVIII–XIX. század fordulója körül. Az utolsó ismert helyzetjelentés az 1838. évből már a teljes elrománosodást regisztrálja – ezzel az árnyalati maradvánnyal: „*Ámbár eloláhosodtak is, a kilii és ismaili oláhoktól – a magyar nyelv sajátosságát az oláhba átöntvén – igen különböznek.*”⁵⁰ Ez is eltűnt 1844-re, amikor Jerney János már az emlékét sem találta a magyaroknak a Dnyeszter-vidéken. Az előbbi tudósítás részben az okokra is rávilágít. „*Miután 1812. évi bukaresti béke Besszarábiát Oroszországnak juttatta, a magyarok nagy számban költöztek át Moldvába, akik pedig megmaradtak – olvasható 1838-ban –, kivált, mióta a Pruth lett Moldvának keleti határa, uralkodójuk alatt katolikus papra szert nem tehetvén, szapora léptekkel nemzetlenedtek el.*” Megszűnván a moldvai vajdák, majd a tatár kánok toleranciája, a cári „államegyház” egyeduralma új helyzetet teremtett 1812 után: megroggyant az az ingatag pillér is, mely a hatalom felől támogatta századokon át a valláson – a „kulturális autonómián” – át az etnikai létet.

Hogy a „veszélyes negyedik évszázadnak” e két példából következő analógiája általánosítható-e, természetesen csak további vizsgálatok dönthetik el. Az a tény mindenesetre, hogy az etnikai életképesség mindkét esetben egybehangzóan több mint három évszázadot képes volt kitölteni, figyelmet érdemel; a helyzet extrém mivolta analóg módon abban állt, hogy 1) az etnikai tömbtől izolált; 2) viszonylag kis létszámú etnikai csoportok tartották fenn identitásukat; 3) a hatalmi szféra felől minimális tolerancia által ellensúlyozott veszélyeztetett helyzetben. A feltételek a történelemben e három vonatkozás valamelyikében (vagy azok valamilyen kombinációjában) általában jobbak.

Felvethető, hogy mi a tanulság mindebből, hiszen „prenacionális” korszakról volt szó, amikor a modern értelmű nemzeti tényező sem a hatalom, sem a csoport oldalán nem játszott szerepet. Nem lépett fel tehát sem a beolvasztás, azaz megsemmisítés programatikus igénye, sem a tudatos nemzeti (nemzetiségi) védekezés reflexe; az egymásnak feszülő tényezők a nacionalizmus korában (melyből a történelem, minden deklaráció ellenére, még mindig nem lépett ki), minőségüket tekintve mások. De mindkét oldalon mások, s ez sem tévesztendő szem elől. Ha a modern államnacionalizmus-hoz képest akár az Árpádok keresztény állama, akár a krími tatár kánság a tolerancia képviselőinek tűnnek is fel, másfelől a modern nemzetté válás történelmi kohézióján edzett nemzetiségi csoportok öntudata is messze távolodott azoktól a vallás és a „szókások” kohéziója által egybetartott archaikus etnikai csoportoktól, melyeket a régmúlt századokból ismerünk. Azonos mértékű az elmozdulás? Erre nehéz lenne megbízhatóan felelni; a történelem mindenesetre nem feltétlenül pesszimizmust sugall.

Jegyzetek

1. Vasiliev, A. A.: *THE GOTHA IN THE CRIMEA*. Cambridge (Mass.), 1936.
2. E kérdéskörre újabban (a korábbi irodalom áttekintésével) Graus, František: *DIE NATIONENBILDUNG DER WESTSLAWEN IM MITTELALTER*. Sigmaringen, 1980. 73–84.
3. Kiváló áttekintése nálunk legújabbban Joó Rudolf: *A NYUGAT-EURÓPAI KISEBBSÉGEK SAJÁTOSSÁGAI ÉS TÍPUSAI*. Budapest, 1983. (*Nemzetiségi füzetek*, 5.)
4. A jelenségre felfigyelt már Jerney János; *Tudománytár*, 15. (1844). 101. s köv. Az újabb irodalomból kiemelendő Karácsonyi János: *KIK VOLTAK S MIKOR JÖTTEK HAZÁNKBA A BÖSZÖRMÉNYEK VAGY ISMAELITÁK? = ÉRTEKEZÉSEK A TÖRT. TUD. KÖRÉBŐL*, 23. 1913. 7. – Kossányi Béla: *A XI–XII. SZÁZADI „ISMAELITA” ÉS „SARACENUS” ELNEVEZÉSEKRŐL*. = KÁROLYI EMLÉKKÖNYV. Budapest, 1933. 308–316. – Uő: *A KÁLIZOK VALLÁSA*. = DOMANOVSKY EMLÉKKÖNYV. Budapest, 1937. – Gyóni Mátyás: *KÁLIZOK, KAZÁROK, KABAROK, MAGYAROK*. = *Magyar Nyelv*, 34. 1938. 86–92., 159–171. –
- Uő: *A MAGYAR NYELV GÖRÖG FELJEGYZÉSES SZÓRVÁNYEMLÉKEI*. Budapest, 1943. 64–65., 140. – D’Eszlary, Charles: *LES MUSULMANS HONGROIS DU MOYEN-AGE*. = *IBLA. Revue de l’Institut des Belles Lettres Arabes*, 19. 1956. 165–232. – Györffy György: *A MAGYAR NEMZETSÉGTŐL A VÁRMEGYÉIG, A TÖRZSTŐL AZ ORSZÁGIG*. *Századok*, 92. 1958. 61–70. – Balić, S.: *DER ISLAM IM MITTELALTERLICHEN UNGARN*. = *Südst-Forschungen*, 23. 1964. 19–35. – Czeglédy Károly: *AZ ÁRPÁD KORI MOHAMEDÁNOKRÓL ÉS NEVEIKRŐL*. = *NEVTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK*. Budapest, 1970. 254–259. p. (*Nyelvtud. ért.*, 70.) – Göckenjan, Hansgerd: *HILFSVÖLKER UND GRENZWÄCHTER IM MITTELALTERLICHEN UNGARN*. Wiesbaden, 1972. 44–89. – Székely György: *LES CONTACTS ENTRE HONGROIS ET MUSULMANS AUX IX–XIIe SIÈCLES. THE MUSLIM EAST*. = *STUDIES IN HONOUR OF JULIUS GERMANUS*. Budapest, 1974. 53–74. A továbbiakban e művekre a szerző nevének és megjelenési évének feltüntetésével hivatkozom.
5. A fogalomra és hátterére Le Goff, Jacques:

LA CIVILISATION DE L'OCCIDENT MÉDIÉVAL. Paris, 1965. 183. s. köv.

6. Német fordítása Hunfalvy Pál: ETHNOGRAPHIE VON UNGARN. Budapest, 1977. 219.

7. Hrbek, Ivan: EIN ARABISCHER BERICHT ÜBER DIE UNGARN. ABU-HAMID AL-ANDALUSI AL-GARNATI, 1080–1170. = *Acta Orientalia Acad. Scient. Hung.*, 5. 1955. 205–230. Újabban Iványi Tamás magyar fordításában is hozzáférhető: Bol-sakov, O. G. – Mongajst, A. L.: ABU-HAMID AL-GARNATI UTAZÁSA KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN, 1131–1153. Budapest, 1985. 55–65. Abu-Hamid szövegére az alábbiakban – mindkét fordítás felhasználásával – a szövegben, a madri-di kézirat oldalszámainak [] közt való feltűntetésével hivatkozom.

8. Moravcsik Gyula: AZ ÁRPÁD KORI MAGYAR TÖRTÉNET BIZÁNCI FORRÁSAI. Budapest, 1984. 202., 234.

9. A szó az arab muslim, ill. perzsa muslimān szóból a török müsürman ~ büsürmen változatokon át jutott az ómagyar nyelvbe. Zolnai Gyula: BÖSZÖRMÉNY. = *Magyar Nyelv*, 39. 1943. 251. p. – Melich János: NÉHÁNY MAGYAR NÉPNÉVRŐL. = *Magyar Nyelv*, 5. 1909. 391. – A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA. I. Budapest, 1967. 365.

10. Innen a magyarban – orosz közvetítéssel – a jász népnév, a kunokkal majd a XIII. században beköltözőz alán töredék neve. A khorezmiekre Tolstov, S. P.: AUF DEN SPUREN DER ALTCHORESISMISCHEN KULTUR. = *Sowjetwissenschaft*. Beiheft 14. 1953. – Vö. Czeglédy, 1970. 254–255., 257–258.

11. Gyóni, 1938. 164.

12. Ibrahim-ibn-Jakub tudósítása (965/66) a „türkök [=magyarok] földjéről jövő muzulmánokról” Prágába. Kowalski, I.: MONUMENTA POLONIAE HISTORICA NS. Tom. I. Cracoviae, 1946. 146. – Perejaslavce az orosz őskronikában (969) Hodinka Antal: AZ OROSZ ÉVKÖNYVEK MAGYAR VONATKOZÁSAI. Budapest, 1916. 71–72. – Vö. 18. sz. jegyzettel.

13. Az Aba nemzetségnek a magyar krónikákban fenntartott hagyománya szerint ősiük de gente Corosmina (de Corosminis) származott. SRH, I. 146., 263.

14. Fejérpataky László: KÁLMÁN KIRÁLY OKLEVÉLEI. Budapest, 1892. 42–43.

15. Ide sorolható Koroncó is, a kálizok mongol neve. Györffy, 1958. 64.

16. Györffy, 1958. 66. p. köv. jegyzet.

17. Legújabbban teljes összeállításuk Kristó Gyu-

la–Makk Ferenc–Szegfői László: ADATOK KORAI HELYNEVEINK ISMERETÉHEZ. = *Acta Historica Univ. Szegediensis*, 44. 1973. 17–18., 22–23.

18. A MAGYAR HONFOGLALÁS KÜTFŐI. Szerk. Pauler Gyula, Szilágyi Sándor. Budapest, 1900. 281.

19. SRH, I. 114–116. p. Vö. fentebb 14. jegyzet. Györffy György: BUDAPEST TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN. = BUDAPEST TÖRTÉNETE. Gerevich L. (szerk.). I. Budapest, 1973. 259.

20. Czeglédy, 1970. 255.

21. László I, 9. Závodszy Levente: A SZENT ISTVÁN, LÁSZLÓ ÉS KÁLMÁN KORABELI TÖRVÉNYEK ÉS ZSINATI HATÁROZATOK. Budapest, 1904. 159. Kálmán I, 46–49. uo. 189.

22. Pl. 1233: *Saraceni revera se Christianos mendaciter simulant*. = *VETERA MONUMENTA HISTORICA HUNGARICAM SACRAM ILLUSTRANTIA*. Ab Augustino Theiner. I. Romae, 1659. (A továbbiakban VMH.) 114.

23. Ismaelitae de Nyr 1214, 1219, 1222. REGISTRUM VARADIENSE... Kiad. Karácsonyi J.–Borovszky S. Budapest, 1903. 203., 229., 326.

24. CODIX DIPLOMATICUS HUNGARIAE ECCLESIASTICUS AC CIVILIS. Ed. G. Fejér. Budae, 1829–1844. IV/1, 109. – (Reg. Arp. 637.) – Uo. IV/2, 424. (Reg. Arp. 1146.)

25. SRH, II. 582. – Vö. Györffy, 1963. 187.

26. Fejér, II. 303. (Reg. Arp. 168.) – Vö. Györffy György: AZ ÁRPÁD KORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA. I. Budapest, 1963. 705–707.

27. Györffy, 1973. 258–262.

28. Györffy, 1958. 64.

29. Moravcsik, 1984. 202., 234.

30. Hunfalvy, 1877. 219.

31. Györffy, 1958. 68–69.

32. Balić, 1964. 26. Valószínűtlen, hogy besenyőkről lenne szó (Hrbek, 1955. 208. p.), mert nincs rá adat, hogy a Magyarországra beköltöző besenyők közt mohamedánok lettek volna. Ahhoz, hogy valóban „nyugat-levan-*tei és afrikai zsoldosokra*” gondoljunk (így Czeglédy, 1970. 259.), történeti magyarázat lenne szükséges.

33. Van olyan korai arab forrás, mely már a Kaukázus-vidéken „török népként” különbözteti meg az as (ász) népet az alánoktól. Marquart, J.: OST-EUROPAISCHE UND OSTASIATISCHE STREIFZÜGE. Leipzig, 1903. (Reprint: Hildesheim, 1961.) 165.

34. Réthy László: CORPUS NUMMORUM HUNGARICAE. Neu hrsg. von G. Probst. Graz, 1958. 60–63. – Huszár Lajos: THE ART OF GOINAGE IN HUNGARY. Budapest, 1963. 8–10.

35. A PANNONHALMI SZENT BENEDEK REND TÖRTÉNETE. I. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1902. 360.
36. Yakutnál: Hunfaly, 1877. 219. – Abu-Hamid szerint Szakszin muszlimjainak többsége szintén Abu-Hanifa tanait követte. – Vö. Koszányi, 1933. 309.
37. Vö. fentebb 14. és 23–26. jegyzet. Az Arad melletti Tömörkényen pl. Nicolaus et Othes comites et Ismaelite. MVH I. 37. – Fejér 111/1, 407. – Vö. Györffy 1963. 181., 187.
38. Pl. 1225, 1231, 1232, 1233. VMH, I. 60., 93., 108., 114.
39. 1234: *...et eos, qui Romane Ecclesie in terra nostra sunt inobedientes, iuxta ritum uniuscuiusque nationis, qui non sit contra fidem catholicam, compellemus obedire Romane Ecclesie.* VMH I. 124.
40. E végzésre hivatkoznak III. Honorius pápa 1221. és 1225. évi rendeletei. VMM, I. 30., 60.
41. A besenyőkre Konstantinos Porphyrogenetos c. 37. p., Moravcsik Gyula kiadásában (Budapest, 1950) 169. – A szlávokra Theotmar salzburgi érsek levele (900): Marczali Henrik: ENCHIRIDION FONTIUM HISTORIAE HUNGARORUM. Budapest, 1902. 25. – A kunokra uo. 179.
42. Az idevágó adatok legteljesebb összefoglalása: Göckenjan, 1972. 56–82.
43. Ez a Bodrog megyei Apos környéki káliz településekről, a Maros és Tisza menti és sok más „*izmaelita faluról*” forrásszerűen is ismeretes. Györffy, 1963. 705–707., uo. 181., 187. p., Göckenjan, 1972. 58–59., 62.
44. Benda Kálmán: CSÖBÖRCSEK. EGY TATÁRORSZÁGI MAGYAR FALU TÖRTÉNETE A 16–18. SZÁZADBAN. = *Századok*, 119. 1985. 895–916.
45. Benda: i. m. 900. A történeti megállapítások és a kérdés korábbi irodalma uo. 895., 902–906.
46. A legmegbízhatóbbnak látszó számadatok Vito Pilutio (1668) és Francesco Antonio Ciccangeli (1696) misszionáriusok jelentéseiben találhatók. Uo. 899.
47. Uo. 898., 900., 911.
48. A misszionáriusjelentésekben sűrűn ismétlődnek a „*szabálytalanságokat*” ostorozó részletek; pl. 1664: misebor helyett pálinka osztogatása, évente mindössze két-három mise tartása stb.
49. Az 1747. és 1767. évi jelentések uo. 912–914.
50. Uo. 914.

Rába György

A BOLYGÓ RITMUSAI

Nyarakról vallani
 cserbenhagynak a szavak tücskei
 borongásból pedig elég
 bőven méri az ég
 bár tán inkább a föld
 a meddő a csalóka
 nem érdemes a szóra
 hát még ami következik
 fogak reszketve járják
 a lét boszorkatáncát
 ami szép ami jó levetkezik
 ne is kísértsd
 bolygód ritmusait

HÉTVÉGE IDEGEN VÁROSBAN

Emberi test-léleknek idegen
városban legnyomasztóbb a vasárnap
lehangolók a szürke délutánok
a járókelők nélküli kövek közt
barátokra ott amúgy sem találtál
sugárútját özönvíz népteleenné
mosta munkaszünet vidékre vonzó
kertes tanya fénypalota hiánya
sorompón túl rekedt elmés multság
műemlék gótika nyurgul hiába
ivó cukrászda moly nép rosta alját
pislákoló világosságba vonzza
másra nincsen már semmi gondja
a csődületeket a pletyka
vírusa utcasarkokról kiölte
a remízek meg tán életre keltek
villamost buszt trolit benyeltek
mert még a magasságbeliek is
a szabadságukat kivették

Tandori Dezső

HÍG-SIVATAG-FELONÍNUSOK

(Melyekben egy modernistább Csehov és Gorkij örvén
elviccel sorsát-szerző)

Ó, jaj, hetvene van már, túlján híg sivatag vár...!
Rájöttem, Leonom, Felonínám, egy Csehovon,
kis játékon, hol kék, zöld, piros állaga örvén
sárgával, na, lilával, barnával, s ami rávall
még, mutogatja, a sávós ház, kapu, víz, s mi szabályt hoz,
párok a rendre fedőszín plüsstakarókon, a bélszín
pezsgővel, vodkával, fácán, dús ikrával,
írkával ront rá az akár-ha-a-vágyra... befogná,
ritmusrontó „Kolja, csókold szám!”, ki se vonnám
lelkem ily élvezetekből, s Guzmics, az élvezet, eldől,

házra, lilára, falára, nyers kapubolton az árva,
 s egy Gorkijt kinyaralnak még eme színen, az alzat
 szintén tempera, okker bővítéssel, ahogy kell,
 épp csak a vízpart-tópart, visszhangozva haló zajt,
 ó, jaj, a híg sivatag törzsgárdát mutogat,
 tört gárdát, s ha a tisztjét, Oldalgovna segítség
 nélkül eléri a bokrot, végre kidobja a taccsot,
 raccsol a társadalom tévé-hecc ugaron,
 és siratom, siratom mind élményem, mely agyót int,
 drága galambocskám, hetvenesen dől rám
 klasszikusok java, s én híg, már-tova, mint-ha-elintik,
 küzdő, ambiciózus, csak mire mind ez a kórus,
 nadrágszár, pipaszár láb, melynek tőrjem az árnyát,
 árnyalak, én, de nehéz lesz, míg kerekülve elérhetsz
 (zárjel lesz-e a nyitja? e két oda-vissza parittya)
 – hívva – a csontja-soványhoz, mint nap fénye az árnyhoz,
 gyengéden lehajol rá, sűrűjét de kivonná
 már a fehérlő porc-ölelésből, bármi kevésből, a fénycső
 sárga-lilák, zöld-rőtek menny-ívét, mi előleg,
 játssza, az „erre, cselekmény!” elszisszen csak a mezsgyén,
 két lét közt kétrét, zöld-barna a rét fék
 váltakozása, a lombok megmímelve a dombot
 ég-homorítanak, aztán ellottyannak a lagymán,
 hagyj mán, Kolja, a Guzmics kéri vigyorral: „Emitt, csüccs”,
 s csücs. Még Oldalgovna a nyárból kérne, sötét kaviártól
 várva, csapágyok...! a siklást, mit bálnák a kisiklást,
 messze a hetvenen innen, még nem a goethei „mint”-en,
 „mert hogy”-okon lovagolnak, bármi okon lefarolnak,
 járművel ha, gyalog ha, nyílik a lak csinos odva,
 s mennek. Hangverseny vár, nem megvert sereg ez már;
 innen a hatvanakon, ötvenesen, ha nagyon
 megpurcogtatjuk jó mellüregük, s a hasonló
 szerveik. Elkattintom visszafelé-nyílt sírom,
 sírok: sírok, ah, épp csak, kajlán, mint a cserélt csap,
 forró jön hidegen, s fordítva, a hetvenek így a
 meghomorult köszörüldét újítják, keserültét
 vágásoknak, a nadrágnak de-kiültét, s ábrándnak.
 Pár hónap, s emberkerülön! Bírjam. Lesz drága szülöm,
 benne-lakásra kiadnak, nőjek, a híg sivatagnak,
 s járhatom már foglalkozástalan, ritmustalan
 állagom, mindenem összevissza ronthatom, dobálhatom,
 de csak – hogy ha hírre se, híg is – amennyiben
 jó leonínus lesz ez a már nem mímus vége-adag. S zár.
 (S ez születésnap-zsáner, szerző várja, min át... s fel.)

Kiss Judit Ágnes

GYEREKKOR (I)

Újszülött

Almamagból keltem,
Almafavirágból,
Messzire gurultam
El az almafától.

Átúsztam a tengert,
Kúsztam sötét árkon,
Tanítatok, hogy kell
Élni e világon.

Őrzőangyalokkal
Feleseltem régen,
Felhőfoszlány voltam,
Szaladtam az égen.

Most nem ért meg senki,
Sárba süpped lábam,
Elkeseredetten
Sírok a pólyában.

Visszszámoló

Egeret fogtam véletlen,
Meglovagoltuk négyesben
Nagypapi, nagymami, dédi meg én,
Így ügetünk a világ peremén.

Fut, fut a tej, fut a lábasban,
Futnak utána hármásban
Nagypapi, nagymami, dédi, de én
Csak heverészek a tej tetején.

Állunk lesben kettesben,
Nincsenek itt a közelben sem
Nagypapi, nagymami. Dédi meg én
Nyúlra vadászunk tó fenekén.

Felhőkön túl, nem látszik,
Tölgyfa karosszék hintázik.
Ott ül a dédi, csak ő egyedül,
Mennyei koncertet hegedül.

Kék őzek

„Kérj a teáinkból, friss főzet!”
kínálgatnak a kék őzek.
Zöld italukban eperfalevél,
így melegednek tél idején.

Jó puha föld a mohás tőzeg,
ott tavaszolnak a kék őzek.
Tarka virágot rágcsálnak,
némelyikük csak a sárgákat.

Késő ősszel a kék őzek
egymással megmérkőznek.
„En győztem, veled alszom ma!”
bőgi az egyik az arcomba.

Néha nyaranta a kék őzek
rettentően megnőnek.
Hogyha nem óvna varázsének,
véletlen lelegelnének.

Vérháború

A vérpelék, a vérpelék,
Sorban jönnek a vérpelék,
Először csak a háztetőt,
Majd téged szednek szerteszét.

A vérnyulak, a vérnyulak,
Támadnak már a vérnyulak,
Háromszög szájuk tátogat,
És mozgatják az orrukat.

A vérhalak, a vérhalak,
Gerillaharcos vérhalak,
Nagylábujjadba marnak, és
A víz alá lerántanak.

A vércsigák, a vércsigák,
Itt vágatnak a vércsigák,
Szuronyként szegzik szarvukat,
Rettegjen tőlük a világ.

Gyerekdal

1

Reggel, mikor fölélbredek,
Apa csinál reggelit,
Kenyeret szel, lekvárt ken rá,
Mézes tejet melegít.

Ha nem tudok elaludni,
Eldúdol egy éneket.
Az Erlikönig, mondja mindig,
De nem tudom, mit jelent.

Apa nem visz le a boltba,
Félek otthon egyedül,
Hogyha ketten marad velem,
A könyvébe menekül.

Mikor jelmezbálost játszom,
Nem nézi meg a ruhám,
Apa, ha a zebrán megyünk,
Nem nyúl a kezem után.

2

A halálnak nincsen vére,
Másokét ezért veszi,
Kifolyathat egy vödörrel,
Mégse lesz saját neki.

A halálnak nincsen szeme,
Nem látja, hogy kicsi vagy,
De ha jól elbújysz előle,
Még egy kicsit élni hagy.

A halálnak nincsen gyomra,
Ezért csokit nem ehet,
Egy-egy napra jóllakatni
Csak a szíveddel lehet.

Szvoren Edina

PERCEK EGY SÜN ÉLETÉBŐL

Apa ül egy piros padon, olvas. Hunyorog, kezét a térdére tapasztja. Száraz dárdafüből madzagot sodor. Sóhajt, fölneéz: áll valaki a meddő mogyoróbokor mögött.

Apa alszik. Oldalt fekvé öleli magát, ujjai a bordákon pihennek. Apa a kukáskocsi hangjára ébred. Fölül, az ágy rugóját visszanyomja az afrikba. Megfésülködik ujjal és tenyérrel. Lesodorja lábáról az esti zoknit, fölveszi a tegnapi. Csikos szigetelőszalaggal megragasztott papucsába lép. Arca gyúrótt, fehér. Apa föl húzza a redőnyt, a redőny leszakad. Apa kidugja fejét az erkélyajtón, beleszagul a levegőbe, visszahúzza a fejét. Elrendezgeti a sín aljába szorult redőnyléceket. Fölvesz a földről egy kövér porcicát. Tudja, hogy figyelik. Kicsoszog az előszobába, lába alatt pufog a penészes parkettára szögelt farostlemez. Behajtja maga után a fürdőszobaajtót. A fürdőszobában vizet fröcsköl az arcára, fogat nem mos. Tudja, hogy a kulcslyukon át figyelik. Nem néz a tükörbe, nem borotválkozik, nem mos fogat. Megjött a madarak hangja, a világítóudvarban ketten is énekelnek, tavasz van. Apa sápadt. Az enyves konzervre rápattintja a fedelet. Óvatosan nyitja a fürdőszobaajtót, nehogy orrba vágja a kulcslyuknál leselkedőt. A hosszú, L alakú előszobán át a konyhába csoszog, léptei alatt pufog és hullámoz a farostlemez, nem néz hátra, tudja, hogy követik. Apa kócosan, harántcsíkos pizsamapólóban, puha léptekkel csoszog. Mentében becsukja a kamraajtót, megigazítja a kígyózó telefonzsinórt, a falra simítja a tapéta lecsüngő sarkát. Lehajol a gázóra alatt ásító sünhöz, tenyerébe szedi a szegélyléc mellett sorakozó lepkelárvákat. Apa nesztelenül kinyitja a konyhaajtót, behajtja maga után. Nem engedi kattanni a kilincset. Kidobja a lepkelárvákat, a kövér porcicát. Apa leül a hokedlire, egyik könyökét az asztalra támasztja, másik kezével a combjára könyököl, és maga elé réved. Fájos derekára teszi a tenyerét, fájos, lila vádlijára teszi a kezét, fájos, duzzadt bokájára teszi a kezét. Tudja, hogy az ajtórésen át figyelik. Maga elé bámul, megfélemedezik magáról, arca középpontja a szemöldöke közt húzó két árok. Apa sápadt. A hokedli megbillen, apa fölriad. Pislog, fölemeli a fejét. Visszaváltozik az arca. Apa föláll. Tejet tölt egy virágmintás csészealátétbe, kinyitja a konyhaajtót, pufog a farostlemez. A tejet a gázóra alá teszi, a tejpöttyöket ujjbeggyel összetörli. Újra behajtja maga mögött a konyhaajtót. A hűtőhöz csoszog, lábát alig emeli, nehogy a papucs leessen. Kinyitja a hűtőt, paradicsomot, vaját, sajtot, tojást, petrezselymet vesz elő. A mosogatónál megmossa a paradicsomot és a tojásokat. Tejet tölt magának egy mosatlan pohárba, egy szuszra fölhajtja, az előszobában számolják a kortyokat. Apa szája körül megfehéredik a szakáll. Hüvelyk- és mutatóujja a bajusza felezővonalától kiindulva kört ír le a szája körül, alaposan a szőrszálak tövébe masszírozza a tejcseppeket. Apa lapostányéért nyúl a szekrénybe, lapostányért vesz elő. Késért nyúl a fiókba, kést vesz elő. Megnyalja a szája szélét, az üres, opálos pohárra néz. Vizet tesz föl főni egy alumíniumedényben. Kenyeret szel, a veknit kiálló medencecsontjához szorítja, a kőkemény vajból szeleteket hasít a tompa késsel. A vajlapocskákat késheggyel a kenyérre segíti, a sajtból egyetlen vastagságú csíkokat vág, a csíkokat, csúnyábbik felükkel lefelé, a kenyérre fekteti. Az alumíniumedény alja horpadt, rosszul fekszik a gázrózsát körülvevő vas-

nyúlványokon, minél forróbb a víz, annál jobban vaklizik az edény. Apa a tojásokat a bugyogó vízbe ejti. Fél, hogy megégeti magát, elkapja a kezét. A tojások tompán koc-cannak, ahogy az edény fenekére érnek. Válla fölött apa az ajtórés felé néz: az edényt nemrég a nehézkedési erő szemléltetésére használta: emberek a Holdon. Apa sápadt. A tojások szétpattannak, repedéseiken kibuggyan a gyorsan dermedő fehérje, a tojások az edény falához kocódnak, apa elmélázik a kenyerek fölött, arca középpontja az összevont szemöldök, keze a konyhaszekrény pultján nyugszik, szája körül fehérek a szőrszálak. Vaklizik a horpadt aljú alumíniumedény, fortyog a víz, összekocnának a tojások, verik az edény falát, a fortyogó víz kicsap a tűzhelyre, kicsap a szürke konyha-kőre. Apa bambul, belenéz a kenyér egyik lukába, összevont szemöldöke közt két mély barázdá, a barázdában néhány erős, fekete szőrszál, apa arcának középpontja a két mély árok. Apa fölriad, pislog, megjíed, amikor a forrásban lévő víz a lábára csap. Elkapja a lábát, leesik róla a csíkos szigetelőszalaggal megragasztott papucs. Apa leha-jol, kezét fájós derekára teszi, a fölfordult papucsot visszaigazítja, lábfejjével utat keres a pánt és a papucs között. A kakas csípje meg, mondja. Tudja, hogy figyelik. Apa meg-mossa a petrezselymet, lerázogatja róla a vizet ugyanazzal a mozdulattal, amelyekkel pisilés után a fütyijét szokta lerázogatni, vízcseppek permetezik tele az ideiglenesen sárgára festett konyhaszekrény pultját. Apa a vágódeszkáért nyúl, a tojások összeve-rődnek, szaporán kopognak az edény falán, a horpadt aljú edény vaklizik, apa a vá-gódeszkat a pultra teszi, a vágódeszka rosszul fekszik a pulton, billeg, visszabilleg, bil-leg. Apa elvágja a petrezselyem zsinórját, aprítani kezdi a petrezselymet. Gyorsan, üte-mesen, tompán kopog késével a deszkán, a deszka gyorsan, ütemesen, tompán kopog sarkaival a konyhapulton. Anya felnyög a konyha mögötti cselédszobában. Gyilkos, gyilkosok. Fölbresztettek. Nyikorog a cselédszobában az ágy. Apa halkabban, sza-porábban aprítja a petrezselymet, a tojások alatt elzárja a gázt, a víz elcsendesül, anya visszaalszik, álmában a fogát csikorgatja, apa a konyhapulthoz húzza a hokedlit, ráül, fájós térdét az ideiglenesen sárgára festett konyhaszekrény egyik ajtajába üti, kinyitja az ajtót, térdét két fazék közé nyomja. Elmélázik, sóhajt, megfelelkezik magáról, a tá-nyér közepébe bámul, tudja, hogy minden mozdulatát figyelik. Apa a fogcsikorgatás-ra fölriad, pislog, fölemeli a fejét, fogja a paradicsomot, és csillag alakban vágásokat ejt rajta. A paradicsom szétnyílik, csak a túlsó felén lévő sértetlen héj tartja egybe a ge-rezdekét. Apa fogja az alumíniumedényt, a mosogatóba önti a forró vizet, megnyitja a hidegvíz-csapot, vár. Kezét a fazékba lógatja, visszahúzza, vár. Fölnéz a vizesedő sa-rokba, arca megnyúlik, bőre alatt kirajzolódnak a csontok, a gödrök, az arcizmok, föl-néz, túl a szemöldökén, túl a homlokán, túl a koponyáján. Apa úgy néz a penészfolt-ra, mintha a penészfolt nem a konyhafalon volna. Anya a fogát csikorgatja, a repedt tojásokra nagy sugárban zubog a víz. Apa a horpadt alumíniumedénybe nyúl, fog egy tojást, az ajtóhoz lép, a szemetes fölött lefejt a tojás héját, árnyék rebben az ajtórés-ben, apa fütyörészik, úgy csinál, mintha fütyörészne, apa nem veszi észre az odébb reb-benő árnyékot, úgy tesz, mintha nem venné észre az odébb rebbenő árnyékot, a tojást hámozza, csücsörít a szájával, apának széles kedve van, úgy tesz, mintha széles kedve volna. Apa főlegyenesedik, a konyhapulthoz lép, késével vágásokat ejt a tojáson, a fe-hér hártját nem mindenhol vágja át, a tojás csillag alakban szétnyílik. Apa vigyázva a csillag formájú paradicsom fölé emeli a tojást, fejjel lefelé fordítja, puhán a paradi-csomra helyezi. Ahol a csillag alakzatban szétnyitott paradicsomnak árka van, oda to-jásgerezd kerül, ahol a csillag alakzatban szétnyitott tojásnak árka van, oda paradi-

csomgerezd kerül. Apa elmélázik, a tányér közepébe bámul, úgy néz a csillag alakban szétnyitott tojásra, mintha a tojás nem a tányéron volna. Az előszobában megreccsen valami, apa pislog, fölkapja a fejét, a petrezselymet késsel a paradicsomra segíti. A nedvesebb petrezselyemdarabkák a kés élére tapadnak, a szárazabbak szerteröpülnek: levitorláznak a konyha kövére, apa szigetelőszalaggal megragasztott papucspántjára, a tegnapi zoknijára, az ideiglenesen sárgára festett konyhaszekrény műanyag fogantyújára. A kakas csípje meg. Kézzel kell apának a tojás sima hátára terelgetni a kés élére tapadt petrezselyemdarabkákat. Reggel van, apa sápadt. Anya a fogát csikorgatja, alszik. Apa hirtelen megfordul, kezében a tányér, rajta petrezselyemdarabkákkal meghintett, csillag alakú paradicsomba illeszkedő csillag alakú tojás, vajas kenyér csúnyább oldalukkal lefelé fordított sajtcsíkokkal. Apa az ajtórés felé fordul, elzárja a csapot, az ajtóhoz lép, úgy tesz, mintha nem venné észre az ajtórésből félrebbenő árnyékot, kinyitja a konyhaajtót, úgy tesz, mintha nem hallaná a farostlemez pufogását, átlépi a sün híg széklettöcsáját, a küszöbre áll, mosolyog, és suttogva kiabálja, hogy kész a reggeli.

Apa ül a padon, hunyorogva újságot olvas. Tavasz van, megjött a madarak hangja, szaglik a levegő. Apa piros padon ül, kezében újság, orrán szemüveg. Apa lapoz. A hőmérők huszonegy fokot mérnek, tavasz van, apa megrángatja a kabátja cipzárját. Apa ül egy forró padon, fájós hátát a kényelmetlen támlának dönti. Apa reszkető kézzel lapoz, a papírzörgés elriaszt egy verebet. Apa a mogyoróbokor felé néz. Apa egy átfült padon olvas, szemüvege az orra hegyére csúszott. A pad piros, a szemüveg repedt. A tavasz öröme apa keresztbe veti a lábát, lábfejét könnyelműen meglóbálja. Apa hallgat, apa olvas. Apa föltolja a szemüvegét, megigazítja füle mögött a szemüveg szarát. Kutya kerülgeti a padot, vizsgálgatja a madzag végén szuszogó tárgyat, árnyékban tizenhat, napon huszonegy fokot mérnek.

Apa a konyhába lép, megáll. Nyakában szemüveg lóg, zsinóron. Apa kinéz az ablakon. Hamuszínű égből vékony szálú, egyenes eső esik. Apa ujjal visszanyomja a tűzhely oldallapját, lábbal félresöpör egy kávéfőzőbe való szűrőt, betol egy nyitva felejtett, nehezen járó fiókot. Apa körbekémelel, a fülét hegyezi. Az égből egyenes szálú eső esik, az előszobában nem pufog a parkettra szögelt farostlemez. Apa a cselédszoba ajtajához lép. Az ajtófélfán nőtt gombát két ujjal letöri, gyengéden a tenyerére helyezi, majd a konyhaablak párkányára rakja. Halkan lenyomja a kilincset, és a szobába lép. A szoba ablaka nyitva, sötétítő függöny púposodik a légvonatban. Anya a fal felé fordulva alszik, gyér haja a párnára tapad, mintha annak nőne ki. Apa behajtja maga mögött az ajtót, körülnéz, és lábujjhegyen az iratokkal teleszórt rendetlen asztalhoz lép. Óvatosan a dossziék közé nyúl, keres valamit. Egy irathalom leborul, megtaszítja az asztali lámpát, apa a levegőben kapja el a föld felé zuhanó lámpa nyakát. Apa az ágy felé néz, és a konyha felé fülel. Nem pufog a farostlemez, sehol nem nyikorog ajtó, anya nem ébredt fel. Apa körülnéz. A földön esztergált tolltartót lát. Apa lehajol, kiemel egy golyóstollat. A szekrény alatt használt papír zsebkendő fehérlik. Apa megragadja a zsebkendő csücskét, kidobja a zsebkendőt a papírkosárba. A golyóstollat kipróbálja egy rúzsoltos szalvétán. A toll nem fog. Apa lehajol, a tolltartóból filctollat vesz elő, a tollat kipróbálja a rúzsoltos szalvétán. A toll vastag zöld csíkot hagy maga után. Még egyet, még egyet. Apa lassan kihúzza anya egyik fiókját, a fiók fogantyúja a kezében marad. Apa a garancialevelekkel, igazolványokkal és újságkivágásokkal teli fiókba mártja a kezét. A kezében maradt fogantyút a helyére erőlteti, a fiókot nesztelenül visszacsukja. Kihúzza a középső fiókot. Kezét a bizonylatok, fényképek és levelek kö-

zé dugja. Előhalász egy félbehajtott papírlapot, a fiókot vigyázva visszatolja. Apa szét-hajítja a papírt, átfutja az anya irhabundájáról írott záloglevelet. A papírt hátlapjával kifelé kétrét hajítja, az asztalra teszi. Fölteszi a szemüvegét. Anyára néz. Bal kezével az íróasztalra támaszkodik, a papírlap fölé hajol. Kezébe veszi a filctollat, és írni kezd. Az első betűk után megütközik a toll élénkzöld színén, fölegyeneseedik, a homlokát ráncolja. Megszagolja a filc nyomát. Visszahajol, ír. Az ereszbén zajongó eső hangja olyan, mintha valaki a konyhában ólálkodna, vagy mintha anya mély lélegzetet venne az ébredéshez. Apa lassan ír, a hosszúkás betűk közt néhol megszakad a kapcsolat, a sorok lefelé lejtnek. Apa keze reszket, megszakítja az írást. Előhúzza a széket, ráül. Folytatja az írást. Írás közben nyelve hegyét az egyik órlőfog odvába dugja, állkapcsa egy ponton kidülled. A zöld filctoll hangosan serceg a papíron. Apa nagy betűkkel ír. A hurkok nem érnek el a szomszédos betűkig, a száraz dülöngélnek, és szőrösek, mint az ízelt láb. Apa fölemeli a fejét, a papírt eltartja magától, és repedt szemüvegén át nézi. Három sorban fért csak el: *Almodban kitépem a maradék hajadat.* Apa leveszi a szemüvegét, kipirult arccal fölneéz. Anya mélyen alszik, nem morogja, hogy gyilkosok. Apa óvatosan fölemeli a széket, puhán a helyére rakja, a rúzsoltos, zöld firkás szalvétát összegyűri, és a papírkosárba hajítja. Apa lábujjhegyen az ajtó felé indul, nem tépi ki anya maradék haját. Az esőnek olyan hangja van, mintha egy meztelen talp surrogná a konyha kövén. Apa vigyázva nyitja, vigyázva csukja az ajtót. A konyhába lép. Lélegzik az előszobai farostlemez. Mintha valaki járna rajta.

Apa ül egy forró, piros padon, és a tavasztól fölbátorodva meglóbalja a lábát. A kezében gyűrött újság, orra hegyén repedt szemüveg. Időnként vakmerőn fölsóhajt. Szaga van a levegőnek, nem csak énekesmadarak énekelnek. Apa ölébe ereszti az újságot, lejjebb húzza a kabátja cipzárát. A cipzár kocsija félúton elakad, apa finoman, szaporán rángatja. A már szétvált cipzárésztről ujjhegyére gyűjti a szappanmorzsalékot, és a kocsi aljára keni. Apa finoman, szapora mozdulatokkal rángatja a cipzárát. Hirtelen megindul a kocsi, leszalad egészen a kabát aljáig. Apa fölneéz, szemüvege fölött a mogyoróbokrot ellenőrzi. Reszkető kezébe veszi az újságot, ráncolt homlokkal olvas.

Apa fekszik az ágyon, egy kovácsoltvas állólámpa fénykörében. Odakint sötét van, az erkélyajtó nyitva, a megszürkült csipkefüggönyt a redőnysínbe szorult lécek közé csípte a huzat. Az ablakközben zöld hasú borospalackok, félig telt fehér laposüvegek. Tavasz van, porcica fut át a fénykőrön, pattog a tévé fadoboza. Apa hanyatt fekszik, foltos alsónadrág és felemás zokni van rajta. A földön hamutartó, négybe hajtott újság. Az újság margóján sárgás folt, teáé vagy vizeleté, hajlatában használnak látszó fültisztító pálcikák. A hamutartó körül sün szaglászik. A földön szemüvegszár, a szoba közepén egy repedt szemüveglencse. A szürke csipkefüggöny megduzzad, és a szoba belseje felé púposodik. Porcica fut az előbbivel ellentétes irányban: valahol kinyitottak egy ajtót. A dohányzóasztalon szájnyomot viselő pohár, a pohárban szürke, ázalogos folyadék. Szanaszét szóródott, rozsdásodó aprópénz. Az aszalterítő a földre lóg, a huzat meg-meglebbenti a végét. Apa papucspántján felkunkorodott a csíkos szigetelőlámpa, a csiriznyomot remegő orral nyalja a sün. Apa megmozdul. Jobb kezével végigtapogatja az ágyat, bal kezével végigtapogatja az éjjeliszekrény tetejét. A padlót is ellenőrzi. Apa végül a nyálfoltos párna alá nyúl, összelapult cigarettás dobozt vesz elő. Megrázza a dobozt. Ujjával kitérít a doboz száját, megrázza a dobozt. Semmi. A cigarettaszálak belülről verik a doboz falát. Apa megrázza a dobozt, mozog a szája. Semmi. Ujját a nyílásba akasztja, és durván fölszakítja a papírt. A cigaretták kirobannak a

dobozból, és apa csupasz hasára gurulnak. Apa hiába kapkod utánuk, azok a hasáról az ágyra, az ágyról a földre esnek. Apa jobb kézzel a padlót tapogatja, reszket a keze. Megragadja az egyik cigarettát, fölveszi, a szájához emeli. Elsőre nem találja el a száját, káromkodik. Az isten bassza meg. Apa a kulcslyuk felé néz, odaát megreccsen a parkett. Apa a nadrágzsebébe nyúl, rombuszá lapult gyufásdobozt vesz elő. A gyufa az ötödik kísérletre gyullad csak meg, lángját apa a szájában kókadó cigarettához tartja. Apa nem veszi észre, hogy a cigaretta már lángol, jobb keze rendületlenül tartja a gyufát, bal keze a gyufásdobozt, szájizmai a lángoló cigarettát. A gyufa apa körmére ég, a cigaretta lángja apa orrát nyaldossa. Apa nagyon lassan a gyufát tartó keze felé fordítja a fejét. Nézi a körmére égő gyufát. Megduzzad a csipkefüggöny, pattog a tévé fadóboza. Apa a földre dobja az égő gyufát, a láng zsugorodik, befullad. A cigaretta már nem lángol, apa fekszik az ágyon, feje alatt párna. Szájában megpörkölődött cigaretta, a füstszűrőről porcica fityeg. Mozog apa szája, míg cigarettás kezével anya üres karosszékére mutogat. Apa fölülne, visszahanyatlik. Fejét beüti az ágytámlába. Hosszan szív a cigarettából, a porcica egy cafata szája sarkába tapad. Apát nem zavarja a porcica. Apa tarkóján hajcsutka tapad egy megkeményedett vérfoltba. Apa a földre hamuzik, apa porcicás szájjal káromkodik. Apa arcán könnyek folynak végig, apa mégsem sír. Apa az orrán keresztül hány, a sárgás lé a szakállába folyik. Apa jobb csuklója a kiálló medencecsonton támaszkodik, a keze reszket. Apa sápadt, haja alól verítékpatatok indulnak a fültöve felé. Apa bal keze a kiálló ágyrugót markolja, ki akarja szakítani. Apa hadonászva kócot szór a levegőbe. Körmét a bőrébe mélyeszi, véresre gereblyézi a nyakát. Felnyög. A feje alól kitépett párnát a sünhöz vágja. Az összegömbölyödött sün a zongoralábnak ütődik, percekig nem mozdul. Apa szeme csukva, a szája nem mozog. Megnyugodott vagy kifáradt. A könnycsík apa véres nyakára szárad. Apa vékony csuklójú, eres keze a medencecsontján támaszkodik, benne füstszűrőig égett a cigaretta. Apa szeme csukva, apa mégsem alszik. Horpadt hasán borsónyi krátert égetett a cigaretta. Valahol becsuktak egy ajtót: a csipkefüggöny ernyedten csüng a karnison. Vért gennyedzik a kráter belseje.

Apa ül a padon, újságot olvas. Reszkető kézzel lapoz, a mondatokat háromszor is elolvassa, míg megérti. Apa lába körül sün motoz, a sün nyakán dárdafüből sodort madzag. Apa a mogoróbokorra néz, a viharvert újságot ölébe engedi. Tenyerét a lázas padra tapasztja. Csemperagasztóval megragasztott szemüvege mögött leereszti a szemhéját. Fejét lazán hátraveti, ropog a nyakcsigolyája. A nap apa elnyílt szájába süt, nyelvhatát meg vértelen ínyét melengeti. Szaga van a levegőnek, nem csak a kutyák nem bírnak magukkal. Huszonegy fok van, apa merészen fölshajt. A sünt visszarántja a padláb köré hurkolt fűkötél. Apa harcsaszáját csinál, a szájszagát ellenőrzi. Hátrahajtja a fejét, kabátja szárnya a támla és az ülőfelület pókhálós közepé lóg. Apa a napsütésbe tartja arcát. Fölforrósodott tenyerét elválasztja a padtól, a kabátja alá nyúl. Répaszín-nel pettyezett pulóvere alá nyúl. Szürkére mosott csíkos inge alá nyúl. Felforrósodott tenyerét fájós derekára teszi, rosszul működő veséjére teszi. A mandzsetta felől ingujjába nyúl: forró tenyerét szilánkosra tört könyökére teszi. Kezét az ingujjból kihúzza, a répaszín pulóver alá nyúl, a csatakos inghát alá nyúl, érdes tenyerét a sajgó farkcsont-ra tapasztja. Apa lélegzik, számolja valakinek a szívverését. Apa izmos szemöldöke kismul, a két mély árok ráncná terül. Apa gyorsan hűlő tenyere a béna combon. Mit bámulsz. Apa azt hiszi, hogy a mogoróbokor mögül figyelik.

Kováts Judit

HÁLÓINGBEN, PELENKÁBAN

A Szivárvány idősek otthona több épületből álló, hatalmas komplexum úgy hatszáz lakóval, azon belül egy különálló kis sziget a tizenkét fős hospice szolgálat. Pavilonját pár hónappal korábban adták át, úgyhogy minden vadonatúj volt benne. Az egy- és kétágyas szobáknak nem is volt kórházi jellege, a bútorok cseresznyeszínéhez igazodó falburkolat, a sötétítő, a karosszék kárpitja, az asztalokon a hímzett terítő, a váza, a tévé egy ízlésesen berendezett lakószoba miliójét idézte. Az ágy volt az egyetlen, amely azt üzent, hogy különleges helyiségről van szó. Nem tudom, hányféle magasságba és dőlésszögbe lehetett állítani, ezenfelül olyan matrac volt benne, amely gátolta a felfekvések kialakulását. A kórházi gidres-gödrös után maga volt a megtestesült kényelem, jobbat kívánni sem lehetett egy magatehetetlen fekvőbeteg számára.

Eleinte minden nap új felfedezést hozott. A tejbegríz, a lecsó, a mákos kifli kellemessége, a felültetés könnyűsége, az akárhány pelenka biztonságga tette elviselhetőbbé a tehetetlenséget. Képzeld, megmosták a hajam, levágták a körmöm, leborotváltak az államról a szőrt, tolokocsiban kitaláltak a fürdőbe, és igazából megfürösztöttek, szinte újjászülettem, azt mondták, fodrász is jön, ha akarok – ilyenekkel fogadott.

Mindezeket túl ott a Szivárványban még a lélekkel is törődtek. Egy vadonatúj kápolnában rendszeresen miséztek, és aki nem tudott részt venni rajta, az sem maradt le semmiről, mert a tiszteletes az ágyához ment. Szerdánként, az volt az ő napja. A hétfő az önkéntes lelki segítő, aztán volt még valaki az evangélikusoktól és a görögöktől is. Követni se tudtam a nagy életet, ami körülötte folyt. Ismét olyan időket élünk, amikor azt mondogatta, nem kell mindig jönnötök, ne fáradjatok.

Nagyon szerettem egyébként odajárni. Szerettem végighajtani az erdőség kellős közepén vezető úton, szerettem, hogy sehol egy ház, csak fák, fák és fák szaladnak el melletttem. Mindig munka után mentem, legtöbbször jó fáradtan. Nála pihentem meg.

Megvoltak a magunk kis rituáléi, amelyeken minden alkalommal, szigorú sorrend szerint végigmentünk. Amikor megérkeztem, felültem, az ágy szélére fordítottam, folyton jéghideg lábára zoknit, papucsot húztam, és a kis fehér, kerek szék keresztvasára támasztottam. Ahogy telt az idő, úgy lett egyre merevebb és súlyosabb a lábfeje, különösen a jobb, és kellett egyre nagyobb erővel emelnem és húznom, hogy elérjük végre a húsz centi magas keresztpántot. Aztán következett a kipolcozás. Mivel képtelen volt tartani magát, hogy el ne boruljon, az összes fellelhető ágybelit, paplant, párnát, kispárnát a háta mögé gyűrtem támasztéknak. Szoroson mellé ülve, oldalról magam voltam a támaszték. Ha ez megvolt, ölébe terítettem egy kendőt, elővettem a halványzöld kis tálcát, rápakoltam, amit vittem, és ettünk. Mindketten, mert nem győzött kínálgatni, és csak akkor nyugodott meg, ha én is vele csipegettem. Utána beszélgettünk, néztük a tévét. Híradót, show-műsort, olyasmiket, amiket otthon soha.

Eleinte egy egész órát is fent bírt lenni, ez az idő azonban egyre rövidült, végül mihelyst lenyelte az ételt, le kellett fektetnem. Az nagy tortúra volt. Különösen ha érkezéskor nem jól ültettem fel, ha a feneke az ágyközéptől lejjebb vagy feljebb esett, mert visszafektetéskor a feje a párnához képest lejjebb vagy feljebb került, és húzgálhattam,

rángathattam szegényt, míg elértük végre a megfelelő fejmagasságot. Ráadásul egyetlen lökéssel vagy lendítéssel sem tudott segíteni nekem, úgyhogy a hetven kilóját jóval többnek éreztem hetvennél, a tehetetlenségben mintha megsokszorozódott volna a súlya.

Külön műsorszámunk volt a vizesüvegek elrendezése. Minden eljövetelem előtt két félliteres palackot helyeztem el az ágyában a falnak támasztva, aztán egy nagy üveget – meglazítva a kupakját –, egy bögrét és egy műanyag poharat tologattam egy harmincsentis éjjeliszekrényen végtelen sokáig milliméterekkel jobbra, balra, előre, hátra, mert sokadjára sem álltak a megfelelő helyen, azaz eléggé kézközelen. A víz után a másnapi tiszta hálóing bekészítése következett. A kisszekrény alsó polcán, bal oldalon volt a helye, a jobbon a szivacsé, a tusfürdőé, a hintőporé, a felfekvés elleni kencéé. Sorrendjük világért sem lehetett más, minden este egytől egyig végigkérdezte őket. Csak akkor értünk végére esti dolgainknak, ha mindezekkel megvoltunk. A gyógyszerosztás és a nővérváltás azonban még ott ért engem, mert a „ne menj még”-jeivel a lehető legtovább próbált tartóztatni. Akármikor jöttem el, mindig úgy éreztem, túl kevés volt, maradnom kellett volna még.

A hospice idilljét azért meg-megtörte egy-egy figyelmeztető jel, lehetetlen volt végképp megfeledkezni arról, hol is vagyunk. Az első időkben bele-belebotlottunk Kati néni nyomaiba, aki őelőtte lakott itt, de meghalt, s itt hagyta egy-egy holmiját és az emlékét. A szobatárs, Piroska néni idézgette föl jó darabig az éjjel-nappali tévését, állandó kencézését, rúzsozását, arcfestését.

Piroska néni maga mondta magáról, hogy süket, mint az ágyú. Tényleg az volt. Egészen közel hajolva és ordibálva lehetett vele kommunikálni. Azért jól megértettük egymást. Ő beszélt, én bólogattam, vagy egy-két szót kiabáltam, és főképp mindig megkínáltam valami nyalánsággal. Abban az időben az epres piskótatallér és a natúr krumplis chips volt a mamám nagy slágere. Nyújtottam Piroska néni felé is, aki szabódott ugyan egy keveset, hogy nem szabad neki, mert cukros, aztán mégiscsak elvette. Mivel ő tudott mozogni, napközben folyton jött-ment, kiült a nagy társalgóba, majd hozta a híreket nekünk is. Olyannyira menős volt, hogy egyszer megszökött. Hogy jutott ki a sorompós portán, rejtély maradt. Megindult árkon-bokron át, felszállt valami buszra, és valahogy hazakeveredett a régi házába. Egy rögeszme hajtotta, itt a tavasz, metszeni kell. Megállíthatatlan menésével kétségbe kergette a személyzetet. Egy alkalommal András, a hospice egyetlen férfi ápolója tehetetlenségében – és hogy végezhesse a munkáját – egész egyszerűen bezárta őt azzal a mesével, hogy beragadt az ajtó. Piroska néni egész délelőtt bentről kiabálta kifelé, hogy engedjék ki, nyissák ki, András pedig – rohangálásai közben – kívülről ordibálta befelé a nyugtatgatást: jön mindjárt a karbantartó. Délutánra, mire lement a nap, Piroska néni teljesen megnyugodott, amikor megérkeztem, már nyoma sem volt a metszés meg a kert utáni vágyának, csak az a különös izgalom maradt meg benne a történetek miatt, ahogy előadta a beragadt ajtó esetét.

Piroska néni betöltötte a nyolcvanát, és súlyos szívbeteg volt. Sokat olvasott – újságot és a Bibliát. Egy hatalmas nagyítóval a kezében, szorosán a papír fölé hajolva haladt sorról sorra. Az érdekesebb cikkekkkel megvárt. Egy bő hónap telt el, amikor üres ágyra mentem. Rohama volt, bevitték a kórházba, de nagyon csúnyán nézett ki, mondták. Másnap, ahogy beléptem a szobába, az asztalán álló keresztre és a rózsafüzérré pillantva tudtam, hogy végképp elment.

Piroska néni után jó darabig nem akadt lakótárs. Mamám jól elvont eleinte magában, egy idő után azonban elege lett az egyedüllétből, alig várta, hogy jöjjön végre valaki. Egy napon aztán megérkezett a magatehetetlen, pelenkás, beszédképtelen, agydagatos Rozika. Amikor először láttam, egy hatalmas, sötét lencsés, aranykeretes szemüveg és egy beesett arc látszott a szomszéd ágyból. Haja már kinövőben volt a kemoterápiák után. Odaléptem hozzá, bemutatkoztam, de csak egy nemtetszést kifejező fintort kaptam válaszul. Később jól összebarátkoztunk. Beszéd nélkül, mert úgy is lehet kommunikálni. A megszokás, a kedvesség vagy nem tudom, mi, hamar feloldotta a mogorvaságát, ha megérkeztem, intett a kezével, és szíát susogott, ha pedig megkérdeztem, volt-e már Erzsike, bólintott vagy a fejét rázta. Hamarosan, már amikor az ajtón beléptem, láttam rajta, hogy milyen napja volt.

Az ő Erzsikéje, akárcsak mi, naponta jött látogatni, úgyhogy hónapokon keresztül sokat ültünk egymás és a két ágy mellett, etettük, itattuk a betegeinket, közben beszélgettünk mindenféléről. A betegségekről, a családtagokról, a munkánkról, apró-cseprő könnyűségekről. Igen, könnyűségekről, mert egy idő után a szokatlan, akár ijesztő helyzetekhez is hozzászokik az ember, hétköznapivá válik a számára. Olyannyira, hogy egyszer csak magától értődoően odaáll a nővér mellé, és segít a pelenkázásban, az átfordításban, aztán, ha épp nincs mellette senki, magától megitatja és megeteti a másik beteget, hiszen ugyanezt megteszik az övével is, anélkül, hogy tudna róla.

A hétköznapijaim része lett Endre is a szomszéd szobából. Mindene fekete volt annak az embernek, a haja, a szeme, de még a bőre is. Csontsovány, összeaszott kis teste elveszett a tolokocsiban. Mindkét lába térdben le volt vágva. Számomra ő ugyanolyan biztos pont volt, ugyanúgy hozzátartozott a hospice-hoz, mint a teraszon napozó macskák, mert hacsak nem volt ítéletidő, kint cigarettázott a bejárati ajtó előtt, és mindig megelőzött a köszönésben. Mamám szobája állandóan nyitva volt, én az ágy felé fordított karosszékben, az ajtónak háttal ültem, de tudtam a gumikerekek jellegzetes, halk, surrogó hangjából, mikor kerekedik befelé. Aztán, annak az életnek a rendje szerint, eljött a nap, amikor nem ült, nem cigarettázott kint, és nem surrogtak a gumikerekek a folyosón. Kérdeztem, hol van? Kórházban, nagyon rossz állapotban, válaszolta a nővér. Nem láttuk többé.

Három, viszonylag jónak mondható hospice-os hónap után a romlás újabb stációjához érkeztünk. Úgy látszik, minden negyedév végén – amikor már elfogadtuk és megszoktuk az ismét megváltozott életet, amikor berendezkedtünk egy kicsit benne – ott strázsált és várt bennünket az újabb megkerülhetetlen megpróbáltatás. Kint ragyogó május volt, bent a hospice-szobában azonban egy különös, irracionális világ született meg a szemem láttára. Egy abszurd, víziókkal teli világ, amelyre volt azért racionális magyarázat: a véráram rendkívül magas káliumszintje. Félelmetes volt az a világ, újból és újból megborzongatott látomásaival és gyakori látogatóival, a nem-tudom-miféle katonákkal, akik seregestül tolongtak a csöppnyi szobában, zajongtak, randalíroztak és háborgatták őt. Tízéves volt, amikor bejöttek az oroszok, ki tudja, mi lappangott az emlékezete mélyén, és tört felszínre hatvan esztendő múltán?

A katonáktól abszolút természetességgel csapott át a „mi van a hajadon?” kérdésre, amely sokáig, különös módon izgatta. Teljes meggyőződéssel hitte, hogy a környezetében mindenki – a nővér, a tévében szereplő akárki, Péter, jómagam – ken valamit a hajára, attól olyan, amilyen, és hiába bizonygattuk, hogy ugyanolyan a színe, mint száz éve mindig, és tényleg nincs festve, nem hitte egy szavunkat sem.

Meghökkenem és megijedtem, amikor egyszer csak valamiféle lengyel–magyar háborúról kezdett beszélni izgatottan, úgy, mintha épp most tört volna ki, és ki tudja, mivel fog fajulni. Amikor azt mondtam, hogy nincs semmiféle háború, a lengyelekkel nem is volt sohasem, annyit kérdezett: tényleg? Ebben az egyetlen szóban azonban két világ reménytelen távolsága – a saját cáfolhatatlansága, a másikénak az értelmezhetetlensége – sűrűsödött össze. És erre az egyetlen szóra két irányból ugyanazt gondoltuk: tudom, hogy nem a valót mondod, csak áltatsz engem, de rád hagyom, ha így jobb neked.

A víziós világ egyre sűrűbben szorította ki a reálisat, és tette számára egyetlen igaz valósággá a valótlant. Bár ki tudja, ő hogyan élte meg azt a számunkra képtelennek és zavarosnak tűnő világot. Meglehet, nagyon is világos helye és értelme volt mindennek benne, és éppen hogy mi voltunk furcsák és értelmezhetetlenek a számára. Meglehet, a víziókon túl ezért gyötörték kényszerképzetek. A szobát valami gonosz kéz folyton átrendezte, a szekrényt, a tévét, az asztalt a másik végébe húzta, az ágyat, amely – meggyőződéssel állította – nem is az ő ágya, felforgatta, a kispárnát a lábvéghez tette.

Az időt, amely a feje tetejére állt, merőben másképp értelmezte, mint mi. Gyakran kérdezgette, hány óra van, hiába mondtuk azonban hárman, sőt, hiába mutattuk az órát is, nem hitte el, hogy délután őt. Újabbnál újabb képtelenségei – nem adtak reggelit, éjfélkor hozták az ebédet, nem fürdették meg, hajnalban keltették, dolgozni vittek az összes lakót – és megválaszolhatatlan kérdései – melyik idő szerint jártok munkába, hogyhogy most reggel jöttél – a kétségbeesésbe kergettek.

Képtelen voltam eldönteni, mi a jobb: ráhagyni vagy helyre tenni. Mert mit lehet válaszolni a „hát az meg hogy került oda?” kérdésre, ha nincs is ott az a valami? Vagy arra, hogy „szólj a nővérnek, adja vissza a régi ágyamat, és vitesse vissza a szekrényt, a tévét”, ha minden a régi helyén van? És mit tehettem volna, hogy megnyugtassam, amikor csak nyüstölt és nyüstölt, hogy „de menj már, szólj már”, és nem hitte egy szavamot se? Rá kell hagyni, nem szabad gyözködni, tanácsolták a nővérek. Ráhagytam, mégse oldódott meg semmi, mert az ő képzelete szerint csak nem lett a szoba visszarendezve, csak nem lett a fejevég átfordítva, és – hiába mutattam az órát – öt óraker megiscsak reggel volt. Gyanakvóvá vált, lehet, ezért, és egyre többször fogadott zavaros tekintettel, haragos vonásokkal.

Akkor már a tomboló nyár közepén jártunk. Nappal a negyven, éjjel a harminc foktól szenvedtünk, a nagybetegek alig éltek. Pont, mint egy éve, amikor a mielőtt diagnosztizáltak nála. Annyi mindenben voltunk túl azóta, a sugarakon, a kemókon, a magatehetetlenné válás sokkján, hogy tényleg azt hittem, már semmi nem jöhet. És mégis, látványosan és rohamosan elkezdett tovább romlani. Lelassult, vontatott lett a beszéde, végképp nem bírta tartani magát, bárhogy támasztottam is ki, dűlt, borult össze-vissza. Pár nap alatt úgy összement és lefogyott, hogy nem lehetett ráismerni. Az arca beesett, a szeme körül a bőr befeketedett, a karja, a lába a negyvenfokos hőségben is jéghideg lett. Ha ébren volt, szünet nélkül félrebeszél, egyébként magánkívül aludt. Akkor már halottakkal viaskodott. Az utcabeli Csetei Bori nénit vélte az ajtóban látni, morgolódott is miatta rám, ugyan minek vittem oda, csak zavarkodik, ha azonban már ott áll, akkor szóljak neki, jöjjön be.

Vízióiból olykor-olykor még felbukott néhány értelmesnek tűnő mondat, ezek azonban torzón maradtak, nem kapcsolódott hozzájuk az égvilágon semmi. Egy ilyen semmi, árva mondata, minden racionális ellenérven túl is, nem tudom, meddig fog nyo-

masztani engem. Milyen jó, hogy most már hazamehetek – ennyi volt az egész. Egy választ sem kívánó kijelentés.

Éjszaka mégis ezzel áldotam. Kérlelt, vigyem haza, intézzem el. Magyaráztam, hogy ez egyszerűen lehetetlen, mert még tisztába se tudom tenni, mozgatni se bírom, nem tudok hordágyas szállítót szerezni, szóval mondtam az észérveket. Jött a nővér, és olyasmivel győzködött, hogy lelkileg milyen jót tenne neki egypár nap az otthonában, úgyhogy kellően meg lett alapozva a mélységes lelkifurdalásom. Olyannyira, hogy hiába volt egyértelmű a helyzet és kivihetetlen a kívánság, befészkelte a fejembe magát az aggály, lehet, hogy nem is iparkodom kellőképpen?

A szobája mindig tárva-nyitva volt, úgyhogy érkezéskor már messziről órá esett az első pillantásom. Az egyik július végi szombat délutánon jóval az ajtó előtt megtorpan- tam. Szokásával ellentétben hanyatt feküdt, az álla leesett, a két orcája helyén két nagy gödör tátongott, a bőre szürkéből viaszfehérbe játszott. Valóságos halottnak láttam. A rémület először a gyomromba hasított, majd egyre feljebb kúszva, a torkomban gombóccá állt össze. Néhányat előrébb léptem, még egyszer rápillantottam, és egészen megbizonyosodtam: meghalt. Szaladtam a nővérhez, aki szölongatni kezdte, és aki- nek a számomra örökkévalónak tűnő rázogatóására nagy nehezen kinyitotta a szemét. Akkor, azon a július végi szombat délutánon tudtam, hogy ilyen lesz halottnak.

Onnan kezdve támadt az újabb aggodalmam: aludt és aludt, állandóan aludt. Evés közben, ültében, fektében, folyton csukva volt a szeme, mintha nem is lett volna már közöttünk. Amikor szólítottam, mindig ugyanazt válaszolta: ébren vagyok, csak nehéz a szemem. A nővér akkor mondta először, hogy bele fog aludni a halálba, én pedig akkor gondoltam először, hogy most már közel a vég. Szóltam néhány közeli rokonnak. Mondtam is, meg nem is, amit akartam. Nincs túl jól, de azért ne ijedjete meg, fogalmaztam óvatosan, a hangomból azonban mindent megérthettek.

Senki nem mondhatja meg nekem, végül is hogyan halt meg. Egyedül volt, a nővérek éppen kimentek tőle, én még nem érkeztem meg, az agydaganatos Rozika nem tudott beszélni, ha látott, érzékelt is valamit, képtelen volt azt közölni. Csak találgatok, és reménykedem, hátha belealudt, legfeljebb sóhajtott néhányat, hisz olyan rövid volt az a legvégső idő.

Éppen hozzá készülődtem, amikor megcsörrent a telefonom. A főnővér szólt bele, szomorú hírt kell közölnie. Lehetetlen, képtelenség, nem történhetett még meg, nélkülem nem, hiszen most vagyok indulóban hozzá, mikor történt, miért nem szóltak időben, hogy ott lehessenek, hiszen megígérték – hisztiztem a telefonban. Higgyem el, szóltak volna – mentegetőzött a főnővér –, de nem lehetett észrevenni, amikor bent voltak nála, ugyanúgy volt, mint máskor, átmentek a szomszéd szobába, aztán tíz perc múlva, amikor ismét benéztek, már vége volt.

A főnővér után azonnal Pétert hívtam azzal, hogy meghalt, és én nem voltam ott. Értesítettem Sári nénéméket, megkértem őket, szóljanak helyettem, akinek kell. Ők ketten azonnal elindultak hozzám és hozzá.

Egy félóra múltán nála voltunk. Testét fehér lepedő takarta, mellette gyertya égett. Kitakartam. Fel volt öltöztetve, feje fekete csipkekendővel bekötve, keze a mellén összekulcsolva. Szeme teljesen zárva, szája résnyire nyitva. Leginkább bőre viaszos, szürkés sápadtságán láttam, hogy halott. És abban az érinthetetlenségben, távolságban és féltelmes titkosságban, amit az arca kifejezett. Egyébként nem volt csúnya halott, bár az

is lehet, hozzászoktunk a csontsoványsághoz, a gödrös, árkos, beesett archoz. Félelem nélkül léptünk oda hozzá. Búcsúztunk. Sári néném imába fogott, mi pedig vele mondtuk. Sokáig, még órákig langyos volt a homloka.

Király tiszteletes szokásos napja volt a szerda. Előző nap azt mondta nekem, ha életben lesz, benéz még hozzá. Benézett. Kértem, mondjon egy imát érte halálában is. Sokáig hallgatott, azt hittem, némán, magában fohászkodik. Aztán elkezdte, és egy valószínű gyászbeszédet tartott felette. Nem tudom már, mit tartalmazott az a beszéd, csak egy benyomás maradt meg belőle: vigasztaló volt. A legvégén jött az ima, amit mindnyájan vele mondtunk. A tiszteletes elköszönt, én pedig betakartam őt.

Egy órákor érkeztek meg a halottas emberek. Felhajtottam a lepedőt, megsimogattuk utoljára, és félreálltunk. Nem volt pléhtepsi, és nem volt koppanás. Betakarták, óvatosan hordágyra fektették, és elindultak. Mögöttük mentünk, kísértük a folyosón, az előtérén át, ki a napsütésbe, a kocsig.

Miután őt elvitték, következett a tengernyi ügyintézés. A hospice-ban megpróbálták segíteni, elmondták lépésről lépésre, mi a teendők, hová menjünk, mire figyeljünk, iránymutatást adtak még a várható költségek nagyságrendjéről is. Úgy beszéltek ve-lünk, ahogy ilyenkor kell: szájbarágósan, meg-megismételve a fontos dolgokat.

Legelőször el kellett rendeznünk a holmiját. A használható ruhaneműt – egy selyemkendő kivételével – az otthonnak adtuk, az éppen megkezdett vagy még felbontatlan, felfekvés elleni és mindenféle gélt, kenőcsöt, krémet Rozikára hagytuk. A kendőn kívül a retiküljét és az óráját vettük magunkhoz. Odaléptem Rozikához, aki az ágyához cövekelve egy paraván mögött töltötte el azt a három órát, megsimogattam, nyugtatgattam, és elbúcsúztam tőle. Aztán Zsóka, a kedvenc nővér következett. A mamám rajongott érte. Ő volt szolgálatban, amikor megérkezett a hospice-ba, és ő látta el utoljára: ő kötötte fel az állat, mosdatta, fésülte, öltöztette halotti ruhába, és kísérte ki velünk együtt a halottas autóhoz.

Az első utunk az anyakönyvi hivatalba vezetett. Órákig váraoztunk egy hajléktalan, egy roma család és egy temetkezési vállalkozó társaságában. A hajléktalan, hallgatóságot remélve, csak mondta és mondta a maga hajléktalanságának a keservét, majd kibírhatatlanul okoskodott és akadémikuskodott az ügyintézővel, a roma család egyfolytában és hangosan vádolta az egészségügyet a hozzátartozójuk haláláért, a temetkezési vállalkozó csendben volt. Mire a kezünkbe kaptuk a halotti anyakönyvet, egy szűk óránk maradt a temetkezési vállalat zárásáig, úgyhogy rohantunk. Ha egy kicsivel több időnk van, mindent elintézzünk. A nagyját így is sikerült az alatt a kurta óra alatt, másnapra csak a gyászjelentés és a köszönetnyilvánítás maradt.

Amikor beléptünk, először viszolyogtam, aztán, miután az üzletvezető magunkra hagyott, erőt vettem magamon. Elkezdtünk nézelődni és vásárolni – utoljára – neki. Koporsót hímmzett selyembéléssel, kispárnát, szemfedőt, selyem rögfogót, hogy ne kísértsen a rázúduló föld hangja. Mindenből a lehető legjobbat és a lehető legszebbet, hiszen utoljára gondoskodtunk róla. Mindezen kívül, hihetetlen, hogy a pár ezer forinttól kezdve a több tízezer tételig bezárólag, mi mindenért nem fizettünk még. Fizettünk a be- és kiszállításáért a halottas házba, a hűtéséért, a sírásók szállításáért, a ravatalozó használatáért, a sírhely megváltásáért huszonöt évre, a sírkő szétzedéséért, a majdani visszaállításáért, ÁNTSZ-engedélyért a sírnyitáshoz, magáért az eltemetésért és hétvégi felárat a szombati napért. Készpénzzel, ott rögtön, sok százezer forintot. El nem tudom képzelni, vajon az, akinek semmi megtakarított pénze sincs, honnan

szed össze hirtelenében annyit, amennyibe – még ha a legolcsóbb dolgokat választja is – a legegyszerűbb temetés manapság kerül!

Már hat óra felé járt. Csak húztuk-vontuk magunkat a városban, de még mindig mentünk, még mindig intézkedtünk. Vágytam a régi házba. Kiszaladtunk. A fogason lógó ruhái, a gyümölcsös tál a konyhapulton, a kávéfőző a tűzhelyen úgy állt a helyén január óta, ahogy ő hagyta. Őrizték a régi életet. Akárhányszor kimentem valamiért a nyolc hónap alatt, ez a kép fogadott és töltött el megnyugvással, mert azt jelentette számomra, hogy még semmi sem múlt el, még minden megvan. Most ugyanez a kép a változathatatlanságot sugározta felém, és kifelé zavart a házból.

Szombaton tizenegykor temettük. Órákkal korábban kimentünk a temetőbe, a sírásók azonban sehol sem voltak. Visszamentünk a házba, újból és újból ellenőriztük a torhoz valókat, arrébb húztunk egy asztalt, odébb tettünk egy széket, kiraktunk még néhány szalvétát, valójában csak lézengtünk, nem tudtunk magunkkal mit kezdeni. Kínkeservesen túljutottunk valahogy a tíz órán, amikor végre őt is kihozták a temetőbe, és felravatalozták. Egyedül voltunk vele, búcsúztunk. Még egyszer, utoljára, kitakartam. Még egyszer, utoljára, megnéztem. Még egyszer, utoljára, megérintettem. A hűtőben lecsapódó nedvességet éreztem az ujjaimon. A koszorú fehér rózsájából egy szálat a koporsóba tettem, majd bólintottam a halottas embereknek. Ösztönösen cselekedtem.

Radnóti Sándor

„XENÍDION S ETELKE”

A magyar winckelmanniánizmus határai*

„Budán jó ideig nem valának könyveink... Klasszikusokat elsősorban kérni nem mertem. A Winckelmann Geschichte der Kunst két kötetét vétettem meg tehát. A cenzor megengedé. / Kapitány úr – mondám Nováknak –, mi a kő könyvet enged nekem az úr és a cenzora? Olvassa csak e sorokat: »Miért nem emelkedhetik most a művészség annyira, mint a görögöknél? – Mert ahol szabadság nincs, mert ahol király uralkodik, ott a genie szárnyai mindég meg vannak nyirbálva...«¹ Kazinczy Ferenc (1759–1831), a magyar irodalom nagy szervezője, 1794 végétől 1801-ig raboskodott különböző börtönökben a Martinovics-féle republikánus összeküvéssel való kapcsolata miatt. „...úgy hívén, hogy két hét múlva otthon leszek, semmit sem hoztam mást, mint a Horác Epistoláit és Musariont, a Wieland Gráciáit és az Ábel halálát.”²

* Egy Winckelmann-könyv exkurzusa. Köszönettel tartozom Dávidházi Péternek, aki szelíd presszióval és jó tanácsokkal rábeszélte erre a kitekintésre, Mezei Mártának és Margócsy Istvánnak, aki kommentálta kéziratomat, és értékes felvilágosításokkal szolgált, valamint Gyapay Lászlónak, aki rendelkezésemre bocsátotta a Kölsey kritikái kiadás előkészületben lévő kötetét.

¹ Kazinczy Ferenc: FOGSÁGOM NAPLÓJA [1828]. In: Kazinczy Ferenc: MŰVEI I. VERSEK, MŰFORDÍTÁSOK, SZÉPPRÓZA, TANULMÁNYOK. Vál. és gondozta Szauder Mária. Szépirodalmi, Magyar Remekírók, 1979. 488.

² I. m. 429. Christoph Martin Wieland 1768-ban keletkezett eposzáról, a MUSARION, ODER DIE PHILOSOPHIE DER GRAZIEN-ről és Salomon Gessner 1758-as DER TOD ABELS című prózaeposzáról van szó.

Ezekhez is csak több mint egy hónappal később jutott. 1795. május 8-án halálra ítélték, június 1-jén, egy kegyetlen színjáték után (melynek során Kazinczy elismételte, amit XVI. Lajos utolsó szavairól olvasott: „*je suis perdu*”) megkegyelmezték neki, és ítéletét meghatározatlan idejű börtönbüntetéssé változtatták. Ideiglenesen enyhültek fogva tartása körülményei; szeptember 24-éig raboskodott Budán. Ez idő alatt jutott hozzá Winckelmann könyvéhez.³ A kései emlékezés kiszínezte az anekdotát, az idézett mondatok nem szerepelnek a GESCHICHTÉ-ben. Winckelmann nem volt republikánus, s noha a görög művészet kiválóságának legfontosabb föltételét valóban a szabadságban látta, úgy gondolta, hogy az az atyáink kormányzó királyoknak, „*a népek pásztorainak*” trónusa mellett is virágozhatott, csak a zsarnokság idején nem.⁴ A zseni szót pedig nem tartalmazta szótára.

Mindenesetre Kazinczy életének ebből az epizódjából több tanulság levonható. Három könyvvel ment a fogságba, ezek közül egy a klasszikus műveltséghez tartozik. Klasszikusokat akart beszerezni a tömlöcben is, és valóban, ott kezdődött életre szóló vállalkozása, Sallustius-fordítása, kinek prózáját a „*herkulesi*” Tacitusszal szemben „*apolli*” szépségűnek vélte.⁵ A deákos késő barokk műveltségi tradíció átfordulását a német mintákra tekintő neoklasszicizmusba a másik két könyv erősíti meg. Gessner Theokritoszt követő prózai idilljeit egy változatban (nem az utolsóban) már börtönévei előtt kiadta, és Wielandtól is fordított. (Sőt, 1793-ban megjelent Wieland-fordítását, a SOKRATES MAINOMANOS, AZ AZ A SINOPEI DIOGENES DIALOGUSAI-t 1794-ben be is tiltották.) Klopstock és a mindent és mindenkit felülmúló Goethe mellett⁶ ők voltak irodalmi hősei és mintaképei.

Kazinczy könyvember volt, s hogy minden élethelyzetet az irodalmiságon szűrte át, azt szépen jellemezte Halász Gábor nevezetes centenáriumi esszéjében.⁷ De az ő példájánál – fia születését azzal adta tudtára barátjának, hogy mely fordításban szakított a félbe őt, s minek az olvasásában a feleségét az örvendetes esemény – nem alábbvaló (szándéktalan humorát tekintve sem), hogy a magyar jakobinusok perének vádlottja a guillotine-hoz menő király szavaival készült a verpadra. Igaz, hogy a magyar jakobinusok mennyire voltak valóban jakobinusok s nem inkább radikalizálódó jozefinusok, azaz a fölvilágosult abszolutizmussal rokonszenvezők, ahhoz kétség fér,⁸ különösen a

³ Tudjuk, hogy a börtönben grammatikázva Verseghy Ferenc egy egész kis tanulmányt hevenyészett Kazinczy Winckelmann-könyvének táblájára. KAZLEV (KAZINCZY FERENC LEVELEZÉSE I–XXIII. S. a. t. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő & al., 1890–1960) XXII. 5420 (472/a), 32.

⁴ Vö. Winckelmann: GESCHICHTE DER KUNST DES ALTERTHUMS. TEXT: Erste Auflage Dresden 1764. Zweite Auflage Wien 1776. Hsg. von Adolf H. Borbein, Thomas W. Gaethgens, Johannes Irmscher (+) und Max Kunze. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2002. 219. [II. 228. k.]. Kazinczy az 1776-os bécsi kiadást szerezte meg, emlékezete szerint öt forintért. Vö. Szabó Jánosnak írt 1815. december 3-i levelét. KAZLEV XIII. 3063, 332.

⁵ Vö. Kazinczy Ferenc: C. C. SALLUSTIUS ÉPEN MARADT MINDEN MUNKÁI. ELŐSZÓ [1824]. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 838.

⁶ „*Goethével ismerkedjél meg és Goethével, és ismét meg ismét Goethével. Az én bálványom mindenben ő. S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A többinek félve higgy, Goethének, kiben görög lélek lakik, vaktában*” – írta Bölöni Farkas Sándornak 1815. október 22-én. In: Kazinczy: MŰVEI II. LEVELEK. Vál. és gondozta Szauder Mária. Szépirodalmi, Magyar Remekírók, 1979. 470. „*Ha úgy lehetne az óhajással magamat valamivé tennem, mint a tündér históriákban Királyá, én semmi nem lennék egyéb mint Góthe Magyar nyelvben.*” Kazinczy levele Gr. Desseffy Józsefnek 1811. április 3-án. KAZLEV VIII. 1976, 430.

⁷ Vö. KAZINCZY EMLÉKEZETE [1931]. In: Halász Gábor VÁLOGATOTT ÍRÁSAI. Magvető, 1977. 166–200.

⁸ Ennek a kérdésnek nagy irodalmából vö. Benda Kálmán: A JOZEFINIZMUS ÉS A JAKOBINUSSÁG KÉRDÉSEI A HABSBURG-MONARCHIÁBAN. In: Benda: A NEMZETI HÍVATÁSTUDAT NYOMÁBAN. Összeáll., szerk. Lukáts János. Mundus, 2004. 267–302., ill. Kosáry Domokos: MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Akadémiai, 1996³. 345. kk.

konspirációnak csak a reformátori körébe beavatott résztvevők esetében, mint amilyen Kazinczy is volt. Mindenesetre a remény, hogy letartóztatása után két héttel már szabadon bocsátják, arra vall, hogy Kazinczy nem volt tisztában ügyének súlyával, s semmiképpen sem tekintette magát rendkívüli kockázatot vállaló összeesküvőnek. A laiteiner közhivatalnoktól gyakran vezetett út a XIX. században a szabadon lebegő értelmiségiig s azon belül nemritkán a forradalmárig. Kazinczy életformájában sok minden előlegezte az értelmiségit, ugyanakkor közismerten elkeseredett harcot folytatott jussáért, hogy egzisztenciáját birtoka biztosíthassa. A nemesi gög és előítélet meglepő kitörései sem álltak távol tőle, ha fölbosszantották. Tevékenységét börtönévei után az irodalom- és nyelvújításra összpontosította/korlátozta, s óvakodott a politikától. Mégis, rekonstruálható általános *politikai* nézetei megmaradtak a rendi keretek között, vagy még inkább: helyreállította ezeket a kereteket. Kosáry Domokos kitűnő vázlatának – amelynek ez a summája – meggyőző cáfolatával legalábbis nem találkoztam.⁹ A FOGSÁGOM NAPLÓJA kései visszaemlékezésétől, amelyben a „*je suis perdu*”-történet olvasható, amúgy is távol állt a politikátörténeti öndokumentálás vagy öngizolás motívuma (de ugyanakkor sem itt, sem sehol másutt nem tagadta meg lefogatásához vezető magatartását). Sokkal inkább a klasszicista önéletrajz mintaszerűség-követelményének megfelelően a mindenkori önkénnyel szembeni morális magatartások plutarkhoszi galériáját vonultatta föl. E típusok megtestesítőjeként vált irodalmi alakká példázatos hősiességével a kivégzett Hajnóczy József, gyávaságával és önösségével Verseghy Ferenc, szerény helytállásával saját maga.¹⁰

S mennyi az ilyen literátori példa, az olvasmányélmény megelevenítése egész életében! Lottiját Goethe Mignonjának képzelte, Süsie-jét Stellához hasonlította.¹¹ „*Egmont Oraniennek forró idvezletet*” – köszöntötte Kölcseyt, beleképzelve magát „*a könnyűvérű, gondolatlan, maga vesztét kereső*” Egmont bőrébe Goethe hasoncímű drámájából, három évtizeddel fiatalabb levelezőtársára osztva „*a mélylátású hidegebb*” Orániai Vilmos szerepét.¹² Elhalt első leányának az Iphigenia nevet adta Goethe nyomán. Még hetvenéves fejjel is játszotta ezt a játékot: Döbrentei Gábort szakítólevelében „*a magyar Clavigónak*” szólította, s magát ama „*Beaumarchais*”-ként írta alá, aki Goethe drámájában a halálos sebet ejti Clavigón.¹³ Nem győzte hangoztatni irigységét levelezőtársainak, hogy Wesselényi Miklósról és nevelőjéről, Pataki Mózesről nem neki, hanem feleségének jutott eszébe a Don Carlos–Posa-hasonlat.¹⁴ Schillerrel mások mellett Kis Jánost azonosította; Goethével senkit, mint Halász kajánul megjegyzi.¹⁵ Eme műalkotások alakjaival és szerzőivel való identifikációk kevésbé Kazinczy személyes jellemzésére szolgálnak itt, annál is inkább, mert e fikciók formájuk szerint éppannyira (valójában

⁹ Vö. Kosáry Domokos: NAPÓLEON ÉS MAGYARORSZÁG. Magvető, 1977. 148–156.

¹⁰ Vö. Mezei Márta: „MAGAMAT RAGYOGTATOM”. KÖZELÍTÉSEK A FOGSÁGOM NAPLÓJÁHOZ. Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/3–4. 416–439., továbbá Szilágyi Márton: A FOGSÁGOM NAPLÓJA MINT SZÖVEG ÉS FORRÁS. Korunk, XIX/5. 2008. május. 97–104.

¹¹ Vö. Szauder József: VETERIS VESTIGIA FLAMMAE. (KAZINCZY SZERELME.) In: Szauder: AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM. FELVILÁGOSODÁS ÉS KLASSZICIZMUS. Szépirodalmi, 1970. 357., 363.

¹² Kazinczy levele Kölcsey Ferencnek 1817. június 14-én. In: Kazinczy: MŰVEI II. LEVELEK. I. h. 529.

¹³ Kazinczy levele Döbrentei Gábornak 1829. április 2-án. In: i. m. 681. k.

¹⁴ Vö. Sipos Pálnak írott levelét 1814. november 9-én, Szentmiklóssy Alajosnak november 25-éről, gróf Desewffy Józsefnek november 26-áról. In: i. m. 418. k., 420., 422., illetve 1814. november 11-i levelét gróf Gyulay Karolinának, ill. november 16-i német nyelvű levelét Rummy Károly Györgynek. In: KazLEV XII. 2768, 175., 2772, 181.

¹⁵ Vö. Halász Gábor: i. m. 169.

úgy hiszem: jóval inkább) számítanak egy közösség vagy legalább a levelezőpartner hasonló intenzitású beleegyezésére, társidentifikációjára, mint amennyire személyes-vallomásos jellegűek. Vagyis magatartásmintát kínálnak. Kölcseny a lasztóci levelekben elfogadta és alkalmazta az Egmont–Orániai-allúziót. A művészet, a műalkotás olyan szubjektív, az entuziazmusig – a gyakran emlegetett „felsikoltásig” – menő fölértékeléséről van szó, amelyhez hasonló Winckelmann pályáján is megfigyelhető, s amelynek a magyar kultúrában a szentimentális *Schöngesteirer* formájában kétségkívül Kazinczy volt a kezdeményezője.

A magyar Goethe-rajongás megalapítója mindezeket az itt említett műveket – a MEISTER kivételével, de Schiller DON CARLOS-át is beleértve (melyből töredék maradt) – vagy lefordította, vagy tervezte fordítását.¹⁶ A fordítást Kazinczy előnyben részesítette a magyar irodalomban, sőt az egész magyar művészetben (hiszen a fordítás és a reprodukció szerinte hasonlít egymásra) a „szép originálokkal” szemben.¹⁷ Ennek személyes okai is voltak, tehetsége természetének és korlátainak sejtelve, de az önismeretre elvek épültek, s azok visszahatottak a képességeivel való sáfarkodására.¹⁸ Ezek az elvek bizonyos mértékig összehasonlíthatók Winckelmann elveivel (részben közvetlen, részben a szétterjedő és különböző variánsaiban munkáló közvetett Winckelmann-hatás révén), de még inkább Winckelmann drezdai problémájával. Itt azonban a közvetlen hatást – legalábbis jelenlegi tudásunk szerint – nélkülöznünk kell.

A budai fogságban beszerzett AZ ÓKORI MŰVÉSZET TÖRTÉNETE – Winckelmann Rómában írt főműve – Kazinczy legfontosabb könyveinek egyike maradt. Talán abban is volt némi szerepe, hogy határozottabb klasszicista nézetekkel tért meg fogságából, mint amilyenekkel annak előtte rendelkezett. Ovidiusszal szólva (Montesquieu nyomán) „*anya nélkül lett fiúsarj*”-nak nevezte: „*Winckelmann az volt a' Mesterségek' dőlégában, a' mi Montesquieu a' Politikában, 's ennek homloklapjára is reá illik a': prolem sine matre creatam.*”¹⁹ Többször beszélt arról, hogy kölcsönadta, vagy felajánlja kölcsönbe, vagy hogy „*olly szükségé van*” rá, „*a' mit semmi más könyv által ki nem pótolhat*”.²⁰ Kanonikus antik szob-

¹⁶ Vö. Fried István: GOETHE ÉS KAZINCZY. In: Fried: AZ ÉRZÉKENY NEOKLASSZICISTA. VIZSGÁLÓDÁSOK KAZINCZY FERENC KÖRÜL. Sátoraljaújhely; Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996. 61–84.

¹⁷ „...a' Mesterségek' dőlégában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon – még eddig ugyan szerencsétlen – igyekezett helyett, hogy szép originálokat készítsünk, a' nálunknál szerencsésbb Nemzetek' remekjeit tésszük magunkévá.” Levél Schediusnak 1803 tavaszán. In: KAZLEV III. 583, 41. A fordítás és a reprodukció párhuzamáról: „A' fordítások' érdemét éreztetni kell az által, hogy a' melly hazában még nincs festő iskola, a' melly hazában még nem virágzik a' festés és faragás, ott a' Gypsabguszoknak 's Copiáknak nagy a' haszna. A' fordításnak nagyobb mint a' Copiáknak, mert a' Copia merő originalis; de a' fordítás lassanként az idegen nyelvek' szépségeit hozza a' miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradáink sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőz a' felől, hogy ha egy lineában akarunk valaha ezeknek írójikkal állani, újítani kell nyelvünkön.” Levél Kis Jánosnak elveszett keltezéssel [1805]. In: KAZLEV III. 714, 256.

¹⁸ „Sokan tőlem originált várnak, kívánnak, szent hazafiúságból, de gondatlanul. Én többet használok azzal, ha Emilia Galottit a legnagyobb gonddal adom a nemzetnek, mintha egy silány originált faragok. Remek originált írni nem nékiünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni.” Levél Majthényi Lászlónak 1808. április 30-án. In: Kazinczy: MŰVEI II. LEVELEK. I. h. 210. k. E szerénység más tekintetben jókora öntudattal párosul: „De kevelység nélkül, ha Goethét csak úgy tekintjük, mint nyelv művészt, én vagyok, lehetek az a magyarnak és most, ami 1800 körül Lessing és Klopstock után Goethe a németek.” Levél Szemeré Pálnak 1817. május 7-én. I. h. 522. Az eredetiség kétnemzedéknyi időtávja Kazinczy ifjú híveinek nyomására később lerövidült, anélkül, hogy a fordításnak tulajdonított érték csorbát szenvedett volna.

¹⁹ Levél Sárvári Pálnak 1806. január 24-én. KAZLEV XXIV. [Előkészületben.] 7060. Az Ovidius-idézetet (ÁTVÁLTOZÁSOK II. 553.) Devecseri Gábor fordította. Ezt az idézetet még 1815-ben is használja Winckelmann könyvére. Vö. Szabó Jánosnak írt 1815. december 3-i levelét. KAZLEV XIII. 3063, 332.

²⁰ Levél Nagy Gábornak 1807. február 8-án. KAZLEV IV. 1069, 482. Vö. még például levél Cserey Farkasnak 1805. május 23-án. KAZLEV III. 760, 336., Nagy Gábornak írott levelét 1808. április 8-án, KAZLEV V. 1269, 385.

rai és ahogy értelmezi azokat – a „*Vatikánusi Apolló*” és a Laokoón (mindkettőről verset írt, az utóbbi sikerületlen reprodukciója szerepelt 1815-ben kiadott MINDEN MUNKÁJÁNAK második kötetében), a Torzó, az úgynevezett Antinous stb. – nyilvánvaló összefüggésben állnak Winckelmann-nal.²¹ A Belvederei Apolló winckelmanni leírásának könnyen fölismerhető parafrázisát is adta egy jegyzetében.²² De a drezdai pályakezdő művet, úgy látszik, nem olvasta. Még a „*nemes egyszerűség, csendes nagyság*” híres jelszavát sem említette sehol.²³ Igaz, a hatás olvasatlanul is működhet. Éppen az valószínűsíti, hogy nem került a kezébe a GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL A FESTÉSZETBEN ÉS A SZOBRAZATBAN című traktátus, hogy idéző hajlama ellenére sehol sem idézte, miközben erre a közvetett hatás és a hasonló probléma révén számtalan alkalma lett volna.

A GONDOLATOK szemlélete az, hogy a jó ízlést Szászországban a művelés révén létre kell (ett) hozni, s ebből a célból „*a művészeteket, mint valami idegen kolóniát*” be kellett oda vezetni.²⁴ E bevezetés egyrészt a normatív műalkotások elkülönítését és megismerését jelenti (Winckelmann közvetlenül a drezdai múkincsgyűjteményre gondolt, de írásában éppoly jelentősége van a saját szemmel még nem látott, csak másolatokban ismert műveknek), másrészt azok utánzását. A recepciónak és a kívánatosnak tartott új műalkotásnak közös mintája van a régiségben, ám ennek a mintának a radikális (és némiképp művi) rögzítése a görög ókorban (illetve az annak utánzásaként fölfogott XVI–XVII. századi déli klasszicizmusban) éppenséggel ellentétes mindenfajta tradícionálizmussal: a hagyományközösség felmondását és új hagyomány megalapítását jelenti. A törzsökös német művészeti tradíciónak ebben az új hagyományban semmilyen szerepe nincs. A hamarosan „ónémet” művészetté váló gótikát a német városok főterein Winckelmann hallgatással tekintette semmisnek, a kor Drezdában is uralkodó internacionális művészeti látványvilág-hagyományát, a barokk-rokokót pedig – legalábbis a tudatosság szintjén – a rossz ízlés letéteményesének tekintette.

Az itt vázolt – a megelőző fejezetekben pedig részletesen kifejtett – modell széles sávon érintkezik Kazinczy gondolataival és helyzetével. A múzeumok, képtárak, műemlékek szenvedélyes látogatója volt mindenütt, ahová eljutott: a magyar városokban, az erdélyi kastélyokban és Bécsben. Nagy híve volt a gipsz- és metszetmásolatoknak – az utóbbiból maga is szép gyűjteménnyel rendelkezett. Levélváltás és megrendelés kapcsolta Adam Friedrich Oeserhez, aki négy évtizeddel korábban Winckelmann drezdai barátja és mentora volt. (Kapcsolatukat Kazinczy lecsukása szakította meg, s mire ki-

²¹ Csatkai Endre 1925-ös, de csak posztumusz publikált doktori disszertációja összegyűjtötte Kazinczy Winckelmann-nal kapcsolatos legtöbb reflexióját. Csatkai: KAZINCZY ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1983. A kutatás mai állását összefoglalja és új szempontokat is érvényesít egy kiváló szakdolgozat, Csanádi-Bognár Szilvia: KAZINCZY FERENC ÉS A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNETI NYELV MEGALAPOZÁSA. Kézirat, 2006.

²² „*A Régiségnek nem maradt ráink szebb műve, mint ez a szép márványszobor: A férfiszépség, az ifjúság legvirívóbb korában belé vagyon nyomva...*” *Felsőmagyarországi Minerva*, 1828, I.köt., 1560. Idézi Csatkai Endre: i. m. 63.

²³ Csatkai utalása a bécsi Stephansdom Kazinczy-féle kritikájára – „*a' szörnyű oszlopok közt és a' szörnyű boltokat alatt*” – (Levél Kis Jánosnak 1812. november 15-én, KAZLEV X. 2341, 169.) félreérthető: az „*edle Grösse*” hiánya a régies írásmód ellenére nem Kazinczy megjegyzése, hanem Csatkai kommentárja. Vö. Csatkai: i. m. 27. Érdemes viszont megemlíteni, hogy Fáy András, aki Kazinczy klasszicista esztétikai nézeteit adta A BÉLTEKY-HÁZ (1832) rokonszenves hőseinek szájába az eredetiség és utánzás kérdésében, ismételtelen beszélt a görögök „*eggyügyű nagyságáról*”, amely a winckelmanni *Einfalt* és *Größe* magyarítása. Bélteky Gyula Winckelmann nevét is említi. Vö. Szauder József: UDVARHÁZI KLASSZICIZMUS. In: Szauder: AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM. I. h. 482. kk.

²⁴ Johann Joachim Winckelmann: GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL... In: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. Magyar Helikon, 1978. 8.

szabadult, Oeser már nem volt az élők sorában.) Garmadával idézhető tőle az olyan írás, melyet Kölcsey kapott – „csak arra szoktassa Uram Öcsém magát, hogy mindég a' Régiség' Statuájit nézze, tudván hogy az épen úgy haladja felül az új idők' munkájit, mint a' Classicusok' írásai a' mostaniakat”²⁵ –, vagy az olyan általánosítás, hogy „[a] szép tudományok' és ízlés dolgában annál tökéletesebb a' műv, minél közelébb járúlnak a' Classicusok példájához: annál szenvedhetetlenebb a' műv, minél távolabbra tévedtünk tőlök”.²⁶ Az antiklasszikust – amelyet Kazinczy gyakran „cifrának” nevezett: „könnyűség és cifra” versus „szépség és erő”²⁷ – éppúgy nem szenvedhette, mint Winckelmann; sőt, azt is mondhatnánk, hogy az eredeti művei autopsziája révén Magyarországon is alaposan megismerhető Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) személyében Kazinczynak is megvolt a maga Berninije. S ahogy Bernini már a GONDOLATOK-ban fontos negatív szerepet játszott az idealizáló vagy individualizáló ábrázolás közötti válaszüton, azonképpen Kazinczy sem győz pártot fogni az idealizálás mellett. Egy gondolatmenetemet is továbblendítő helyen eképpen: „Valamint a faragó és festő nem emelkedhet művésszé, ha az antikok és a XVI. század nagy mesterei s a későbbeké után nem gyakorolja szemét és karját, s csak eleven példányok után dolgozik: úgy nyelvünk soha azzá, ami máris leve, annyival inkább, amivé lenni még ezután fog, ha az Erdősi követői, s ezek közt senki sem inkább, mint előbb Baróti és Révai, később Virág, velünk a rímellen versek szépségét s méltóságát meg nem kedveltették, s ezáltal a bátrabb és fentebb mérésekre nem szoktattak volna.”²⁸

Nem csoda hát, ha Winckelmann Kazinczyra gyakorolt hatását a szakirodalom ismételten hangoztatta, s neoklasszicista pozícióját rendre összefüggésbe hozta a Winckelmanntól kapott vagy sejtett ösztönzésekkel.²⁹ A legmesszebb Bán Imre ment, aki úgy vélte, hogy Kazinczy klasszicizmusa képzőművészeti megalapozású. „...a szemléleten alapuló, gyakorlatias klasszicizmust Kazinczy páratlanul gazdag képzőművészeti ismeretei támasztják alá, sőt nézetünk szerint ezek alakítják ki. A Tövises és virágok esztétikájának létrejöttében lényegesebb szerepe van Palladiónak, Winckelmann-nak, Canovának és Thorwaldsennek, mint bárminő irodalmi előképnek...”³⁰ A probléma azonban éppen az, hogy egy irodalmi mozgalom normái nem vehetők át közvetlenül a képzőművészeti normákból. Az analógiát meg kell teremteni, mint előbbi Kazinczy-idézetünkben az idealizáló szobrászat, festészet és a metrizáló, deákos magyar költészet között, s ez az analógia éppen ilyen esetekben, amikor nem pusztá metaforáról van szó, korántsem evidens.

Winckelmann művészetfogalmát eleve a képzőművészetre korlátozta. Zenei ízléséről (hogy nagy operarajongó volt), vagy irodalmi ízléséről (hogy kedvelte az olasz pásztori költészetet, s történetesen ismerte és nagyrabecsulte Gessner idilljeit,³¹ vagy izga-

²⁵ Levél Kölcsey Ferencnek 1814. július 7-én. In: KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI. LEVELEZÉS I. 1808–1818. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Universitas, 2005. 129, 334.

²⁶ Levél Cserey Farkasnak 1807. május 1-jén. KazLEV V. 1108, 7.

²⁷ Kazinczy Ferenc: ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKNEK [1819]. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 818.

²⁸ I. m. 819. k. Erdősi Sylvester János (1504?–1551 után). A megfelelő Winckelmann-hely GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL... I. h. 20. k.

²⁹ Általános kitekintésével a maga idejében irányadó volt Szauder József A KLASSZICIZMUS KÉRDÉSEI ÉS A KLASSZICIZMUS A FELVILÁGOSODÁS MAGYAR IRODALMÁBAN című 1969-es tanulmánya. In: Szauder: Az ESTVE ÉS AZ ÁLLOM. I. h. 92–122.

³⁰ Bán Imre: KAZINCZY FERENC KLASSZICIZMUSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. LXIV. 41.

³¹ Gessnerrel – miként két évvel később Kazinczy – levelezett is. 1761. január 17-i levelében nyilatkozott az IDILLEK-ről, melyek felét Mengsnek is felolvasta. Vö. Johann Joachim Winckelmann: BRIEFE. In Verbindung mit Hans Diepolder herausgegeben von Walther Rehm. Bd. II. Berlin W.: Walter de Gruyter & Co., 1954. 382, 113. kk.

lommal töltötte el a *Fanny Hill*) csak mellékesen értesülhetünk levelezéséből. Művészetértelmezéséhez egyedül az antik költészetnek volt köze, mindenekelőtt Homérosznak, akit a mítosz fő forrásaként az ikonográfiai azonosítások kincsebányájaként kezelte. Kazinczy ezzel szemben közelített a művészet modern rendszerének, a nagy művészetek egységének gondolatához, s noha szóhasználata átmeneti és ingadozó volt, éppen ez alapozhatta meg – a fenti idézetben is – a képzőművészet és az irodalom analogiáját. A zene sem maradt kívül látkörén, de távolabbról.³² Képzőművészeti érdeklődése viszont valóban állandó volt, értői ambíciója hatalmas, befogadásmódja azonos típusú – entuziasztikus –, mint irodalmi élményei, leveleiben rendszeresen foglalkozott irodalomkritika mellett képzőművészet-kritikával is, a könyvművészet, könyvillusztráció állandó érdeklődési területe volt, s olykor még képzőművészeti tervekkel is előállt. Irodalomszervező munkájával párhuzamos volt, bár jóval kisebb körű, állandó propagandája az (idealizált) portrékészítés mellett, melyben maga járt elől számos képmásával, illetve azok a reményei és álmodozásai, melyeket egy winckelmanni kiindulású, canovai, illetve thorwaldseni típusú klasszicista magyar szobrászat megteremtésében Ferenczy István föllépéséhez fűzött. Költészetében – mint említettem – szerepet kapott Winckelmann hatására műalkotások ekphrasztikus leírása, s 1812-es *FESTÉS ÉS FARAGÁS NÁLUNK* című rövid közleménye az első magyar művészeti topográfiának tekinthető. Mindazonáltal a művészettörténész Meller Simon régi jellemzése helytálló: „Kazinczy tőle telhetőleg iparkodott ízlését fejleszteni, s szinte lázas vággyal akart műértő lenni. Többszörös bécsi tartózkodása alatt szorgalmasan járta a Belvedere, az Akadémia és Esterházy gyűjteményeit; személyesen megismerkedett a kiválóbb bécsi művészekkel, és sokat forgolódott műtermekben. Odahaza, Széphalmon, metszetgyűjteményén művelte szemét. Mindazonáltal ítéleteiből hiányzik a szemlélet közvetlensége. Fölfogását a művészeti irodalomból meríté; mások ítéleteiből szövődött össze rendszere; szóval inkább elvei vannak, mint eredeti ízlése... Műértő nem volt, hanem kora magyarságának művészeti tekintetben is legműveltebb embere.”³³

Kazinczy választása az eredetiséggel szemben a klasszicista normativitásból táplálkozott. Léteztek ellentétes opciók a magyar kultúrában a klasszicizmus körében is, a legjelentősebb még Kazinczy kifejtett álláspontja előtt a Kármán József (1769–1795) *A NEMZET CSINOSODÁSA* című 1794-es tanulmányában. „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába. Nagy akadály a nálunk a tudományoknak, hogy nálunk termelt eredeti munkák még eddig nincsenek.”³⁴ Nem kétséges, hogy ennek a követelésnek is klasszicista perspektívája volt: „Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdtük. Egy kis zibongás, egy kis felforrás az egész dolog summá-

³² „Mozart az orkesztert igazgatá, fortepianóját vervén. De az oly annyira nem testi örömök felől, mint amiket a muzika ad, nem szabad szólani. Hol az a szó, mely azt fesse?” Kazinczy Ferenc: PÁLYÁM EMLÉKEZETE. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 284.

³³ Meller Simon: FERENCZY ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰVEI. Athenaeum, 1905. 162. k. Vö. még Marosi Ernő: A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNETI GONDOLKODÁS KORSZAKAI. In: Marosi (szerk.): A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS PROGRAMJAI. VÁLOGATÁS KÉT ÉVSZÁZAD ÍRASAIBÓL. Corvina, 1999. 327. k. Kétségtelen, Kazinczy életének egyik nagy frusztrációja volt, hogy nem utazhatott, s kevés eredeti művet láthatott saját szemmel. Ferenczynek ezt írta Rómába: „Mikor ismét megjelen majd a Vaticánus Apolló szent szobra előtt, kérem, emlékezzék rólam, 's azt fogom mondani, hogy nekem is juta az a szerencse hogy azt imádó tisztelettel illethessem. A fel nem avatott szem nem érti, miért az olly tiszteletes. Én bizonyosan értem, 's nem mások után.” Levél Ferenczy Istvánnak 1823. január 27-én. KAZLEV XVIII. 4150, 237.

³⁴ Kármán József: A NEMZET CSINOSODÁSA. In: Kármán József VÁLOGATOTT MŰVEI. (Vál. Némedi Lajos, s. a. r. Némediné Dienes Éva.) Szépirodalmi, 1955. 91. Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy ez a követelés Kármánnál valódi originalitást vagy hazai adaptációt jelentett.

ja! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.”³⁵ Világosan kell látnunk azonban, hogy magának az eredetiségnek a gondolata éppen ebben az ellentétben merült fel. A korábbi nemzedékek (Kazinczy nemzedékének legtöbb tagja, s mint az előbb említett winckelmanni Apolló-leírás parafrázisa mutatja, olykor maga Kazinczy) nem ismerték, s Kazinczy elvi, aktuális (és a gyakorlatban korántsem mereven alkalmazott) ellenkezése éppúgy hozzájárult e fogalom kikristályosodásához, mint az eredeti művek szorgalmazása. Sőt, a fordítás hűségének elvi problémája visszajáról még élesebben kidomborítja a kérdést, mint az eredeti művek mindig relatív és mindig vitatható eredetisége, „*sine matre creata*”-jellege. Kazinczy gyakorlata itt széles spektrumon mutat rá a lehetőségekre az érzékeny német wertheriádát már címében is nyilvánvalóan aktualizáló, a magyar világra alkalmazó, önálló elemekkel és reflexiókkal kiegészítő – s ennyiben régimódi – BÁCSMEGYEINEK GYÖTRELMEI-től az alább tárgyalandó BERZSENYIHEZ kezdetének Horatius-allúzióin, illetve később, a fordítás szerzői jogával kapcsolatban az úgynevezett Iliász-perben tanúsított értetlenségén keresztül, mondjuk, a goethei PROMETHEUS SZOROS HŰSÉGŰ fordításáig.

Ha a szép originálokkal szemben a fordítás előnyben részesítése az utánzás winckelmanni követelményére emlékeztet is, az, hogy mit utánozzunk, és a fordítások révén mit kínáljunk föl utánzásra, már alapvetően poszt-winckelmannianus klasszicista pozícióra vall. Három tételben foglalhatjuk össze a döntő különbséget. 1. A görögség mint a klasszikus antikvitás szigorúan elkülönített modellje fellazult. 1800 körül sajátos módon a szigorúan vett klasszikus archeológiában is fölmerült, hogy a winckelmanni görög pillanattal szemben (i. e. 5. és 4. század) nem terjeszthető-e ki a klasszikus fogalma a kései császárkorig.³⁶ De bármi lett légyen e gondolat sorsa az újonnan fölfedezett és a Belvederei Apollónál „klasszikusabb” görög művek fényében az ókori művészettörténet diszciplínájában, s a német kultúrtörténet bármilyen sajátos viszonyt alakított is ki egészen Heideggerig a latinitással szembeállított görög szellemhez, az irodalom- és a kultúrtörténet szélesebb értelmében a klasszikus világ mai felfogásunk szerint is (amely tekintettel van különböző történelmi korszakok klasszicitásfelfogására) görög-római, és Homérosztól egészen Hadrianusig terjed.³⁷ Ez a felfogás Kazinczynál persze a deákos kultúra és iskolázottság bizonyos kontinuitását is fenntartotta (a görög képzettség igényének állandó hangsúlyozásával), de ennél lényegesebbek azok az érdekek, amelyek az új ízlés kialakítása kedvéért rögzítették a klasszikus normákat. Itt ugyanis a versengés, a megismételhetőség, az analógia olyan szempontjaira esett a hangsúly, amely Winckelmann-nál a GONDOLATOK után fokozatosan elhalványult, párhuzamban a „görög pillanat” történelmi kidolgozásával és idealizálásával. Ezért is csökkent az érdeklődése a kortárs művészet teljesítményeivel kapcsolatban. Az idealizálás legfontosabb eleme a görög kultúra önnemző, autochtón jellegének hipotézise, amellyel szemben Kazinczy elementáris érdeke volt, hogy a görög kultúrában is meglássa a kívülről eredőt.³⁸ S még inkább fönn kellett tartania a görögöt utánzó

³⁵ I. m. 78. Wieland – s mögötte Shaftesbury – Kármánra gyakorolt hatásához l. Szécsényi Endre egy megjegyzését. UTÓSZÓ. EGY DERŰS RAJONGÓ. In: Lord Shaftesbury: SENSUS COMMUNIS. ESSZÉ A SZELLEM ÉS A JÓ KEDÉLY SZABADSÁGÁRÓL. Atlantisz, 2008. 210. k.

³⁶ Vö. Alex Potts: FLESH AND THE IDEAL. WINCKELMANN AND THE ORIGINS OF ART HISTORY. New Haven: Yale University Press, 1994. 14. kk.

³⁷ Vö. például Robin Lane Fox: THE CLASSICAL WORLD. London: Penguin Books, 2005.

³⁸ „*Graecia Aegyptusból, Róma Graeciából, a mai Európa a régi Rómától vette institutióit s tudományait...*” Kazinczy Ferenc: TŰBINGAI PÁLYAMŰ [1808]. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 754.

római kultúra értékét. Ez igazolhatta ugyanis a magyar kultúra szorgalmazott norma-követésének emulatív becsét és perspektíváját. 2. A normakövetés azonban nem szorított a klasszikus világra, hanem kiterjeszkedett a modern klasszicizmusokra is. Az olasz reneszánsz, amelyet Winckelmann csak vonakodva és fenntartásokkal akceptált, a Napkirály francia klasszikája, amelyből Winckelmann legfőljebb csak a Rómába emigráló Poussint említette alkalmilag elismerőleg, illetve a poszt-winckelmannianus német Goethe-kor egyként legitimé vált Kazinczy számára (ami az utóbbit illeti, ez volt legfőbb, a görög-rómainál is jelentősebb modellje), s ezek a kiválasztott nemzeti kor-szakok és szellemek 3. ráirányították figyelmét a magyar tradíció néhány szintén kiválasztott alakjára és teljesítményére, illetve együttesen példáját adták annak a nemzeti ügynek, amely – ha nem zárkozunk be a nemzeti hagyományközösségbe³⁹ – megte-remtheti az új nemzeti kultúrát.

Ezeket a tételeket nagy világossággal foglalta össze Kazinczy 1809-es BERZSENYIHEZ írott tanköltéményszerű verses episztolája. Itt is megjelent a magyar hagyományból Sylvester János alakja, kinek korábban grammatikáját adta ki és előszavazta, s kihez később ódát is intéz majd: „*A Tiberis s Ilissus szép leánya / Sylvesterünket fényesb útra hívó. / Magasb kecskekhez szoktatott fülét, / Hogy értse nyelvünk szózatossb folyását, / Nektáros újjal ő illette meg, / S más húrokat vont zörgő karvasára.*” A vers zárószakasza nagy látomás mű-zsájáról, aki az első magyar szonettet ihlette neki: „*Ki vagy te, szép szűz? Lángoló szemed, / S e barna fürtös üstök, e szemérem, / Orcáid színe, s e varázs kecskek, / Benned honom szép szültjét sejtetik: / De barna fürtös üstököd virágai, / S e hang, mely édes ajkidon lebeg, / S egy mondhatatlan báj, melyet szemem / Még eggyikén sem látta szépeinknek, / Külföldinek mutatnak. Ah, ki vagy? / Csudállak és szeretlek! / S a leány / Mondá: Nevem Xenidion s Etelke.*⁴⁰ / *Báróczy volt az ápolóm, az új / Szép Atticának méhe.*⁴¹ *Ő tanított / Engem szemérmes-édest selypeni, / S távozni a durva nép beszéditől, / S nevetni a durva nép vad gúnyait. / Kis éneke, mely hozzád elhatott, / Külföldnek éneke. Hallottam a / Quirina, s a szép Maeonis dalát,*⁴² / *S amit Torquata, s Louison s Goetchen zengtek,*⁴³ / *S pártáik elhullott virágait / Pártamba fű-*

³⁹ A fogalom közismerten Szűcs Jenőtől származik, aki a hagyományközösséget az eredetközösséggel állította szembe. Vö. Szűcs Jenő: „GENTILIZMUS”. A BARBÁR ETNIKAI TUDAT PREHISTORIKUMA. In: Szűcs: A MAGYAR NEMZETI TUDAT KIALAKULÁSA. Szerk. Zimonyi István. Balassi–JATE–Osiris, 1997. Az eredetileg a középkorra alkalmazott fogalmat S. Varga Pál applikálta a XIX. század irodalmi problémáira. Vö. S. Varga Pál: A NEMZETI KÖLTÉSZET CSARNOKAI. A NEMZETI IRODALOM FOGALMI RENDSZEREI A 19. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI GONDOLKODÁSBAN. Balassi, 2005. passim.

⁴⁰ A kettős név a törzsökösség és idegenség egységére utal. Az Attila név variánsának, az Etelének kicsinyítő, női megfelelője Etelka formában Dugonics András leleménye, aki így nevezte 1788-as művének hő-sét, „*egy igen ritka magyar kis-aszszonyt*” „*Árpád és Zoltán fejedelmink idejében*”. Xenidion: Idegenke, kedves kis idegen, Kazinczy találmánya, hasonlóan a Graphidionhoz, kedves kis rajzolóhoz, ahogyan 1822-ben elnevezte Ferenczy István PASZTORLEÁNY-ÁT FERENCZY GRAPHIDIONÁRA című versében. „*Idegen volt, de szép, a szép »Xenidion«, / S nem árulá kecsét... leszállított díjon!...*” – utalt majd rá Arany János IRJAK? NE IRJAK? című versében, aki korántsem volt Kazinczy költészetének elkötelezett híve.

⁴¹ Báróczy tehát az új Attica új, mézes beszédű Xenophónja, mivel a méh itt a mézelő rovar.

⁴² Azaz a latin és a görög műzsa énekét. E nemzeti műzsanevek Kazinczy újításai Róma alapító istene, Quirinus (mitológiai változatai: helyi istenség, Romulus apjának, Marsnak a neve, vagy maga Romulus mint isten), illetve Maeon leszármazottainak, a lüdiaiaknak (akik közé egy hagyomány szerint Homérosz is tartozott) nőneműsített nevéből. A KANT ÉS HOMÉR című epigrammában Kazinczy is a Maeonidának nevezte Homéroszt. A mi versünk korábbi részében Kazinczy „*Hellenisnek*” nevezte a „*görög ének műzsáját*”, aki honunkban Sylvester és Ráday között „*a rekedt koboz / Nyrvását kedvelő sereg között / Még nem találta érzékeny tiszte-lőt, / S jobb korra várva nyugalomra dőle*”.

⁴³ A Kazinczy által elnevezett modern – olasz, francia és német – nemzeti műzsák (Tasso, XIV. Lajos, Goethe nevéből nőiesítve!). A vers első publikációja alkalmából (*Erdélyi Múzeum*, V. füzet, 1816. 128–136.) Kazinczy sűrűn lábgyezetelte versét, s ezeket az újításokat is magyarázta.

zöm e völgy díszei mellé; / S kényem szerint eldallom bércainknek / Mind, amit tőlük eltanulhaték. / Így bánt Quirina a Maeonis dalával; / S Virgil s Horác Pindarnak és Homérnak / Virágaikból fűztek koszorút / A föld nagy asszonyának homlokára. / Csak a butát rettentí, ami még új, / Külföld termése volt a rózsá is; / A művelés belföldivé tevő, / S hespéri eget szítt e tetők gyümölcse. / Jer, halljad lantom zengzetét. Ne kérdd: / Mindég enyém volt-e? Most már enyém. / Ne kérdd: törvénnyel egyez-e, nem-e? / Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen. / A kellem istennéit engeszteljed: / Nyert, akinek kedvellik áldozatját.”

Ebből a hosszú idézetből további következtetéseket vonhatunk le. Először is a göcsörtös bájú névadó innovációk, melyek pseudo-mitológiai alakokkal, antik és modern *nemzeti* műszákkal népesítik be a költészet világát, semmiképpen sem egyeztetetők össze Winckelmann szigorú klasszicizmusával; inkább egy árkádiai, rokokó jellegű mitológiai játék nehézkes utánzása ez. Másodszor e sorokból is kitetszik Kazinczy művészetfelfogásának arisztokratizmusa, amely fogsága után jobbadán elzárkózott a „*durva nép*” beszédétől, vagy csak nagyon korlátozottan, az alsóbb stilisztikai rétegekben maradt megengedő. Visszatekintve Báróczyt is azért emelte Bessenyei fölé, mert ennek „*műsája egy gráciaalakú s növésű nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük*”, amazé viszont „*egy alföldi piros-pozsgás leányasszony, ki ama körül cselédkedik...*”⁴⁴ Arisztokratizmusa legnyilvánvalóbb összefoglalása a TÖVISEK ÉS VIRÁGOK című kötetének (1811) Goethe-mottója volt: „*Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.*”⁴⁵ Harmadszor, a külföldi minták utánzásának propagandája mellett megjelenik ennek fő indoka, a magyar irodalmi nyelv megteremtése. Negyedszer, a külföldi termést – példájában a rózsát – a belföldi művelés (kultúra) honosítja. Ötödször, megfogalmazást nyert a nyelvújítás harcaiban gyakran használt argumentum, hogy a szabályszerűséggel szemben az ízlés kevésbé racionalizálható szempontjai fölényben vannak, pontosabban a szépség és a kellem (báj, grácia) szabja a törvényt. Figyelemre méltó, hogy ez klasszicista szépségeszmény, melyet nem a zseni teremt meg (Kazinczy használta a zseni fogalmát s a zseniális jelzőt, de olykor kritikai fenntartással),⁴⁶ hanem a minták meg-megszakadó láncolata. Athén→Róma→olasz reneszánsz→francia klasszicizmus→német neoklasszicizmus. Éppen ezért – hatodszor – különös jelentősége van annak, hogy mindez a nemrég megismert Berzsenyi Dánielnek íródott. Kazinczy felkesedése elsősorban az utánzónak szólt, „*Horác, Matthisson és Salis, s Virág és Kis tanítványának*”,⁴⁷ de valójában Csokonai mellett Berzsenyi volt a korszaknak az a magyar költője, aki költészetében nem a kulturális centrumot utánzó provincia hangját hallatta (mint maga Kazinczy egész munkásságában, aki ennek a provincializmusnak az óriása volt), hanem a periférián a különböző és gyakran véletlenszerű ösztönzésekből eredeti, autonóm és legjobb műveiben a legnagyobbakhoz illő hangot kevert és talált ki.

⁴⁴ Kazinczy Ferenc: BÁRÓCZY SÁNDOR ÉLETE [1814]. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 795. Fordításai idegenessége, erőltetettsége miatt Báróczyt „selypítőnek” gúnyolták. Kazinczy ezt fordította át ismételtlen értéké, többek között fent idézett versében is.

⁴⁵ Az 1790-es velencei epigrammák 15. darabja: „*Schüler macht sich der Schwärmer genug und rühret die Menge, / Wenn der vernünftige Mann einzelne Liebende zählt. / Wundertätige Bilder sind meist nur schlechte Gemälde: / Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.*” („*Lel követőkre a megszállott és hat tömegekre, / míg az eszes férfit csak kevesen szeretik. / Sok csodatévő kép csak mázolvány: mit a szellem / és a tudás alkot, nem kap a csürhe azon.*” Kálnoky László fordítása.)

⁴⁶ „*Züge von Genie – aber wenig Correction! mindég ezt kiáltoztam én Csokonaynak...*” Kazinczy levele Budai Ézsaiásnak 1805. március 31-én. KAZLEV III. 743, 309.

⁴⁷ Levél Berzsenyi Dánielnek 1808. október 31-éről. In: Kazinczy: MŰVEI II. I. h. 233. Johann Gaudenz von Salis (1762–1834) svájci német költő, Matthisson barátja.

A hetedik megjegyzéshez új bekezdést kell nyitni. Noha első jelentős, történelmi távlatból visszatekintő méltatói sokszor hangsúlyozták Kazinczy görög szellemét,⁴⁸ a mintaadó modern külföldi műsák felléptetésével a winckelmanni és Goethe kori kulturális Észak–Dél tengely – amely egyben az európai modernitás és az antikvitás időtengelye is volt – kiegészült a Kelet–Nyugat tengellyel (amely egyben nemzeti időtengellyé, és ugyan Kazinczynál még nem, de mindjárt a következő lépésben, Kölcseynél megoldatlan sorskérdéssé is vált).⁴⁹ Kazinczynál a legfőbb mintának választott német kultúrával a Kelet–Nyugat kérdése az Észak–Déllel szemben túlsúlyba került. A nyelvújításnak a német volt a mintája. „*A nevezett nyelvek közül a német az, amelyhez a magunkét az előnkbeszabott tekintetekben összehasonlítanunk lehet és kell, mert ez úgy törzsök nyelvé, mint a mienk, s úgy emelkedésben van, mint a mienk. [...] S mennyi vakmerőségnek kelle elkövettetnie, míg a Haller velős, de darabos, s a Gellert kedvesen folyó, de beteges erejű nyelve a Klopstock, Lessing, Winkelmann, Wieland, Herder, Goethe, Schiller, Voss nyelvévé tisztult és emelkedék!*”⁵⁰ Kazinczy volt az első nyugatos magyar író. Az első nyugatos abban az értelemben, hogy a vitát, amelyben állást foglalt, a Nyugat és a Kelet ellentétes terminusaiban fogta fel és írta le. Híres érveit már a Berzsenyi-episztola előtt, az Arkádia-pör idején, majd később, Dayka-kiadása előszavában is előadta. „*Az a per, amely íróink közt régolta villong, hogy nyelvünket kell-e, szabad-e a nyugoti nyelv géniusza szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad-e példány [: példa] gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig decisio nélkül van. A világosság nincs elválasztva a setétségtől. Mi napkeleti nemzet vagyunk! ezt kiáltják. Jó, felelek én. Te tehát azt az ifjút, akit a természet faragásra vagy architektúrai tudományra szólít, ahelyett, hogy Róma omladékait nézetnéd vele, vagy a Szejne partjára költözött vaticanus Apollót, Laocoont, Torsot etc., az Ázsia kunyhóinak rajzolgatása végett a Don mellé igazítod?*”⁵¹ Ugyanerre az érvre (hogy a magyar nyelv géniusza keleti, s ezért nem a nyugati mintákat kell követnünk) nyolc év múltán ezt írta „*...nem fordítani kell, hanem eredeti munkákat írni; így lesz magyar iskolánk. Keletre vissza, nem nyugatra!*» – Követni fogjuk a tanácsot, mert értjük, hogy nem egészen helyes intéseikben van valami igaz és gondolt is. De minekelőtte a festésnek, faragásnak, muzsikának s architektúrának tanulása végett, hogy ne európai, hanem magyar iskolánk lehessen, útunkat az Ural hegyei felé vennénk – oh ott igen szép festések, faragások, szép muzsika, gyönyör paloták vannak! – megengedik, hogy mi a Vaticanum és a Campidoglio s a Museum Napoleon felé vegyük útunkat, itt a Raphael és a Le Sueur s Poussin festéseiket s a Palladióktól és Vignoláktól, a Haydenektől, Mozártoktól, Salieriktől, Che-

⁴⁸ Vö. Toldy Ferenc: A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETE. A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELEN KORIG. 1864–1865. Szépirodalmi, 1987. 209.; Erdélyi János: PÁLYÁK ÉS PÁLMÁK [1867]. In: Erdélyi: IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS PÁLYAKÉPEK. (S. a. r. T. Erdélyi Ilona.) Akadémiai, 1991. 458. k. Kazinczy kanonizálása viszont, amelynek alkalma születésének centenáriuma volt, inkább ő- és újszövetségi asszociációkat hívott elő, s így lett ő a magyar irodalom Mózese és Megváltója. Részletes ismertetéséhez és elemzéséhez vö. Dávidházi Péter: EGY NEMZETI TUDOMÁNY SZÜLETÉSE. TOLDY FERENC ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET. Akadémiai; Universitas, 2004. 265–282. Vö. továbbá Margócsy István: MAGYAROK MÓZESE. (AZ 1859-ES KAZINCZY-ÜNNEPÉLYEK NYELVHASZNÁLATÁRÓL). In: Margócsy: ÉGI ÉS FÖLDI VIRÁGZÁS TÜKRÉ. TANULMÁNYOK MAGYAR IRODALMI KULTUSZOKRÓL. Holnap, 2008. 249–268. Toldy Kazinczy-monográfiájáról vö. Dávidházi: i. m. 704–714.; a „nemzeti classicismus” terminusának megjelenéséről vö. i. m. 760. k.

⁴⁹ „*Büszke Magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámmak; / Nyugoti ég forró kebelem nem tette hideggé*” – Kölcsey: [KÖLCSEY], 1831.

⁵⁰ Kazinczy Ferenc: ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKNEK. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 830. A német és magyar nyelvújítás összefüggéséről még ma is informatív Thienemann Tivadar: NÉMET ÉS MAGYAR NYELVÚJÍTÓ TÖREKVÉSEK. Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedése, 1912.

⁵¹ Levél Cserey Farkashoz 1805. március 31-éről. In: Kazinczy: MŰVEI II. I. h. 143.

rubiniktól leckéket venni. Azoknak a Dón felé szerencsés útat s gazdag zsákmánnyal való megérkezést kívánunk.”⁵² A kulturális választást a fenti idézetekben Kazinczy egy-egy Keletre, illetve Nyugatra vezető utazásnak, leckét vevő peregrinációnak képzelte, s ezért metaforikusan a nyelvi és irodalmi problémát és annak javallt megoldását képzőművészeti (és zenei) példákkal érzékeltette – a nagy művészetek említett egységének szellemében. Ez álláspontjának szemléletességét szolgálta, amely a kanonikus példák felmutatásával mintegy kompenzálta teoretikus erejét. Hasonló funkciója volt jórészt tanítói és polemikus célú költészete író- és költőnevekkel való túlterhelésének. És ismételtén reagált, a fentihez hasonló szellemben, a nyelvtörténeti szempontot kultúrtörténeti szemponttal helyettesítve a magyar nyelv tényszerű orientális eredetének és az irodalom szolgálatába állított nyelv okcidentális mintaválasztásának ellentétére. „*Itt először mondok nemzetemnek egy igazságot, amelyet nem ismer. Ez a következő: – Igen, származásunk szerint napkeletiek vagyunk, de a napnyugati új nemzetek irodalma a miénk is, s ez rokonságba fűzött velük, mely bizonyosan van olyan értékes, mint feledhető (vergessbare) napkeleti rokonságunk.*”⁵³

Ez fölveti azt az ismert kérdést, hogy vajon Kazinczy terapeutikus nyelvújító mozgalma nem akart-e sürgettető decizionizmussal és néha vagdalkozó aktivizmussal olyan folyamatok urává válni a nyelvfejlődésben, amelyek csak több nemzedék egymásra épülő működésében szilárdulhatnak meg vagy rostálódhatnak ki. Hogy a kulturális és irodalmi döntéseknek, választásoknak, innovációknak nemcsak a nyelvi feltételeit észlelte, hanem e föltételek megteremtését a kulturális és irodalmi döntésekkel azonos jellegű nyelvi döntéseknek és választásoknak fogta fel? Az ilyen jellegű kritika már a maga korában is sokszor és sokfelől érte Kazinczyt, vitázáró tanulmányában maga is elfogadott belőle ezt-azt, s a róla szóló irodalom is alaposan megvitatta. Aggályosnak csak azt a gondolatmenetet tartom, amely a nyelvújító mozgalom feladatának és indokainak immanens történelmi érvényességét („...általános indoka a magyar művelődési és nyelvi elmaradottság felszámolása, a magyar nyelvnek az új kommunikációs igények kielégítésére való alkalmassá tétele, a modernizációs felzárkózás végrehajtása volt”)⁵⁴ egy egészen más teoretikus szinten álló megfontolással relativizálja, melynek fényében az instrumentális – történetileg klasszicista – nyelvi szemléletű Kazinczyval szemben vitapartnereinek „paradigmatikus” „közös előfeltevése az egyén nyelvi megelőzőségének, a nyelv egyéni uralhatatlanságának tétele, a »privátnyelv«-koncepció elutasítása”.⁵⁵ S. Varga Pál nagy erudíciójú, igényes vállalkozása itt – véleményem szerint – merev kategorizálásba téved, s egészen különböző beállítottságú, színvonalú és szintű ellenvetéseket (Adelung-követő konzervatív nyelvészetet, kultúrnacionalista ideológiát, a nyelvi „génuszok” változatainak megsejtését, bornírt tradicionálizmust, a józan ész kritikáját stb.) stilizál föl egységes és paradigmátikus nyelvfilozófiai pozícióvá. De a problémát más oldalról is megközelíthetjük. Mivel itt egy univerzálhermeneutikus tapasztalat (a nyelvi megelőzőség) van konfrontálva egy terápiás eljárással, világosan kell látnunk, hogy az utóbbi saját értelmezési keretei közötti érvényességét nem befolyásolhatja az előbbi e

⁵² DAYKA ÉLETE [1810]. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 773. k. Vö. még 68. jegyzet.

⁵³ Levél (német nyelven) Rummy Károly Györgynek 1816. január 6-án. KazLEV XIII. 3089, 389.

⁵⁴ Tolcsvai Nagy Gábor: A NYELVI ÉS IRODALMI ÍZLÉSVITA NAGY, NYILVÁNOS SZAKASZA. In: Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETEI – 1800-TÓL 1919-IG. Gondolat, 2007. 44.

⁵⁵ S. Varga Pál: A NEMZETI KÖLTÉSZET CSARNOKAI. A NEMZETI IRODALOM FOGALMI RENDSZEREI A 19. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI GONDOLKODÁSBAN. I. h. 351.

kereteken túli általánosabb érvényű igazsága. Az univerzálhermeneutika kérdése „*nem az, hogy mit teszünk, és mit kellene tennünk, hanem az, hogy akarásunkon és tevékenységünkön túl mi történik velünk*”, de ez a kérdésfeltevés nem helyezi hatályon kívül az akarásra és tevékenységre vonatkozó kérdés belső logikáját és saját keretei közötti legitimitációját.⁵⁶ S valóban, a vita nem a nyelv természetét feszegette, hanem az akaratlagos nyelvújítás keretein belül zajlott, s annak elveiről, stratégiájáról, tempójáról, meghozandó döntéseiről, jottizmusról, cseizmusról, szóróvidítésekéről, a xenologizmusok jogosultságáról, a tisztántúli vagy dunántúli magyar nyelvnek a sztenderdizálásra való nagyobb alkalmasságáról és hasonlókról szolt.

Kazinczy neológ mozgalma, amely elsősorban irodalmi, kulturális mozgalom volt,⁵⁷ nem nélkülözte (noha filozófiailag releváns színvonalon soha nem fejtette ki) a nyelvújítás immanens feladatain túl a „megelőzöttség”, az „előmegértés” egy fogalmát, az *ízlést*, amely nem privát, hanem közös érzék. Tartalmilag ez az ízlés neoklasszicista volt (a klasszikus hagyomány újrendezése a hagyomány ellenében), s ezért mind a nyelvszokástól, mind a nyelvi hagyománytól eltért a nyelvi szépérzék nevében. Bizonyosan téves föltételezés, „*hogy az elsajátított klasszikus ízlésnek Kazinczy a kanti a priori ízlés státusát szerette volna biztosítani*”.⁵⁸ Nemcsak azért nem, mert saját bevallása szerint sem értette Kant filozófiáját.⁵⁹ S ha értette volna, még kevésbé, hiszen – mint S. Varga Pál pontosan tudja – egy elsajátított tapasztalatból okozatként levezethető ízlésítélet nem lehet *a priori* (Kant nem véletlenül nem beszélt az ízlés tartalmáról, hiszen meggyőződése volt, hogy a szépség kritikai megítélése nem rendelhető észelvek alá). Továbbá Kazinczy az ízlést nem kapcsolta össze a zseni fogalmával, mint Kant (vagyis írókra bízta a nyelvújítást, de nem az írók produktív képességére – ízlés által fegyelmezett zsenijére – alapozta azt, hanem az írói ízlésre), noha erre – ez újból magyarázatra szoruló állítás – „*minden oka meglett volna*”.⁶⁰

⁵⁶ Hans Georg Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. EGY FILOZÓFIAI HERMENEUTIKA VÁZLATA. Gondolat, 1984. 11. (Bonyhai Gábor fordítása.) E belső logikák immanens érvényességét Gadamer nem is mulasztja el elismereni könyve vitájában, vö. Gadamer: RHETORIK, HERMENEUTIK UND IDEOLOGIEKRITIK. ERÖRTERUNGEN ZU „WAHRHEIT UND METHODE”. In: THEORIE-DISKUSSION. HERMENEUTIK UND IDEOLOGIEKRITIK. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1971. L. például 81. k. még a pszichoanalízissel kapcsolatban is, amelynek emancipatorikus reflexióját a maga keretei között elfogadja.

⁵⁷ Margócsy István megvilágító és ezért sokszor idézett megjegyzése szerint a neológia „*végző soron aligha volt más, mint a modern nyugati irodalom iránti nosztalgia által kiváltott, irodalmi-stilisztikai átalakulást célzó újító vállalkozás*”. Margócsy: KAZINCZY ÉS KISEALUDY SÁNDOR. Irodalomtörténet, 1981/3. 755.

⁵⁸ S. Varga Pál: i. m. 350.

⁵⁹ „*Socratesnek egy igen homályos értelmű könyvet vittek barátjai, s kérték, hogy mondaná-meg nekik, mit tart felőle? 's a' Bölcs ezzel a' felelettel adta vissza a könyvet: 'A' mit értettem benne, mind jó és igen szép: 's innen azt húzom ki, hogy mind jó és igen szép az is, a' mit nem értettem. – Imhol az én hiszemem és vallomom Napoleon és Kant eránt...*” Kazinczy levele Cserey Farkasnak 1806. október 21-én. KAZLEV IV. 1049, 434. (Az anekdotát máshol is megismétli.) Ahogy egy évszázaddal később Lukács György visszaemlékezése szerint egy másik nagy magyar kritikus, Osvát Ernő, amikor meglátta, hogy Hegelt olvas, azt a megjegyzést tette, hogy Hegel „rossz író”, úgy beszélt ő Kant „*schlechte und unelegante Feder*”-jéről, rossz és nem elegáns tolláról. Levele Romy Károly Györgynek 1818. március 3-án. KAZLEV XV. 3564, 504. Ezt a sort egészíti ki Toldy Ferenc mulatságos nyilatkozata, melyre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet, s melyet részben idéz is könyvében (EGY NEMZETI TUDOMÁNY SZÜLETÉSE. I. h. 223., 799.): „*Értekező [Szalay László] t. i. olly mezőre állott, hol refnek hátrálnia kell, mert noha egykor mint szorgalmatos hallgatója Hegelnek, a' híres philosoph dadogó leczkétű férjias elszántsággal 's keresztre feszített figyelemmel kihúzta, meggyőződése magasságáig fölvergődni nem bírt soha...*” Schedel Ferenc: HAZAI LITERATÚRA, Figyelmező az egyetemes literatúra' körében, 1840. máj. 19. IV. évf. 20. sz. 309.

⁶⁰ S. Varga Pál: i. m. 349. Csetri Lajos alapvető monográfiájában egy helyen már korábban hasonlóképpen nyilatkozott, de a zseni és az ízlés kölcsönös korrekciójának lehetőségét nem Kant elméletére, hanem a

Igen, ha nem a klasszicista diskurzus részese lett volna. A klasszikus ízlés eredendően idegenkedik a zseni eredetiségétől, kiszámíthatatlan, anarchisztikus szabályszegeitől. Winckelmann, Mengs és Sir Joshua Reynolds ebben teljesen megegyezett. Goethe zsenieszméi megelőzték klasszicista fordulatát, s bekapcsolódtak a zsenikorszak Youngtól és Burke-től eredeztethető ösztönzéseibe. Noha himnuszait joggal nevezték e korszak csúcspontjának, s számos más ponton is érintkezett a zseniesztétikával⁶¹ (miközben legalábbis a WILHELM MEISTER-től ezzel ellentétes tendenciák – az „eredetiség” és a „zsenialitás” éles kritikája – is érvényesültek életművében), mindez csak azt mutatja, hogy nem szorítható be a klasszicizmus fogalmi satujába. Más kérdés, hogy a modernizálódó klasszicizmus éppen Goethe (és Schiller) teljesítménye és alakja révén nem maradt érintetlen a zsenigondolattól. De Kazinczy klasszicizmusa ebben az értelemben nem volt modern (körének tagjai közül Döbrentei Gábor és Kölcsey Ferenc indult el ebbe az irányba). Goethe-kultuszát, továbbá a magyar irodalomban az írói szerep rangjának általa kezdeményezett jelentős emelkedését, a szépirodalom elkülönítését indokolatlan volna így értelmezni. Minden az ízlés fogalma alá rendelődték. Kazinczytól távol állt a szkeptikus kétely az ízléssel kapcsolatban, amelyet közhelyszerűen Magyarországon is hangoztattak, s épp ezért megoldáson sem törte a fejét, mint már egy-két nemzedékkel korábban David Hume, nálunk pedig hamarosan Kölcsey Ferenc (1790–1838).⁶² Az ízlés antinómiája sem merült föl gondolatvilágában. (Amennyire, annyira csak a morálfilozófus Kant hatott rá.) Az író vezető szerepét a nyelvújításban nevelőként és terapeutaként képzelte el, „a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés alapján”.⁶³ Az originalitással szemben elsőbbsége volt szemében az organizációnak, s minden egyéni teljesítménynek be kellett illeszkednie a magyar kultúra- és nyelvközösség modernizálási folyamatába. Ebből továbbá az is következik, hogy a műalkotások autonómiájának eszméje nála nem váltotta fel a normativitás eszméjét, hanem a normativitás objektív szabályozását váltotta fel a szubjektív, de alapvonalaiban általános érvényességre igényt tartó, példák által képzett ízlésideal.⁶⁴ Ez folyamatos változásban volt, mégpedig a disputa formájában, s Kazinczy tollharcait, kritikai tevékenységét, hatalmas levelezését az ízlésvita óriás folyamának lehet tekinteni, amelyben Kazinczy

weimari klasszikára, a korai romantikára, illetve Döbrentei Gábor Kölcseyhez írott 1812. november 20-i levelének szintén e kölcsönös korrekcióról szóló (s már Kant ismeretére valló) vázlatára vezette vissza. „Ez lett volna a lényege a Kazinczy-féle klasszicizmusnak is, ha lett volna rá képessége, hogy elméletileg ilyen színvonalon fogalmazzon, sőt hogy az ilyen színvonalú elmélet lényegét megértse.” EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG? NYELV- ÉS IRODALOM-SZEMLELET A MAGYAR IRODALMI NYELVÚJÍTÁS KORSZAKÁBAN. Akadémiai, 1990. 237. Úgy tűnik fel, hogy az idézett hipotézis önellentmondást tartalmaz. Könyve más helyén viszont olyan – ellentétes – véleményt hangoztat, amelyet én is osztok: „...szimptomatikus, hogy a kanti zsenielmélet már az Erdélyi Múzeum 1814-es I. füzetében ismertető Döbrentével szemben, aki a nyelvújítást a zseni jogával igazolta, Kazinczy a nyelvi erőszakítélet jogát nem a zseni, hanem az ízlés jegyében követeli...” I. m. 73. Vö. még i. m. 314.

⁶¹ Vö. Jochen Schmidt: DAS GESCHICHTE DES GENIE-GEDANKENS DER DEUTSCHEN LITERATUR, PHILOSOPHIE UND POLITIK 1750–1945. I. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988². A Goethe-fejezet: 193–353.

⁶² Vö. JEGYZETEK A KRITIKÁRÓL ÉS POESISRŐL. In: KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI, IRODALMI KRITIKÁK ÉS ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK I. 1808–1823. S. a. r. Gyapay László. Universitas, 2003. 31–38. A megjelenése alapján hagyományosan 1829-re datált jegyveget ma Gyapay László nyomán 1816-ra keltezlik. Vö. Gyapay László: „A TISZTÁBB ÍZLÉSNEK REGULÁJIVAL”. KÖLCSEY KRITIKUSI PÁLYAKEZDÉSE. Universitas, 2001. 75–106.

⁶³ Kazinczy Ferenc: ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS... I. h. 832.

⁶⁴ Szép példa erre Verseghyről való véleménye: „Rikótinál, mondom, soha izetlenebb könyv még kezembe nem került. Meg nem tudnám fogni, hogy az az ember, a’ ki Sulzert tette stúdiúmául, és belőle annyit beszél, hogyan tudott olyat írni; ha nem tudnám, hogy ő nem annyira példák által igyekezett gyűlasztani lelkét s ízlését képzni, mint a’ so-vány törvények által.” Levél Révai Miklósnak 1806. augusztus 5-én. KAZLEV IV. 966, 252. k.

váltakozva viselkedett merev ízlésdiktátorként, hajlékony ízlésdiplomataként, sértő és sértődékeny polemikusként, valamint meggyőző és meggyőzhető debatterként.

E viták közül egy jól ismertet szeretnék főlemlíteni. 1805-ben – Schillerrel egyazon évben – meghalt Csokonai Vitéz Mihály. Kazinczy nekrológot írt, bejelentette igényét, hogy a költő munkáit korigálva kiadja, majd felkapva levelező barátja, Cserey Farkas elgondolását, emlékművet tervezett. Mindez ellenkezést, indignációt szült Debrecenben, Csokonai városában, nyilvános és levélbeli polémia forrása lett, amely két évig vert hullámokat. Azaz a hullámokat ma is veri, mert „Széphalom” (ahová Kazinczy 1806-ban költözött, átkeresztelvé akkor húsz-, később negyvenházas faluját a póriás Kisbányáról, Kisbányácskáról erre a kényeskedő-klasszicizáló névre)⁶⁵ és „Debrecen” mindig újraértelmezett „erővonalai” még a mai magyar kultúrát is megosztják. Más-másképp nevezik és látják az ellentétet – Németh László 1939-es *KISEBBSÉGBEN* című tanulmánya asszimiláció és magyarság (egy másik írásának baljós fogalmaival hígmagyarság és mélymagyarság) ellentétét látta, nevezvén Kazinczyt híresen a nagy „hibbantónak”.⁶⁶ Fehér Ferenc a polgári civilizálódás és a plebejus forradalmiság ellentétét ismerte föl.⁶⁷ Maga Kazinczy pedig az említett Nyugat–Kelet, a haladás és maradás, a kulturálódás és parlagiság, a széles látkör és az önmagában megelégedő, bezárkózó, tudatlanságával kérkedő intoleráns szemlélet ellentétéként értelmezte a kibontakozó vitát,⁶⁸ amely egy évszázad múltán a Kelet-Európában jellegzetes urbánus-narodnyik vita előtörténeteként jelent meg.

Mindehhez a konkrét összeütközés tétjeinek kevés köze volt. Kazinczy – mint a korábbi utalásokból már kitűnt – fenntartásokkal viszonyult Csokonai felismert nagy tehetségéhez. A nekrológ kárhoztatott mondatát – „...*az ő affektált és nem affektált mizantropiájából úgy sugárlott ki mindig az emberi szeretet, mint affektált cinizmusából az esztétikai*

⁶⁵ E névadás legszebb jellemzéséhez l. Horváth János: *KAZINCZY EMLÉKEZETE*. In: HORVÁTH JÁNOS IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁI II. Osiris, 2006. 829. k. „...*egy egyszerű falusi udvarház vált évtizedekre a magyar irodalmi kultúra valóságos gócpontjává, mielőtt egy város, Pest, fejlődhetett volna azzá.*” I. h. 829.

⁶⁶ Németh László: *KISEBBSÉGBEN*. In: Németh: *KISEBBSÉGBEN I. Magyar Élet*, 1942. 16.

⁶⁷ Vö. Fehér Ferenc: *ILLYÉS GYULA* [1966]. In: Fehér: *MAGATARTÁSOK. BÍRÁLATOK A HATVANAS ÉVEKBŐL*. Gond-Cura–BIP, 2001. 161–166.

⁶⁸ „*De jaj nekik, ha Debreczen lesz a' Bíró, és azok a' kiket Debreczen szült, vagy Debreczeni lélek lelkesít. Ezeknek a' jó embereknek nints semmi ízlések. Merő gögből nem olvassák újabb Iróinkat; Bárótyz, Virág, Kis ismeretlen vagy barbarus nevek ő előttök. Azt tanulván mindég az Oskolákban, hogy a' kiholt nyelveken változtatni semmit nem szabad, azt vélik, hogy nekünk is csak úgy szabad írunk, mint Gyöngyösi írt, és Mátyási József ír; fél századdal vannak hátrább a' tudásban; 's azt emlegetvén, hogy nyelvünk orientális nyelv, a' Scythiai sivatag pusztákra igazítanak bennünket, hogy ne Palladiótól tanuljunk architektúrát, hanem az azok' kumyhójokból; ne Lesszing, Göthe és Schiller légyenek példányaink a' theatrumi darabok' írásában, hanem a' Kalmuk fescetismus játékok játszóit; ne a' Raphaél Madonnáját 's Guido' angyali arczulatjait festegessük, hanem az Ázsiai buta főkét. 'S így esik, hogy az ő felfuwalkodott orthodoxiájok mellett köztök nem támadt máiglan csak egygy Iró is, a' kit a' jobb ízléshez szokott olvasó olvashasson: 's ha támadott, Apostátjok lesz, 's Renegátjok, mint Csokonai vala.*” Levél báró Prónay Lászlónak 1805. július 15-én. *KazLev* III. 786, 386. k. Kazinczy „Debrecennel” való vitáját az irodalmi nyelv, az irodalmi ízlés ügyében, valamint a kálvinista Kazinczy ezekkel összefüggő kálvinizmuskritikáját Gyapay László dolgozta fel „A' TISZTÁBB ÍZLÉSNEK REGULÁJIVÁL” című könyvének A DEBRECENISÉG ÉS CSOKONAI KAZINCZY SZEMÉBEN című fejezetében. I. h. 141–176. Vö. még Mezei Márta: *NYILVÁNOSSÁG ÉS MŰFAJ A KAZINCZY-LEVELEZÉSBEN*. Argumentum, 1994. 39. kk., 102. kk. A két részre – a nekrológ és az emlékmű vitájára – osztható „processus” első részéhez vö. Onder Csaba: „*Ő LESZ DICTÁTOR KÖZÖTTÜNK?*” A NEKROLÓG-ÜGY KAZINCZY HATALMI STRATÉGIÁJÁBAN. In: Hermann Zoltán (szerk.): „*S VÉGRE MIVÉ LESZEL?*” TANULMÁNYOK CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY HALÁLÁNAK BICENTENÁRIUMA ALKALMÁBÓL. Ráció, 2007. 103–121. A Debrecennel vívott ügynevezett Árkádia-pör filológiai és ikonológiai vonatkozását részletesen feldolgozta Pál József: *AZ ÁRKÁDIA-PÖR*. In: Pál: *A NEOKLASSZICIZMUS POÉTIKÁJA*. Akadémiai, 1988. 159–169. Illetve lásd annak korábbi változatát: Pál: *AZ ÁRKÁDIA-PÖR IKONOLÓGIAI VONATKOZÁSÁIRÓL*. *ItK*, 1985/4–5. 498–507.

*lélek*⁶⁹ – Kazinczy úgy magyarázta, hogy azzal a Rousseau-hatást és Csokonai rousseau-i karakterét akarta megvilágítani, s szívesen okolta az értetlenséget a debreceni tudatlansággal Rousseau felől. Ám kétségtelen, hogy ez kritikai hang is, és jogosítvány előkészítése az affektációk, caprice-ok korrigálására a költői hagyatékban, „*a gondatlan, rendeletlen, állhatatlan, plánum nélkül való, jámbor; szeretetre méltó élet*”⁷⁰ termékeinek normatív újrarendezésére. Ennyiben ízlésvita, amelyben az individualitásnak és eredetiségnek háttérbe kell szorulnia a mértékkel szemben. „*Csokonainak némely munkái oly szépek (ilyen a három ódája a Lepéhez, Reményhez, és a Szemrehányás), hogy a magyar literatura soha sem fog arra a fő grádicsára fellépni, amelyben azokat csudálás nélkül olvassák. De Cs.nak, mint Bürgernek a német poéták közt, sok darabjain kietesztett, hogy ő nem mindég forgott szép társaságokban. Az efféle darabosságokon segíteni kell. [...] Nagy Gábor barátunk azt állítja, hogy az auktorokat változtatás nélkül kell kiadni. – Azt tartom én is; de úgy értvén, hogy az »auktorokat« alatt az auktoroknak tökéletesen elkészült munkáikat kell érteni, nem pedig azokat, amelyek de domini funere rapta sui [a sír által elvettettek uruktól]. Aki a megholtak halála után azt cselekszi az ő írásával, amit a Megholt maga fogott volna velek tenni, ellene nem vét. A Nagy Gábor kívánsága szerint kiadott munka instrukció lehet az új íróknak, mert azt, akit tisztelnek, a magok individualitásában látják: de az olvasó-publikum nem azt a Cs.-t óhajtja látni, aki volt, hanem azt, akit mocskain való felakadás nélkül láthasson.*”⁷¹

Az ízléseszmény alapján való dezindividualizáló korrekció nagy elvi és gyakorlati jelentőségéhez képest (Kazinczynak ez volt a legfőbb kritikai elve, ezen alapulnak kiadásai, kritikai levelei, sőt, szüntelen önkorrekciói is mind eredeti műveiben, mind fordításaiban) az Árkádia-pörnek nevezett emlékművita inkább anekdotikus s említett malignus utóhatásai miatt jelentős. Kazinczy a régiek „*szép egyszerűségében (simplicitas, Einfachheit)*”⁷² képzelte el az emlékjelet. Urnát gondolt el: „*A halotti Medenczéknek szorosán antik rajzolatok szerint kell készülvén lenni, külömben megbántják a szemet. Ezeknek egész gyűjteményét adta ki Hamilton Nápolyban. Ezek között kellene választani egyet, és megfaragtatni minden változtatás nélkül...*”⁷³ Az urnára lepkét akart vésetni, a lélek allegóriájaként, s utalva Csokonai verseire. De nem ez, hanem a tervezett sírfelirat – „*Et in Arcadia ego*” – váltotta ki a konzervatívabban antikizáló Debreceni Kollégium rosszallását, mely azt olvasta ki Barthélemy ANACHARSIS-ából, hogy Árkádia marha- és számárlegelő volt, s ebben sanda célzást gyanított Debrecenre. Kazinczy persze Vergilius eklogái nyomán a múzsa mesterségek mitikus földjére gondolt, amelyhez hozzátartozott a pásztorkodás, illetve az Árkádiai Akadémiára, erre a költői társaságra, amelyet a XVII. század végén alapítottak Rómában, s melyhez hasonlóról maga is álmodott magyar földön, s

⁶⁹ Kazinczy Ferenc: CSOKONAI MIHÁLY. NEKROLÓG. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 725. E jellemzés értelmezéséhez vö. Borbély Szilárd: CSOKONAI KARAKTERE ÉS AZ ÁRKÁDIA-PÉR. In: Debreczeni Attila, Gönczy Monika: „ET IN ARCADIA EGO”. A KLASSZIKUS MAGYAR IRODALMI ÖRÖKSÉG FELTÁRÁSA ÉS ÉRTELMEZÉSE. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. 171–199.

⁷⁰ Levél Szentgyörgyi Józsefnek 1805. március 13-án. In: Kazinczy: MŰVEI II. I. h. 137.

⁷¹ Levél Cserey Farkasnak 1805. március 31-én. I. m. 142. k. Amennyire nyilvánvaló, hogy Kölcsey Kazinczyánus Csokonai-kritikája a szeme előtt tartotta Schiller nevezetes Bürger-kritikáját, annyira kérdéses, hogy Kazinczy olvasta-e.

⁷² Kazinczy Ferenc: CSOKONAINAK SÍRKÖVE. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 727.

⁷³ Levél Cserey Farkasnak 1805. október 7-én. KAZLEV III. 824, 449. Az említett könyv William Hamilton gyűjteményének pompás 1761-es kiadása: COLLECTION OF ETRUSCAN, GREEK AND ROMAN ANTIQUITIES FROM THE CABINET OF THE HON. W. HAMILTON HIS BRITANNICK MAYESTY'S ENVOY EXTRAORDINARY AT THE COURT OF NAPLES. Modern kiadása Köln & cetera: Taschen, 2004.

tervét föl is vázolta még 1791-ben.⁷⁴ Nicolas Poussin (1594–1655) és Schiller lebegett a szeme előtt. Poussin Louvre-ban látható képén pásztorok betűzik ezeket a szavakat egy síron. Kazinczy a C. P. Landon által kiadott *Französische Kunst-Annalen* metszeteről ismerte,⁷⁵ s olvasott arról is – talán ez adta az ötletet –, hogy Poussin ekkortájt tervezett (valójában csak 1830-ban fölállított) síremlékére e sorokat akarják vésni. Schiller verse, a RESIGNATION (LEMONDÁS) pedig így kezdődik: „*Auch ich war in Arcadien geboren*”.

A jelentés, amelyet Kazinczy magától értetődőnek tartott, ez: „*Egyike voltam hazám kedvelt énekesinek én is, s boldog éltet éltem a mesterség szép régiójában.*”⁷⁶ Ám ez az ő korában egyáltalában nem volt evidens, s csak a Schiller-vers hosszan tartó hatása tette lassan azzá. Kármán József például egy évtizeddel azelőtt a következő értelmet tulajdonította a mondatnak: „*A természet együgyű és ízes örömeit szoptam én is jöltéví emléiből.*”⁷⁷ A francia hagyomány Kazinczyhoz hasonlóan értelmezte az „*et in Arcadia ego*”-t. „*Je vivais aussi dans la délicieuse Arcadie*” – fordította Diderot 1763-ban.⁷⁸ Ám amikor Sir Joshua Reynolds, a *pictor doctus* 1769-ben megmutatta barátjának, Dr. Johnsonnak új festményét, amelyen két hölgy elmélkedik ugyane szövegű sírfeliraton, a tudós kritikus nem értette a szöveget. Sir Joshua azt mondta: „*A király megmondhatta volna önnek. Amikor tegnap látta, azonnal azt mondta: »A háttérben egy sírkő van. Igen, igen, Arkádiában is van halál.«*”⁷⁹ Úgy látszik, Fazekas Mihály is ezt az értelmet sejtette, amikor úgy vélte, hogy maga a szarkofág mondja: „*A' legszebb környékenn is ott vagyok én.*”⁸⁰ Valóban, a mondásnak legalább két értelmezési hagyománycsoportja van: 1. Valamely múltbeli, a természethez, a természetes, ártatlan, aranykori élethez kapcsolódó (pásztori és/vagy költői) boldogságra való visszaemlékezés, amelyet a halál vagy más zsarnoki kényszer megszakított (Goethe több mint egy évtized múlva az ITALIENISCHE REISE mottójaként itáliai gyönyöreire utalt ezekkel a szavakkal); 2. A *memento mori* gondolata: nincs olyan jelenbeli boldogság, amelyet ne fenyegetne a jövőben a halál. Panofsky feltáró vizsgálata nyomán tudjuk, hogy az „*Et in Arcadia ego*” fordulat ugyan vergiliusi hagyományra tekint vissza, de nem antik, hanem barokk. Először Giovanni Francesco Guercino képén jelent meg az 1620-as évek elején,⁸¹ méghozzá – ahogy a síron vagy falmaradványon látható koponya mutatja – egyértelműen a másodikként megnevezett értelemben. Az értelmezési fordulatot Poussin két vagy három évtizeddel későbbi képe jelentette, amennyiben az nem az elkerülhetetlen jövőre, hanem a múltra utal. Nem maga

⁷⁴ Vö. levelét Batthyány-Strattmann Alajos hercegnek 1791. január 7-én. In: Kazinczy: MŰVEI II. I. h. 42. kk.

⁷⁵ Landon németre fordított évkönyveinek metszeteit máskor is ajánlotta kenotáfium céljára, 1809-ben Deseffwy gróffal közösen a győri csata halottairól megemlékező síremlékre tett javaslatban. *Erdélyi Múzeum*, VI. füzet, 1817. 184.

⁷⁶ Kazinczy Ferenc: MAGYARÁZÓ JEGYZÉSEK A CSOKONAI SÍRKŐVE IRÁNT TETT JELENTÉSRE. In: Kazinczy: MŰVEI I. I. h. 730.

⁷⁷ Kármán József: A NEMZET CSINOSODÁSA. I. h. 81. A kontextus kritikái: a mezei élet a tudományok terjedésének akadályá.

⁷⁸ Denis Diderot: SALON DE 1763. In: Diderot: ŒUVRES IV. (Éd. par Laurent Versini.) Paris: Robert Laffont, 1996. 645.

⁷⁹ C. R. Leslie and Tom Taylor: LIFE AND TIMES OF SIR JOSHUA REYNOLDS. London, 1865. Idézi Erwin Panofsky: ET IN ARCADIA EGO. POUSSIN UND DIE TRADITION DES ELEGISCHEN. In: Panofsky: SINN UND DEUTUNG IN DER BILDENDEN KUNST. (MEANING IN THE VISUAL ARTS). Köln: DuMont, 1978. 351.

⁸⁰ Fazekas Mihály levele Kazinczy Ferencnek 1806. szeptember 23-án. KazLEV IV. 997, 322.

⁸¹ Panofsky Giulio Rospigliosi, a későbbi IX. Kelemen pápa személyében a felirat szerzőjét is valószínűsítette. Vö. Panofsky: i. m. 359.

a halál – a sír vagy a koponya – szólítja meg képbeli nézőit, illetve a kép nézőit, hanem a halott. „*Poussin Louvre-képe már nem drámai találkozás a halállal, hanem kontemplatív elmerülés a halandóság gondolatában.*”⁸²

Egy klasszicista és egy barokk értelmezés áll tehát szemben egymással. Kazinczy kétségtelenül a halott költőt beszéltette, de Főhadnagy Fazekas – aligha az általános műveltséghez amúgy sem tartozó tradíció ismeretében, hanem mint jó latinista – úgy értelmezte, hogy a szarkofág szólal meg. (A mondat korrekt értelme – mivel az „et” szabályszerűen a közvetlenül utána álló „Arcadia”-ra és nem az „ego”-ra vonatkozik – ugyanis az, hogy „Árkádiában is [létezem] Én [a Halál]”, nem pedig az a módosult változat, hogy „Én is [éltem] Árkádiában”).⁸³ Ezért tartotta nem helyénvalónak az epítáfiumot, és ez a kifogás egyáltalában nem abszurd vagy parlagias. Csak a német neoklasszicizmus és a „Drang nach Süden” hatására vált a későbbiekben egyértelművé az elégikus értelmezés, s ennek magyarországi elterjedéséhez járult hozzá Kazinczy. Berzsenyi és Kölcsey már ennek tudatában használta.⁸⁴ Ugyanakkor a Kazinczy által felhozott érvek mellett azt is látnunk kell, hogy feliratterve finoman és talán kétértelműen utalt Csokonai rousseau-izmusára is, amennyiben az Árkádia primitív életformáját előnyben részesíti a civilizációval szemben. A barokk halottkultuszt, amely itt a beszélő koponya, a beszélő szarkofág formájában jelenik meg, elutasította. Ekkor vesztette el első gyermekét, s ezért az ő emlékkövét is tervezte. Aligha kapta még kézhez Fazekas levelét, amikor annak kelte után két nappal ezt írta Csereynek: „*A' Görögök nem szenvedhettek semmi kedvetlent; ők még a' rútat is szépben adták elő. Sarcophagusaikon tánczó Geniusok láttattak. Nem egy Csontváz kaszáta-el nálok az életet – az efféle iszonyúságokat csak a' keresztyén Művészek tudták kigondolni – hanem Amor maga egy megfáradt szép Ifjú, eltiikkadt egyik lábszárát pihentetve, rá könyöklött a' visszájára fordított fákljára s szunnyadni látszott, vagy: A' még gyermek Amor megragad egy szép leány gyermeket, s ajakákra nyomván szent csókját, azt a' maga mátkájának eljegyezi, Görögül mind a' lélek (a' mit itt a' leány jegyez), mind a' Lepe Psychének hívattatván, ezt a' mennyei Jegyest Psychének nevezték el és Lepkeszárnyakat adtak neki.*”⁸⁵ E sorok arra vallanak, hogy Kazinczy olvasta Lessing nagy vitáját arról, hogy az ókorban a halált nem csontvázként ábrázolták, vagy legalább Herder recenzióját Lessing művéről, s eszében járhattak Schiller Lessingtől ihle-

⁸² I. m. 364.

⁸³ „...*azt ugyan, hogy: et in Arcadia etc. nem láthatom által, hogy lehessen így fordítani: én is Arcadiába.*” Fazekas id. levele. KazLEV IV. 997. 322. Panofsky szemantikai elemzését vitatta Louis Marin: ZU EINER THEORIE DES LESEN IN DER BILDENDEN KUNSTEN: POUSSINS ARKADISCHE HIRTEN. In: Wolfgang Kemp (Hg.): DER BETRACHTER IST IM BILD. KUNSTWISSENSCHAFT UND REZEPTIONSÄSTHETIK. Berlin: Reimer, 1992. 161. kk. Am érvével, hogy szándékosan nyitva hagyott, töredékes és többértelmű *oratio imperfectáról* lenne szó, nem kell foglalkoznunk, mert mind Kazinczy, mind Fazekas egyértelmű jelentést adott.

⁸⁴ „*Én is öröme születtem / Árkádia berkeben*” – parafrázálja Schillert Berzsenyi ÉLETFILOZÓFIA című 1811-es költeményében. Kölcsey esete kicsit komplikáltabb. Az ARCÁSZ című ifjúkori versének (1809) első sora jelen időbe teszi a mondatot („*Arcadiában élem életem*”), s a jövőre utal („*Egykor sötét sír zár el engemet*”). De a sírt pásztorok találják meg, s így válik a vers visszaemlékezővé: „*A két szemekkel szép pásztorleány / sohajtva kérdi pásztorát: / Mért sünt meg a dal mely folyt édesen / Arcadiának halmain? // Hiába sohajt a pásztorleány! / Engem sötét gödör fedez, / Myrtust szór arra tájunk pásztor / Kit Amor szent lánggal hevít. / Olvadva zengi majd zöld síromon / Szerelmeit s szerelmimet, / S nem fogja elfeledni berkeinek / Szent éjiben Echo nevem.*” Kölcsey – mint későbbi tanulmányából kitétszik – ismerte Poussin képét. A LEÁNYÖRZŐ. A KOMIKUMRÓL. In: KÖLCSEY FERENC ÖSSZES MŰVEI I. Szépirodalmi, 1960. 604.

⁸⁵ Kazinczy levele Cserey Farkasnak 1806. szeptember 25-én. KazLEV IV. 1000. 325. k.

tett sorai is a GÖRÖGORSZÁG ISTENEI-ből: „*Damals tat kein gräßliches Gerippe / Vor das Bett des Sterbenden. Ein Kuß / Nam das letzte Leben von der Lippe, / Seine Fackel senkt ein Genius.*”⁸⁶

Winckelmann véleményét nem ismerjük Poussin e képéről, noha Bellorinál olvasható róla, és több más festményét említette műveiben. A „*régiek szép egyszerűsége*”, a „*szoros antik rajzolat*” igénye azonban Kazinczynál teljesen winckelmanniánus. A lepke mint a lélek allegóriája is híven követi a régieket, Winckelmann maga többször írt róla, bár nem ókori művészettörténetében.⁸⁷ Megjegyzem, hogy Winckelmann az allegóriákat hajlamos volt a művészet általános nyelvének tekinteni. Egy ilyen, a nyelv és az allegória között vont párhuzamból világlik ki, hogy Winckelmann, aki Kazinczy (és Döbrentei) véleményével ellentétben korántsem volt a modernizált német nyelv mestere,⁸⁸ hanem a humanista hagyomány szerint inkább darabos gravitasszal, nehézkesen, régiesen, sok latinizmussal írt,⁸⁹ azon egyetlen alkalommal, amikor a nyelvújítás elvi lehetőségéről nyilatkozott, ortológusnak mutatkozott: „*Épp annyira megengedhetetlen e hiányt [a modern allegóriák hiányát] saját gondolatokkal kiegészítve pótolni, mint újonnan készített szavakkal pótolni egy nyelv hiányát, mivel mind itt, mind ott azt akarjuk, hogy megértsenek bennünket: mert korunk immár nem allegorikus, mint az ókor, ahol az allegóriák a valásra épültek és összefonódtak vele, és ezért mindenki elfogadta és ismerte.*”⁹⁰

⁸⁶ „*Akkor nem bukott ijesztő csontváz / Haldoklók ágyához. Egy szelíd / Csók az ajkon – végső életsongás, / s Genius lehajtá tűzeit.*” Gulyás Pál fordítása. L. még Schiller 1796-os distichonját: DER GENIUS MIT DEM UMGEKEHRTEN FACKEL. Vö. továbbá Gotthold Ephraim Lessing: WIE DIE ALTEN DEN TOD GEBILDET [1769]. In: Lessing: WERKE UND BRIEFE IN ZWÖLF BÄNDEN 6. (Hrsg. v. Klaus Bohnen.) Frankfurt/M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1985. Vö. még Johann Gottfried Herder: WIE DIE ALTEN DEN TOD GEBILDET? In: Herder: SÄMTLICHE WERKE V. Hrsg. von Bernhard Suphan. Hildesheim, New York: Georg Olms; Anstalt: Weidmann, 1967. [1891] 656. kk. Amor-ról és a lepkéről Lessingnél is olvashatunk, Psyché viszont Herder kiegészítése. Lessing vitatta egy lefelé fordított fátylós ifjú Belloritól származó azonosítását Ámorral, mondván, hogy nem minden szárnyas ifjú vagy gyermek Ámor; s ez az alak maga a görög módra elképzelt Halál. Herder Ámor és Psyché alakjáról magáról tételezte föl, hogy jelentheti a kétfajta testvéri álmat, a mindennapit és a végsőt. (A Halál és az Alvás, mint párosan megjelenő génuszok, Winckelmann-nál is föltűnik, például GESCHICHTE, i. h. XXII. [I. XVI.]) Meglehet, hogy ez a forrása Kazinczy leánya halálára írt EGY GYERMEK SÍRKÖVÉRE című epigrammájának („*Téged nyájás anyád' karjáról Ámor ölelt el, / 'S égő csókjai közt, szép Phigie, Psyche levél...*”), s emlékművének, amely terve szerint vagy Canova Psychéjének, vagy egy antik Ámor és Psychének a másolata. Ugyanakkor Csanádi-Bognár Szilvia egy másik lehetőséget említ (miközben Lessingre is utal), mondván, hogy „*Psyche ábrázolása ebben a formában szerepelt Wieland Die Grazien című kötetének képein is, amelyek közül egy másikat, a fátylát tartó puttót Kazinczy felhasználta Fordított egyveleg írásaiban*”. Szauder József ezzel kapcsolatban Winckelmann, Lessing és Schiller mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy Canova XIII. Kelemen-síremlékének (a római Szent Péter-bazilikában) jobb oldali mellékalakja szárnyas génusz lefelé fordított fátylával. VETERIS VESTIGIA FLAMMAE. In: Szauder: AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM. I. h. 387. kk. Hugh Honour ezt a figurát „*Winckelmann művészi eszményének egyik legtökéletesebb beteljesülése*”-ként jellemezte. Hugh Honour: KLASSICIZMUS. Corvina, 1991. 137. Vö. még Pál József: CANOVA ÉS KAZINCZY. MEGJEGYZÉSEK A HALÁL NEOKLASSZIKUS ÁBRÁZOLÁSÁHOZ. *IK*, 1978/2. 187–194.

⁸⁷ Vö. „*Denkmale der Kunst des Altertums*”, ill. „*Versuch einer Allegorie, besonders für die Kunst*”. In: Johann Winckelmanns SÄMTLICHE WERKE. Von Joseph Eiselein, Donauöschingen: Verlag deutscher Klassiker, 1825. Bd. VIII. 330. k., Bd. IX. 140. k. Kazinczy forrása vagy egyik forrása – mint Csanádi-Bognár Szilvia hivatkozott szakdolgozata kimutatta – Bernard de Montfaucon L'ANTIQUITÉ EXPLIQUÉE ET REPRÉSENTÉE EN FIGURES című híres műve volt, amelyből még 1792-ben a pesti egyetem könyvtárában kímásolt képeket.

⁸⁸ Kazinczy e véleményét l. 49. l.j., Döbrenteihez vö. A NÉMET PRÓZA TÖRTÉNETEI című kompilációját, ill. fordítását az *Erdélyi Múzeum* 3. füzetében, 1815. 58., 71. A magyar olvasó innen tájékozódhatott Winckelmann műveiről, mivel Döbrentei forrása felsorolta a főbbeket: „*Über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst. Über die Baukunst der Alten. Von den herculanischen Entdeckungen. Von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen und der Kunst. Geschichte der Kunst des Altertums. Versuch über Allegorie.*” I. h. 71.

⁸⁹ Vö. Walter Rehm bevezetőjével. In: Winckelmann: BRIEFE I. Berlin: Walter de Gruyter, 1952. 6.

⁹⁰ Johann Joachim Winckelmann: VERSUCH EINER ALLEGORIE, BESONDERS FÜR DIE KUNST. In: KLEINE SCHRIFTEN UND BRIEFE. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1960. 189. k.

Winckelmann pályakezdő drezdai traktátusában a kortárs művészeket szólította meg, s azoknak kívánt útmutatást adni. Rómában megírta az ókori művészet történetét, s ennek a könyvnek már a befogadó a címzettje. A „művészet vége”, „művészet halála” gondolat korai prefigurációjaként a művészet ideális csúcspontja olyan erővel került az antikvitásba, hogy kevés helye maradt az új művészetnek, s a művészeti kultúra feladatává inkább a régi művészet modern élvezete, mint a modern alkotás létrehozása és befogadása vált. Am ezzel párhuzamosan – s korántsem gondolati egységben nagy vállalkozásával – a drezdai tanulmány programjából a modern művészek számára művészeti nyelvet akart rekonstruálni egy történeti allegóriaszótár és leírás formájában, s el is készítette *VERSUCH EINER ALLEGORIE, BESONDERS FÜR DIE KUNST* című könyvét. E tudós mű filozófiai alapjai a *GESCHICHTE*-vel ellentétben merőben konzervatívak, s a fent idézett mondat tulajdonképpen nem más, mint annak öntudatlan elismerése, hogy a vállalkozás tisztán filológiai, ikonográfiai oldalán túl nem töltheti be azt a feladatot – *für die Kunst* –, melyet szerzője szánt neki. Ha ugyanis az allegóriák életalapjai megrendültek, s ez az oka az újítások tilalmának, akkor fölvetődik a kérdés, hogy miképpen lehet e megrendült s immár nem létező életalapon új művészetet létrehozni, s ha korunk immár nem allegorikus, miért legyen allegorikus a kor művészete. A drezdai írás híres paradoxonának – „*Az egyetlen út számunkra, hogy naggyá, sőt, ha lehetséges, utánnozhatalanná váljunk: a régiek utánzása...*”⁹¹ – ezzel egy fölötte negatív értelme válik uralkodóvá. A pozitív értelem a régiek történelmi meghatározottságának kidolgozása, amelyben az utánzás a görög művészet *mimézisét*, követését, de korántsem másolását jelenti. A negatív értelem, amely visszavezet egy pedáns, tudóskodó barokk művészetfelfogáshoz, a régiség történelmietlen mértékként való rögzítése, amelynek a változtathatatlan, újíthatatlan allegóriaszótár az eredménye. Éppenséggel nem a nagy, hanem a kis művészetekhez vezet ez, és az emblémaművészet reneszánsz eredetű, de a barokkban virágzó tradíciójához kapcsolódik, amely a könyvvignetták és emlékjelek – a kép mint felirat – formájában még Kazinczyt is foglalkoztatta, mint ahogy megfordítva, a felirat mint kép, az embléma jellegű epigramma kedves műfaja volt. A *GESCHICHTE* ezzel szemben történelmileg rögzítette az antik művészet határait, és némi melankóliával visszahúzódott a modern művészet területéről, miközben alapvetően járult hozzá a recepció modernizálásához és új, történelmi kultúrafogalmunkhoz. A következő nemzedékeknek ezzel adott lehetőséget arra, hogy az immár plasztikus, történelmi régiségfogalommal szemben kidolgozzák a modern művészet fogalmát. Herder már 1778-ban a szobrászat és a festészet ellentétében ragadta meg az antik és modern különbségét, és sorra követték a hatalmas új konstrukciók: naiv-szentimentális, szépérdekes, klasszikus-romantikus, objektív-szubjektív, Dél-Észak, univerzális-nemzeti stb.

Kazinczy mindezzel szemben egy – hogy úgy mondjam – puhább megoldást választott, de ő sem maradhatott – legalábbis az emblematikán túl – szigorú winckelmaniánus. Ez a megoldás – mint láttuk – az emelkedett klasszikus ízlés fogalma, amelyben ellentmondásmentesen épülnek egymásra a régi és az új klasszikus korszakok. Ellenfogalma a nem klasszikus volt, amely talán már Anakreóntól, de mindenesetre Ovidiustól kezdve, a gótikán és a barokkon keresztül terjedt a heterogén kortársi antiklasszikus tendenciáig, például a deákos, „mendikáns” tradicionalizmusig, a könnyűkezü rokkó alkalmi költészetig, a népiességig, a túlfeszített, ellenőrizetlen zseniális eredetiségig vagy a nemzeti romantika kezdeményeiig. Mindezeket – vagy mindezek veszedelmét, hiszen hatalmas tehetségét fölismerte – együtt látta Csokonaiban, s ezért

⁹¹ Winckelmann: *GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL A FESTÉSZETBEN ÉS A SZOBRASZATBAN*. I. h. 8.

nagyon jellemző, hogy elismerését is az „antiklasszikus” – Winckelmann-nál szintúgy emlegetett – képzőművészeti mintapéldájával, a holland életképfestéssel fejezte ki. Vitéz népdalainak mesteri voltát kései visszatekintésében is az ideállissal ellentétesnek gondolt, alárendelő módon azzal jellemezte, hogy „*Csokonai egy igazi Tenniérs és Ostade*” volt.⁹²

A különbség Winckelmann és Kazinczy neoklasszicizmusa között kevésbé az antiklasszicizmus megítélésében mutatkozott, hanem abban, hogy Kazinczy kortársa és ismerője lévén a Winckelmann utáni német nemzedéknek, tanúja volt és hatott rá az a nagyszabású új művészeti – irodalmi és nem képzőművészeti – föllendülés, mellyel Winckelmann egyáltalában nem számolt, s amely mégis sok szálon kapcsolódott hozzá. De míg Kazinczy kontinuumban fogta fel Winckelmannnt és Goethét, addig Goethe nagy integrátor létére is azt mondta Winckelmannról, hogy: „tanulni *nem tanulunk semmit őt olvasva, de válunk valamivé*”.⁹³ Válunk valamivé: azzá, akit nem lekötöz a pedáns szabályrendszerre visszamerevedő radikális winckelmanni ízléleszmény, hanem mintegy elrugaszkodva tőle léphetünk saját utunkra, tanításának kevésbé tartalmaiból, mint gesztusából okulva. Az idézett Goethe-mondat persze maga is túl radikális; a Schlegelék, Schelling, Hegel (és maga az Itáliába utazó Goethe) Winckelmanntól tanulták az antikot, hogy a modernet ellentétként különböztethessék meg tőle. Ám itt váltak szét a Winckelmannból induló utak. Az antik és modern ellentéte éppúgy tudatosodott a modern klasszikában, mint a romantikában (azt is mondhatnánk, hogy mindkettőnek feltétele volt ez), de létezett egy banális (a neoklasszicista képzőművészetben csakhamar eluralkodó) s később egyre inkább nyárspolgári-ókonzervatív vonásokat öltő normalklasszika, melynek jellegzetessége éppen az ellentét észre nem vétele vagy elutasítása volt, s az antiklasszicizmus elvetése egyre inkább a modern *en bloc* elvetésébe torkollt. Továbbá Winckelmann hatott a maga szűkebb értelemben vett s általa alapított tudományos diszciplínájában, a klasszika archeológiában, amelyet – legalábbis elvileg – nem érintettek a fenti kérdések.

Kazinczy kompromisszumos megoldását Winckelmannra vonatkoztatva tehát az jellemzi, hogy az ímént vázolt dilemmákat nem észelve kezelte abszolút tekintélyként – egyben tartva, ami szétvált vagy szétválni készült. Az ilyen és hasonló kompromisszumok talán hozzájárultak, hogy nemzedéktársai közt ő lett mintegy másfél évtizedig a magyar kultúra vezére. Hiszen nem kevesen képviseltek más markáns, többé-kevésbé egyenrangú pozíciót (például Verseyhy, Batsányi, Kármán, dr. Földi vagy az irodalomnál tágabb lehetőségekre tekintve Berzeviczy, Dessewffy gróf), noha az is igaz, hogy a véletleneknek, a karaktereknek, az energiáknak, az ambícióknak (illetve azok hiányának), a politikai hatalom tűrészatárának és számos egyéb körülménynek is szerepe volt rendeltetésének létrejöttében. De az egyensúly, amelyet Kazinczy kialakított, szükségképp instabillnak bizonyult, s saját körének, valamint hívei táborának minden jelentős alakja – persze számos más okból is – előbb-utóbb eltávolodott tőle. A legnagyobb ellenkezést az originalitás kérdésében elfoglalt álláspontja váltotta ki.

⁹² Német nyelvű levél Romy Károly Györgynek 1829. október 26-án. KAZLEV XXI. 5081, 178. Érdekes, nyilvánvalóan nem filológiai természetű összefüggés, hogy tizenöt év múlva – az antiklasszikus kritikák közhangulat megfordított értékhangsúlyával – Vahot Imre majd a MEGY A JUHÁSZ SZAMÁRON... kapcsán Jan van Goyent emlegeti, s a 40-es és 50-es években Petőfi költészete Pulszky Ferencnek és Erdélyi Jánosnak is eszébe jut-tja a holland tájkép- és csendéletfestészetet. Vö. Korompay H. János: A „JELLEMZETES” IRODALOM JEGYÉBEN. Az 1840-ES ÉVEK IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁSA. Akadémiai; Universitas, 1998. 399.

⁹³ Johann Peter Eckermann: BESZÉLGETÉSEK GOETHÉVEL. 1827. február 16. Magyar Helikon, 1973. 239. Györffy Miklós fordítása.

Ezeket a folyamatokat Winckelmann vonatkozásában azonban legföljebb csak negatív lehet leírni: a Kazinczy-kör fiatalabb tagjai számára a német művészettörténész a múlt jelentős tudósa, de kitüntetett tekintélyét mások vették át. Talán csak Fáy András jelentett kivételt. Berzsenyinél találánánk a legkézenfekvőbbnek, hogy Winckelmannal erősítette légyen esztétikai nézeteit,⁹⁴ de már Erdélyi János észrevette, hogy Jean Paulból idézte.⁹⁵ Az *Erdélyi Muzéum* tíz füzetében egyetlen cikkben került szóba, Kölcsey pedig, noha mint ifjú kazinczyáner minden bizonnyal forgatta, érdemi vonatkozásban alig említette.⁹⁶ (A negyvenes években aztán az ókonzervatívva merevedő neoklasszicizmus elleni harcban, az egyéni vagy eszményi ellentétében aktualizálódott, mint tiszteletre méltó ősellenség, olyan jelentős kritikusok munkájában, mint amilyen Henszlmann Imre és Erdélyi János volt.)⁹⁷ Annál figyelemreméltóbb, hogy Köl-

⁹⁴ Vö. Csetri Lajos: BERZSENYI POÉTIKÁJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL. In: Csetri: AMATHUS. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK I. L'Harmattan, 2007. 181.

⁹⁵ Vö. Erdélyi János: BERZSENYI DÁNIEL ÖSSZES MŰVEI. In: Erdélyi: IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS PÁLYAKÉPEK. I. h. 142.

⁹⁶ Rohonyi Zoltán egy tanulmányában (A „TÖKÉLET IDEAJÁTÓL” A LÉLEK SZABAD TETSZÉSÉG. [JEGYZETEK KÖLCSEY KRITIKAI NORMÁIRÓL ÉS KORAI KRITIKAELEMELÉTI TÖREDÉKEIRŐL]. *Jelenkor*, 2002. július/augusztus, 827–841.) a fiatal Kölcsey kritikai nézeteit a winckelmanni diskurzusból a kantí diskurzusba való átmenetként jellemzi, ám ennek prezentálása – amennyire érvelését követni tudtam – nem meggyőző. Bizonyos winckelmanni idézetekről van szó, amelyek konkrét hatása Kölcseyre nem igazolható, az összefüggésben pedig semmi sajátosan winckelmanni nincs. A „Tökéletnek ideája” ugyanis olyan neoplatonikus színezetű szellemi közjósággal, melynek nyelvét Winckelmann ugyan beszélte, de éppen leglényegibb és legeredetibb törekvései szembekerültek vele. A kiválasztott legfontosabb idézet is erre vall, hiszen benne van ugyan egy sokszor idézett üres platonizáló bók arról, hogy a „legfőbb szépség Istenben van”, de mindjárt ott találjuk mellette azt az állítást, hogy „a szépség okát nem lehetjük fel önmagán kívül”, vagyis nem vezethető vissza Isten láthatatlan szépségére. Winckelmann kifejezetten antimetafizikai összeállítottságának újdonsága az volt, hogy az ideál a metafizikai létrán nem kapaszkodott fel a láthatóból a láthatatlanba, hanem céljához ért, *megvalósult az ideált megtestesítő műalkotásban*. Éppen ezért Winckelmanntól távol állt a neoplatonikus hagyománynak még barátjánál, Mengsnél is eleven tanítása, hogy a szépség a tökéletesség látható fogalma volna, s kifejezetten antiplatonikus volt abban a tekintetben, hogy az isteni, emberi/természeti, művészi szépség létrendi hierarchiáját részben elvetette, részben megfordította: a természetből válogató művészi szépséget magasabb rendűnek tartja a természeti szépségnél. Kölcsey viszont platonikus színezetű félmondatát – a „Tökélet minden különböző formák alatt is épen olyan szükségesen Egy, mint az Istenség” – egy Winckelmanntól sarkalatosan idegen zsenielmélet kontextusába helyezte, s mind a zseninek, mind a filozófusnak e kijelölt ideál teljesen soha meg nem valósítható elérését tűzte ki célul. Ennek a gondolatnak a savát-borsát az az inkonzekvenca adja, hogy a filozófus vizsgálódó lelke a zseni teremtő lelkéből lelkedzett művekből vonja el az elérhetetlen ideál szabályait, a kánont, miközben magának a zseninek szabadságot (és öntudatlanságot) ad, hogy eltérjen tőle. (Vö. Kölcsey Ferenc: A POÉZIS ÉS KRITIKA, ill. JEGYZETEK A KRITIKÁRÓL ÉS POESISRŐL. In: KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI, IRODALMI KRITIKÁK ÉS ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK I. I. h. 20. és 33. k.)

⁹⁷ Vö. mindenekelőtt Erdélyi híres 1847-es EGYÉNI ÉS ESZMÉNYI című esztétikai cikksorozatát, melyben a kritika tárgyává tett idealizmus reprezentatív képviselőjeként Winckelmannra (AZ ÓKORI MŰVÉSZET TÖRTÉNETE) és Schillerre (LEVELEK ÉS EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL) hivatkozik – Winckelmann-ismertetése, különös tekintettel a herreltek és „fi-némberek” (hermafroditák) eszményiségének hangsúlyozására, némiképp parodisztikusnak is nevezhető –, a mi irodalmunkban pedig „az eszményiségnek szűpítés vagy szűbítésre vonatkozó magyarazátát Kazinczy kezdé és terjeszté...”, majd Kölcsey, Bajza és Szontágh folytatta. Erdélyi János: EGYÉNI ÉS ESZMÉNYI. In: Erdélyi: FILOZÓFIAI ÉS ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. (S. a. t. Erdélyi Ilona.) Akadémiai, 1981. 584. k., 590. Ezekben a harcokban Winckelmann gyakran Charles Batteux-vel (1713–1780) került tandembe, akivel csak egy nagyon általános értelemben vett klasszicizmus rokonította, amennyiben az ideális szépség és a természetutánzás normáját mindketten a klasszikus elekióelmélet révén tudták összekapcsolni. Ennek az idealizmusnak a védelme valóban konzervatívizmussá merevedett, s így tűnik fel Császár Ferenc ismert Petőfi-bíráta (az *Életképek* kritikai mellékletjének, az *Irodalmi Örnek* 1845. augusztus 16-i számában) Kazinczy Csokonaival szembeni kritikai fenntartásai paródiájának. A választékos „klasszikai” válogatással szemben a „regényes” változatok, az egyik szabályozott, a másik szabad, s ebben az ellentétben Erdélyi János 1855-ben a klasszikus oldal „legilletékesebb műbíráit és műbíróvárait” a múltból külföldön Winckelmann (és Rumohr), nálunk Kölcsey (és – a még élő – Szontágh Gusztáv) személyében nevezte meg. EGY SZÁZADNEGYES A MAGYAR SZÉPIRODALOMBÓL. In: Erdélyi: IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS PÁLYAKÉPEK. I. h. 204. Vö. Korompay H. János: A „JELLEMZETES” IRODALOM JEGYÉBEN. I. h. passim.

csey egy kérdésben mestere ellenében tért vissza a Winckelmanntól származó történelmi sémához.

Az ógörög kultúra autochton voltáról van szó, amely Winckelmann egész konstrukciójának talpköve. Kazinczynál ez az autochtónia – mint láttuk – megszűnt a minták, az idegenből való kölcsönzések láncolatában. Ha nem tudjuk, hogy „*Maeonis*” kitől tanulta el dalát, amelyet „*Quirina*” aztán tőle tanult, az csak annyit jelent, hogy az előzményekre a feledés homálya borul. A Kazinczy-körből kiváló Kölcsey viszont ugyanazért tért vissza az autochtónia gondolatához, amiért Kazinczy eltért tőle: mindketten a magyar kultúra kívánatos modelljén gondolkodtak. Az autochtónia Kölcseynél nem jelent radikális, mitikus helyben keletkezettséget, hanem az esetleges – s ami fontos, nem magasabb kultúrszinten álló – idegen befolyások *teljes* áthasonítását. Így jelenhetnek meg egyes nagy alapításmítoszok (mezőgazdaság, írás, temetkezési szokások, városok stb.) esetenként nem görög kultúrhéroszoktól eredeztetve, akik a görög mitológia szerves részévé válnak. Ellenpélda és nagyon jellegzetes ellenpélda a gyarmatosítóké és utazóké: Sir Joseph Banks vagy Georg Forster Tahitin.⁹⁸ Az emberi életkorok szerint elképzelt kultúrákban a gyermek vagy ifjú nem tudja a maga képére hasonítani az idegen, felnőttkorú hatásokat.

Visszatér a Kazinczynál elmosódott s el is tűnt görög–latin ellentét. „*Az istenségi erők a hellen föld gyermekeiben individualizáltattak, s így egy félig religiói sejdítésekéből, félig történelmi hagyományokból összealkotott hazai mythológia készült, mely a maga ezerféleképpen különböző, gyakran csudálatos, de mindég mosolygó alakjában egy vidáman exaltált poesisnek örök tárgya lett, s ez által a görög poesist a görög hazaisággal elválaszthatatlanul összevorrasztotta.*” (188. k.) Ezzel szemben a római történelmi körülmények „*nem valának a nemzeti poesis felderülésének kedvező vezércsillagi; annyival is inkább, mivel a római művészet és tudomány elébb hetrúriai, majd görög befolyás alatt, mint egészen idegen plánta nevedett fel, s az eredetiség színével, mely nélkül a nemzetiség fenn nem állhat, nem bírhatta. A római poesis görög magvakból, görög színekkel virágozott ki; s ha Livius Andronicust, s közel követőit nem említjük is, de maga Virgilnek ragyogó pompájú nyelve, s a horátiusi líra mi vala egyéb Hellásban szedett zsákmánynál?*” (189. k.)

Kölcsey történetfilozófiai vázlatában a görög–latin ellentét mellett megalapozta az antik-modern ellentétet is, amely Kazinczynál egyáltalában nem öltött alakot. A modern maga is kezdettől ellentétben alapul: a kifejlődő nemzetek az antik nagyság és kultúra romjai között „bolyonganak”, s az új vallás e nagyság és műveltség megvetésére tanítja őket. Az antik férfibarátság szemben az asszonytisztelet (melyről a germánokról szólva Tacitus beszélt) a szerelmet megnesemíti, de egyben tragizálja is; a vallási önmehtagadással összefüggésbe hozva a „*mindég mosolygó*”, gráciával körülvelt apollói kultúrával szemben egy eleve meghasonlott szentimentalizmus jön létre „*vágy és rettegés, szenvedelem és mehtagadás közt*”. (I. m. 191. k.) A pogány régiségen és az új nemzetek saját pogány mítoszain a kereszténység átka ült, de az új vallás aszketizmusa a maga testetlenségében nem kínált formát. Az idő mélye helyett a tér tágasságát lehetett fantáziával benépesíteni, „*s így tiündérezés, ritterség és szerelem vallási buzgósággal és köznépi babonával elvegyülve rendkívül való, bizarr világitásban tüntették fel a romantikát, mely az európai poesirse még akkor sem szűnt meg fő behatással munkálni, mikor a görög és római művek új életre hozatván, követés tárgyairvá tétettek*”. (I. m. 192.)

⁹⁸ Vö. Kölcsey Ferenc: NEMZETI HAGYOMÁNYOK [1826]. In: KÖLCSEY FERENC ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI • NEMZETI HAGYOMÁNYOK • PARAINESIS. (Szerk. Szabó G. Zoltán). Osiris, 2008. 187. k. „*Európának utazó fiai... Tahiti szelid ége alatt énekeseket találtak, kik módjokkal a Homeridákra emlékeztetnek...*” I. m. 186.

Így jutunk tehát el a reneszánszsal kezdődő klasszicizmusokhoz a költészetben, amely, mint utánzás, „félíg eredeti állapot”, s a klíma és a nemzeti karakter változásai szerint Délen „lágyság és enthusiasmus”, Északon „magába-vonulás és epedés”, a franciáknál „elmésség és udvariság”. (Uo.) A nemzeti karakterek és a nemzeti nyelvek különbözősége eleve lehetetlenné teszi a görög poézissal való identifikációt. Kölcseynek is a winckelmanni gondolat kínálja az elrugaskodási pontot: „A görög költőnek mint a görög művész szobrának, busongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég. Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vidámsága sok ízben annyi komolysággal vegyül fel, hogy e vegyületben egy egészen újalakú lélekállapot áll elő: Humor tudniülk, mely a régieknél ismeretlen.”⁹⁹

Noha eddig is sokat idéztem Kölcsey bámulatos írásából, az ezután következő bekezdést teljes egészében idemácsolom. „Ha régi és új poesis különbségeiről van szó, azt sem kell elfelednünk, hogy az új Európa költője a maga nemzetével nem áll a göröggel egyforma jóltevő összefüggésben. Keresztyén vallás és európai tudományos kultúra egyenlően kosmopolitismusra törekednek. Innen van az, hogy az a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszerűsmind lelket emelő nemzetiség, mely a hellennek tulajdona volt, Európában nem található. Ezen sokféle népek minden politikai és morális elhajlásai, s minden különböző physikai fekvések mellett is, vallás s műveltség és kinézéseknél fogva csak úgy választatnak meg egymástól, mint az athenai görög a spártaitól, mint az ephesusitól a rhodusi. Azonban a görög a maga sokféle ágaztában is nyelv, játék, hagyomány és azon épült nemzeti poesis által bizonyos összevonzó középpontot nyere, mely középpont Európában sem a nemzetek egybefolyásában a népek különválása, sem a népek különválásába a nemzetek egybefolyása miatt nem lel helyet. Ez az oka, miért az újabb időkben egy nemzetnek is oly nagy behatású költője, mint Homer nem születhetett; mert nem nyilván van-e, hogy mind Ariosto és hasonlója a magok tündérvilágában, mind Milton és Klopstock a religió szent tartományiban éppen úgy a nemzetiségtől különválasztott képeket állítottak fel népeik előtt: mint azok, kik a görög mythológiát hozák új életre? Magok a német új literatúrának bárdjai, kik a keresztyénség által feledékenységre hullott mythusokat s a római korban történt dolgokat vették tárgyazatba, nem szinte oly idegenek maradtak-e honokban, mint ha Perunak és Mexikónak régiségeit éneklették volna? A görög hagyomány szakadatlan idősorban, s mindég tiszteletben tartatva szállott a késő unokákra, s ez az európai hagyománnyal nem történt. Ezért nemzeti poesis való értelemben egy európai népnél sem található, mert a poeta, még midőn saját korának történeteit éneklé is, nem szűnik meg hazája fíjaitól bizonyos távolságban állani, nem jöhetvén az összeérésnek azon pontjaihoz, melyekben a görög poesis állott a görög nemzettel.” (I. m. 192.)

A fentiekből következik, hogy a görög kultúra Winckelmann-nál megjelenő autochtóniáját Kölcsey egész más indítatások alapján állította helyre, mint ahogy azt eredeti összefüggésében találjuk. Winckelmann a szépség normatív eszményét történelmileg rögzítette, s miközben tisztázta az immanens esztétikai normákat, elgondolkodott az autochtónia külső feltételein is. Ezeket az éghajlati viszonyokban és a politikai berendezkedésben (a szabadságban) látta. De az egyszer már létrejött s műalkotásokban megtestesülő normát mintegy ezektől a feltételektől függetlenül is érvényesíthetőnek vélte pályakezdő írásában a gyakorlatban is, később pedig a történetileg

⁹⁹ I. m. 193. A görög szobrok nyugalmának, csendesített szenvedélyének (a Laokoón esetében ellenőrzött fájdalomának) winckelmanni tétele a kor olyan állandóan szem előtt tartott és már Lessing óta egyúttal állandóan megvitatott közkinse, hogy Kölcsey szép parafrázisának (a görög szobor „busongása is szép és nyugalmas”) közvetlen forrását indokolatlan volna kutatni. Kölcsey egyébként is, mint valóban mély, spekulatív gondolkodó, jóval kevésbé használta a közvetlen idézés mankóit, mint Kazinczy.

feltárt norma a maga múltbeli történetiségében vált számára a kultúra fundamentumává. Kölcsey ezen a fundamentumon állt, de a görög kultúra sikerét példázatosan annak nemzeti öncélúságában vélte fölfedezni. A következő tétel (ellen)példájáról van szó: „*A hol ősi hagyomány vagy éppen nincs, vagy igen keskeny határookban áll, ott nemzeti poesis sem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját (tisztulást és folyamatot nem található) lángjában süllyed el, vagy külföldi poesis világánál fog fáklyát gyújtani; s hangjai örökre idegenek lesznek hazájában. Mert a nemzeti poesis a nemzeti történet körében kezdi pályáját, s a lyrának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyazó zengése is csak ott lehet hazáivá, hol az a nemzeti történet régibb műsájától kölcsönöz sajátját, s személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnesemített életkör nimbusán keresztül sugározatja.*” (I. m. 187.)

Azzal a paradoxonnal lehetne összefoglalni a problémát, hogy Kölcsey úgy ismételte meg, illetve hajtotta végre a herderi típusú művészetelméleti fordulatot a görög antikvitás winckelmanni neoklasszicista normativitásától az individuális nemzeti fejlődés-feltételek és a népélettel való összefüggés elsődleges figyelembevételéhez, hogy ennek is egyedüli normatív példája a görög antikvitás maradt. Ehhez fönn kellett tartania a görög autochtóniát, ellentétben Herderrel, akinek lényegi vitája Winckelmann-nal tulajdonképpen e dilemmával vette kezdetét.

Itt egy kis filológiai kitérőt kell tennem. Csetri Lajos – egy futó és kivételesen nem adatolt megjegyzése alapján – úgy látszik, Herder hatásának tulajdonította a görög autochtónia hangsúlyozását Kölcseynél.¹⁰⁰ Kétségtelen, hogy Herder sokféle – olykor egymásnak ellentmondó – módon hatott Kölcseyre. Az előbbi hosszú idézetek gondolataiból is nem egy eszünkbe juttathatta az IDEEN-t és Herder egyéb műveit. Herder különböző korszakaiból és korszakain belüli teoretikus vívódásaiból közismerten nagyon sok egymással ellentmondó tendenciát lehet kibetűzni.¹⁰¹ Valóban, ha azt olvassuk, hogy „[a] görög annyit sajátít el az egyiptomitól, a római a görögtől, amennyire szüksége van; ha jóllakott, a fölőslég a földre hull és nem törekszik rá”,¹⁰² akkor ez emlékeztet arra, ahogy Kölcsey a görög – de nem a római! – kultúra minden idegent áthasonító, magába olvasztó jellegéről beszél. Ám az ősforrás itt is – Herdernek is – Winckelmann. Kocziszky Éva egy tanulmányában erről a következőket írta: „Az európai klasszicizáló művészi áramlatok eklekticizmusával ellentétben Winckelmann »tisztá«, »homogén« antikvitásképet alkotott, amely kizárólag a klasszikus görög művészet vélt eszményén alapult. Noha nem állt egyedül azazal, hogy a görögségnek különleges eredetiséget tulajdonítson, mégis a kortársaknál sokkal erőteljesebben hangsúlyozta autochton, a környező kultúráktól eltérő fejlődésüket. Kiemelte a görögöket az antik kultúrák összefüggéseiből, sőt a görög kultúra történeti rétegei közül is abszolútizálta az ún. »klasszikust«. »Idegen népek valamennyi leleménye csak mint az első mag, úgy került Görögországba, s más természetet és alakot öltött abban az országban« – állítja az idézett esszében. (GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL.) És bár Herder is azok közé tartozott, akik történetietlennek tartották a görög művészet keleti gyökereinek

¹⁰⁰ Vö. Csetri Lajos: ADALÉKOK DÖBRENTEI ERDÉLYI MUZÉUMÁNAK IRODALOMSZEMLELETÉHEZ. In: Csetri: AMATHUS. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK I. I. h. 170.

¹⁰¹ Ezeket az ellentmondásokat S. Varga Pál gondosan rekonstruálta – a már ismert kis elfogultsággal a „megelőzöttség” gondolata iránt – egy éppen Herdert és Kölcseyt összehasonlító tanulmányában: „...AZ EMBER VÉGES ÁLLAT...” A KULTÚRANTROPOLÓGIA IRÁNYVÁLTÁSA A FEJLŐGOSODÁS UTÁN – HERDER ÉS KÖLCSEY. Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság Füzetei 10, 1998.

¹⁰² Idézi S. Varga Pál: i. m. 36. A „római a görögtől” mondatrész véletlenül kimaradt. L. Johann Gottfried Herder: AUCH EINE PHILOSOPHIE DER GESCHICHTE ZUR BILDUNG DER MENSCHHEIT. BEYTRAG ZU VIELEN BEYTRÄGEN DES JAHRHUNDERTS. 1774. In: Herder: SÄMTLICHE WERKE V. Hrsg. von Bernhard Suphan. I. h. 510.

winckelmanni tagadását, mégsem tudta magát kivonni az autochton görög zsenialitás gondolatának vonzereje alól. A PLASZTIKÁ-ról írt esszéjében ő is elismételte: »Semmi keleti, semmi föníciai, semmi egyiptomi jelleg nem maradt meg a görögök művészetében, egyszerűen göröggé vált.«¹⁰³

A magam részéről még nagyobb jelentőséget tulajdonítok a fiatal Herder éppen az autochtóniát illető Winckelmann-bírálatának. „*Tekinthetem-e a görög művészetet változásának minden fokán az önmagát eredendően és természetesen nevelő művészet eszményének és földolgozhatom-e ebben a formában? Kimetszhetek-e tetszésem szerint népeket, hogy bárki történetéből tanépitményt (Lehrgebäude) építsek? Aligha! és hát úgy rémlik nekem, hogy itt inog az egész winckelmanni építmény.*”¹⁰⁴ Mindenesetre a különböző herderi *Lehrgebäudék*ből ebben a kérdésben legalább két irány ágazik el. Az egyik egy leíró kultúrantropológiai irány, amely bírálja az autochtónia mítoszait (tehát például számba veszi a görög művészet orientális – ázsiai és egyiptomi – előzményeit), de ugyanakkor mind kiindulópontjában, mind a kívánatos végeredményben *minden* releváns kultúrának önálló individualitást és ezzel relatív autochtóniát tulajdonít. (Ez persze ismételt kirohanásokra vezet más kultúrák, a korabeli francia vagy olasz, de – Winckelmann-nal szemben – az antik görög utánzása ellen is.) A másik: *bizonyos* kitüntetett kultúrák *Sonderstatusa*, amellyel Herder kezdeményezőjévé vált a német nemzet görögös öntudatának és annak a másfél száz évig kísértő ön- és hivatástudatnak, hogy a modern „görög” kultúrát a németeknek kell megteremteniük. Ami egyszer sikerült a görögöknek az antikvitásban, arra van elhivatva a modernitásban a németiség. A *német* Winckelmann már Herder óta ennek az iránynak hivatkozási alapja volt,¹⁰⁵ de nem forrása. Számára ugyanis a görög normának semmi modern nemzeti vonatkozása nem volt.

Kölcsey egyik herderi iránytól sem áll távol a NEMZETI HAGYOMÁNYOK-ban. Az idegen utánzásáról láttuk elutasító véleményét, s a HYMNUS három esztendővel későbbi költségét hogyan foglalkoztatta volna a választott nép gondolata. Kirajzolódik az a szellemi háló, melyben Winckelmann a görög antikvitás univerzális, de elérhetetlen normáját tisztázza, Herder a fent jellemzett két opciót kínálja, Rousseau minden nemzet vonatkozásában a kulturális érintkezéstől való elzárkózást idealizálja, Kazinczy Xenidiont részesíti előnyben Etelkével szemben, s maga Kölcsey – mindezekről nem függetlenül – a belső nemzeti fejlődés jelentőségének túlsúlyát nyomatékosítja. De dönteni nem dönt, választani nem választ. Zseniális következetlensége (s egyben teoretikus újdonsága) abban van, hogy gondolati céljával és retorikájával ellentétben tulajdonképpen bebizonyítja – mint okfejtése történetfilozófiai bevezetőjének fenti, a szövegre összpontosító rekonstrukciója megmutatta – a történelmileg egyszer megvalósult zárt nemzeti kultúra megismételhetetlenségét, a példa követhetlenségét.

Kölcsey gondolkodói karaktere! Mivel kivételes spekulatív képességei okából kora antinomikus filozófiai pozícióinak (amelyek közül a kanti univerzalizmus és a herderi elméletnek a szociokulturális sokféleségen alapuló, a nemzeti kultúrákat mint személyiségeket egyénítő partikularizmusa vált döntővé számára) sem szemmel tartása, sem továbbgondolása nem jelentett nehézséget neki, sokféle irányban indult el, de a világ-

¹⁰³ Kocziszky Éva: KLASSZIKUS ÉS ORIENTÁLIS ANTIKIVITÁS WINCKELMANN, HAMANN ÉS HERDER MŰVEIBEN. *Holmi*, 2003/9. 1164. k.

¹⁰⁴ Johann Gottfried Herder: ÄLTERES KRITISCHES WÄLDCHEN [1767/8]. In: Herder: SCHRIFTEN ZUR ÄSTHETIK UND LITERATUR 1767–1781. Hrsg. von Gunter E. Grimm. WERKE 2. Frankfurt/M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1993. 39.

¹⁰⁵ Vö. Johann Gottfried Herder: DENKMAL JOHANN WINKELMANN'S [1777]. In: Herder: WERKE 2. I. h.

nézeti választás mindent eldöntő lépését önemésztő, önmarcangoló jelleme megvonta tőle. Talán ezért kevés az elméleti írása, és ugyanezért, nem pedig valamely romantikus program alapján, maradt ezek egy része is töredékben. Ezért vált – költészetében is – világnézetek kezdeményezőjévé, melyeknek ő maga a felbomlását is világosan érzekelte. Márton László kitűnő megállapítása szerint „[n]em bizonytalanság ez, hanem többértelműség; s talán ez is közrejátszik abban, hogy klasszikusaink közül Kölcsey tudja leginkább közvetlenül reprezentálni a magyar kultúra nagy kérdéseit és vívódásait...”¹⁰⁶ A NEMZETI HAGYOMÁNYOK, e mély, tépelődő írás – ha hatástörténetének ismeretét nem olvassuk rá¹⁰⁷ – legalább annyira az autochton nemzeti (partikuláris) kánon, egy *geschlossene Literaturstaat* megalkothatatlanságáról, közelebbről pedig az autochtónia alapján fel-fogott magyar nemzeti poézis föltételeinek hiányáról szól, mint amennyire ugyanannak megalapítása. E termékeny következteléshez tartozik az is, hogy nyitva hagyta a kérdést: valójában miképpen tudott kilépni önköréből és hatni univerzális módon a késő korokra a görög példa, amelynek még „a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszersmind lelket emelő nemzetiség” jellegzetességét is tulajdonította.

Kálcz Orsolya

A TURING-TESZT

Sokan óva intettek attól, hogy Kensingtonba költözzem. Legyen óvatos, mondta a közvetítő. Van néhány gyanús kerület, ahová nem ajánlatos költözni. Csak ha nincs más lehetőség. Ha nincs más lehetőség, mondta elgondolkozva, akkor esetleg. Kivéve persze Kensingtont. Kensingtont, mondta a közvetítő lassan, kínos pontossággal artikulálva a szótágokat, mindenképpen kerülje el.

Egy magyar barátommal arra a következtetésre jutottunk, hogy Kensington olyasféle környék lehet, mint Budapesten a nyolcadik kerület. Elég olcsó, elég közel a központhoz, és elég piszkos és veszélyes ahhoz, hogy néhány kispénzű keletről jött diákon kívül senki se akarjon odaköltözni.

Végül mégis itt kötöttem ki. Gyorsan kellett döntenem, és a ház elfogadhatónak látszott. Árban is, és kinézetre is. Aprócska György korabeli téglaház volt; nem túl tiszta, de legalább olcsó és jó állapotú. Az ajtaján sarkára állított négyzet alakú nyílás, a nyílásban orchideát formázó színes üvegmozaik. Emlékszem, ezt a mozaikot különösen kedvesnek találtam.

¹⁰⁶ Márton László: „TÖRVÉNYEM ÉL”. A SORS PRINCÍPIUMA KÖLCSEY KÖLTÉSZETÉBEN. In: Márton: AZ ÁHÍTATOS EMBERGÉP. Pécs: Jelenkor, 1999. 65.

¹⁰⁷ Akkor ugyanis joggal nevezhető „a nemzeti romantika” „nagy programtanulmányának”. Margócsy István: A KÖLTÉSZET ÜNNEPE. (AZ 1843-AS KISFALUDY SÁNDOR-ÜNNEP JELENTŐSÉGE). In: Margócsy: ÉGI ÉS FÖLDI VIRÁGZÁS TÜKRE. I. h. 238.

A házban rajtam kívül három indiai diák lakott. Az angolt olyan erős akcentussal beszéltek, hogy egyetlen szavukat sem értettem. Ez azonban nemigen okozott gondot, hiszen a lehető legritkább esetben szólítottak meg. Egymással sem gyakran beszéltek. Megtanultuk tisztelni egymást, és tartottuk a kellő távolságot. A fiúk közül kettő a lenti két szobában, egy pedig a tetőtérben, a szomszéd szobában lakott. Mindössze egy vékony farostlemez fal választott el bennünket. Eleinte sokat aggódtam miatta, és minden este gondosan kulcsra zártam a szobámat. Idővel azonban rájöttem, hogy mindez nem fontos.

A házat hamar megszoktam. A szagát viszont sohasem sikerült. A lakásnézőskor észre sem vettem, csak később kezdett lassú, alattomos hullámokban beszüremkedni a tudatomba – először csak valami homályos kényelmetlenségérzet formájában, később azonban ez az érzet mind konkrétabbá és valóságosabbá vált. Időbe telt, mire azonosítottam, hogy a szag a konyhából jön, és nyilván az indiai ételek főzésének a mellékterméke – a curry erős aromájának és valami furcsa zsiradék kipárolgásának a vegyülete. A kettejük elegyedéséből paraffinszerű sárga massa képződött, amely hártyavékony rétegben rakódott le mindenre, amivel csak érintkezésbe került.

Rosszul bírom a furcsa szagokat. A zsíros tapintású felületeket még inkább. A szobámba szerencsére nem szivárgott be, de azért igyekeztem minél kevesebbet otthon tartózkodni. Ha véget értek az óráim az egyetemen, vettem egy húsos lepényt a közeli pékségben, átsétáltam a könyvtárba, és egészen addig ott maradtam, amíg annyira el nem álmosodtam, hogy összefutott a szöveg a szemem előtt. Ez alól csak a hétvégék voltak kivételek, amikor egyből a könyvtárba mentem, és csak késő este tértem haza. De az sem volt ritka, hogy hajnalig a könyvtárban maradtam.

Az egyik grafitszürke délutánon megfájdult a fejem. Nyilván a közelgő eső lehetett az oka. Úgy döntöttem, hogy kis sétát teszek a környéken; ekkor fedeztem föl, teljesen véletlenül, hogy a háztól néhány utcányira, a sarkon egy hangulatos *public house* áll. Tényleg egészen véletlenül bukkantam rá, hiszen az épület sem az egyetem, sem az élelmiszerbolt felé haladva nem esett útba. Nem állt szándékomban újra felkeresni, és nem is lett volna semmi értelme. Mégis, az épület elkezdte izgatóni a fantáziámat.

Újabban az egyetem végeztével nem azonnal a könyvtárba indultam, hanem hazasiettem, hogy rövid sétát tegyek a környéken, és csak ezután mentem a könyvtárba. Eleinte csak egyre közelebb és közelebb sétáltam hozzá. Később már gondosan körbejártam. Be-benézegettem az ablakon. Alaposan feltérképeztem a berendezést, igyekeztem minél több apró részletet megfigyelni. Mindegy volt, hogy a kristálycsillár függőjét nézem vagy az ablaknál ülő tweedzakós úr hajtókáját. Mindig kedveltem a halszálkaminítás, durva szövetű zakókat. Szerettem hosszú ideig nézni a mintájukat, apró szabályszerűségek után kutatva bennük. Nincs olyan szövet, amelynek egy pillanat alatt rá ne jönnék a trükkjére. Akármilyen furcsán kavargó, tarka mintáról legyen is szó, éles szemem azonnal felfedezi az illesztési pontokat, amelyek mentén mozaiklapokra bomlik a látzólag összefüggő felület. Mert a variációk végesek, csak az ismétlések száma végtelen.

Gondosan körbejártam hát, be-benézegettem az ablakokon. Aztán megállapítottam, hogy nincs mitől tartanom. Hiszen semmi különös nincs benne. Ahogyan ez erre felé megszokott, a falat sötét színű (ezúttal sötétvörös), növényi mintákkal díszített selyemkárpit borítja. A bútorok súlyosak, gazdagon díszítettek, diófából valók. Jobbra a főteremből egy kisebb terem nyílik, itt áll a smaragdzöld posztóval fedett rexasz-

tal. A mennyezetről óriási kristálycsillár függ. Barátságos, meleg fényel árasztja el a termet. A közönség? Nos, az legalábbis vegyes. No de ez még nem ok az aggodalomra. Ez az egész ódzkodás, gyanakvás, félelem voltaképpen nevetséges, teljességgel alap nélkül való.

Másnap már összeszedtem a bátorságomat, rendeltem egy pinttel, és helyet foglaltam az egyik sarokasztalnál. És azután minden héten, minden nap. Lassan, megfontoltan kortyolgattam a sörömet. A biztonság kedvéért néhány könyvet is hoztam magammal, de végül mégis inkább az embereket figyeltem; elnéztem vörös arcukat, és hallgattam érthetetlenül összefolyó szavaikat.

Milyen furcsák is az emberek! Egyszerre tudnak gépszerűek és kaotikusan kiszámíthatatlanok lenni. Mégis, ha kellő távolságból szemlélem őket, tagjaik mozgása is ugyanolyan mintázattá áll össze, mint a pöttyök a ruhájuk szövetén. Elsőre úgy tűnik, nincs benne semmilyen rendszer. De csak elég hosszú ideig kell figyelni őket, és könnyűszerrel leírhatóvá változnak. S most nem csak az apró, személyes rutinokról és rituálékról beszélek. Valahogy az egész rendszer kavargásában van valami végtelenül, már-már az észleléshatárt súrolóan szabályos, amit csak az igazán éles szeműek figyelhetnek meg.

Senki se venné észre a különbséget – gondoltam –, ha valaki egy éjszaka alatt japán gyártmányú androidokra cserélné őket. Vagy ki tudja. Az is lehet, hogy már az amerikai vagy a német technika is elérte ezt a szintet. Sőt, az is lehet, hogy ez – mármint ez az ismeretlen célú, furmányos csere – már meg is történt. Ezt azonban soha senki nem fogja tudni bizonyítani.

Igen, talán már le is cserélhették őket – jutott az eszembe ismét a hazaúton. A rideg kis sorházak olyannak látszottak a szuroksötétben, a nátriumlámpák ködbe szóródó fénykörei között, mintha évtizedek óta nem lakna itt senki, pedig csak este hét óra volt. – Mi más magyarázhatná ezt az őrzítő szabályszerűséget?

Képtelen gondolat volt, mégis rémülettel töltött el. Magam is megdöbbsentem rajta, hogy mennyire. Sokszor jártam már emberek között, mégis, eddig még soha nem jutott ilyesmi az eszembe. Most azonban a hátam is libabőrös lett a gondolattól, hogy egyedüli ember vagyok egy elhagyott robotvárosban.

Hazasiettem, fölrohantam a szobámba, és azonnal elaludtam. Még csak este hét óra volt.

Másnapra teljesen meg is feledkeztem erről a buta kételyről, de szokásos könyvtári kitérőm során egyszer csak különös névre bukkantam az egyik könyvben. *Alan Turing*. Vagyis... nem, a névben magában nincs is semmi különös. Inkább nekem van egy különös tulajdonságom. Másoknak dallamok szoktak a fejükben járni, nekem viszont szavak, mondatok, szófoszlányok. Látom, hallom vagy olvasom őket valahol, vagy felmerülnek valahonnét mélyről, és egész nap ott zümmögnek a fülemben. Vagy akár egy egész héten át. Ez a név is éppen ilyen különös módon költözött be a fülembé. Alan Turing. Valamilyen oknál fogva állandóan az eszembe jutott, hol önmagában, hol mantraszerűen ismétlődve. Alan Turing. Olyan határozottan az előtérbe tolokodott, hogy már nem is tudtam koncentrálni a Russell-cikkre, amelyet éppen olvastam. Földühödtem, és egy számítógéphez rohantam. Reszkető ujjakkal ütöttem be a nevet a keresőbe.

„Alan Turing 1950-ben vetette fel a Turing-teszt koncepcióját, ami arra hivatott, hogy egy adott gépezetről megállapítsa, képes-e az a gondolkodásra. Ez a mesterséges intelligencia hajnalán megalkotott teszt mára valóságos legendává vált, és jelentős mértékben hozzájárult a gondolkodó gépezet ősi mítoszának újbóli felelevenítéséhez a számítástechnika korában.

A teszt lényegileg abból áll, hogy az ember pusztán billentyűzet és monitor közvetítésével kérdéseket tesz fel a két tesztalanyra, akiket így se nem láthat, se nem hallhat. A két alany egyike valóban ember, míg a másik gép – és mindketten megpróbálják meggyőzni a kérdezőt arról, hogy ők gondolkodó emberek. Ha a kérdező hosszadalmas faggatás után sem tudja teljesen egyértelműen megállapítani, hogy a két alany közül melyik az ember, akkor a gép sikerrel teljesítette a tesztet.” – Az olvasottak újult erővel idézték fel bennem tegnapi esti vízióimat és az azt kísérő lelkiállapotot.

Igyekeztem minden erővel elterelni a gondolataimat erről a kínos tárgyról. Mégis, a rettenetes képzet minduntalan beszivárgott az agyamba, ott motozott a tudatosság küszöbén, csakúgy, mint a currys zsír szörnyű szaga. Ez a szag sohasem fog kimenni az orromból, gondoltam. A legváratlanabb pillanatokban jutott az eszembe. S egyre többször kaptam magam azon, hogy az embereket figyelem. Igyekeztem őket rajtakapni valami apróságon, valami olyasmin, amit az angol úgy nevezne, hogy „a flaw in the plan” – ami bizonyítaná, hogy szabad akaratú rendelkező, élő emberekről van szó, nem pedig ismeretlen hatalmak által telepített, mechanikus-tervszerűen cselekvő automatákról.

Nézd meg azt az embert. Igen, ott, azt, akin a halszájkás zakó van. Ő is minden pénteken idejár, mindig ugyanahhoz az asztalhoz ül, akárcsak én. Nem tudsz róla semmit, csak látod, ahogy ott ül, gyöngyöző, bíborvörös arcával, kese haja az égnek mered, merev tekintettel bámulja a sörét. Vajon milyen jel utal arra, hogy értelmes, szabad akaratú lényről van szó? Az égvilágon semmi. Könnyen lehet, hogyha most odalépnék hozzá, és egy határozott mozdulattal letépném az arcáról a bőrt, rideg fémkoponya meredne rám, és hajszálvékony, színes vezetékek kunkorognának az arcomba, mint megannyi mohó polipcsáp.

De várjunk csak egy percet! Hiszen még meg sem szólítottam őket. Talán a beszédük meggyőzne arról, hogy csakugyan emberi lényekről van szó. A beszéd rendkívül komplex képességeket igénylő művelet. A párbeszéd még inkább. Jelenlegi tudásunk szerint gép nem lehet képes értelmes párbeszédet produkálni. Nem véletlen, hogy Turing is éppen ezt választotta az intelligencia kritériumául. Kisvártatva a beszédüket kezdem figyelni. Nem volt könnyű dolgom, hiszen szinte mindenki a helyi dialektust beszélte. Idővel azért sikerült ráhallanom – de csalódnom kellett. Megfigyeltem, hogy legfeljebb hatvan vagy hetven szót használnak, s alig néhány mondatban variálják őket. Ha egy kis helyismeretet szerez az ember, egész jól előre tudja jelezni, hogy milyen témák fognak sorra kerülni, az információk átadását milyen gesztusok és intonációk kísérik, és a válasz milyen frázisokból, gesztusokból és hanglejtésadatokból fog összeállni. Pontosan ugyanolyan áttekinthető, kiszámítható, mint a külsejük. És pontosan ugyanolyan kevésbé bizonyítja, hogy emberekről van szó és nem automatákról. Turing tévedett.

Soha senkinek nem jutna eszébe olyasmiket mondani, hogy „Bár barátságosan mosolygok rád, valójában megvetlek, és szálnalmas kis ürülékdarabkának tartalak”, „Nyó-

morultul érzem magam, reszketve rángok a jéghideg semmiben, könyörgök, segíts!”, vagy „Az igazi, emberhez méltó létezés a szeretetben nyeri el az értelmét, az ember mai sorsa viszont az, hogy értelmetlen, egymás elleni küzdelemben fecsérlődik el az élete”. Vagy legalább annyit, hogy „Nézd csak, milyen dühösen alszik az a zöld eszme a szomszéd asztalnál!” Vagy csupán valami váratlant tenni. Például fogni a söröskorsót, és teljes erővel belevágni a kristálycsillárba, majd gyönyörködve nézni, hogyan potyognak le a csiszolt üvegdíszek egyenként, mint az érett cseresznye a fáról. És még ha valaki megtenné is... a válaszokban is pontosan ugyanazokat a jól ismert sémákat variálnák, mint eddig, és csakhamar vissza is terelnék az egészet a Hétköznapi Kommunikáció mocsarába. Némi rendreutasítás, bocsánatkérés, majd felsöprik a cserepeket, és az abszurd gépezet forog tovább.

Hátborzongató idegenség – jutott eszembe ez a szókapcsolat, ki tudja, honnan és miért. Hátborzongató. Idegenség – forgattam a számban a szavakat, ízlelgettem őket, szinte tudomást sem véve az értelmükről. Habár... végtére is egy ilyen hátborzongató idegenséggel is együtt lehet élni. Kellő önfelegeléssel, helyes szoktatással mindenmel meg lehet barátkozni. Akár azzal is, hogy időről időre kicsúszik a talpam alól a világ, és mindent befut a vékony, gyémántkemény jégvárta (mint a currys zsír a konyhában), egyszeriben minden távoli lesz, fenyegető és idegen. Ki tudja, lehetséges, hogy mások is éreznek így néhanapján. És ők még ráadásul robotok is. Gyerekes dolog lenne panaszkodni emiatt, hisz nem is olyan borzasztó ez. Végtére is nem fog változni semmi. Továbbra is tennem kell a dolgomat, funkcionálnom kell, mint az automatáknak. Ha betartom a szabályokat, és teljesítem a kötelezettségeimet, ugyanúgy megkapom, amire szükségem van, az ösztöndíjam ugyanolyan pontosan érkezik majd a folyószámlámra, a pékségben ugyanúgy gőzölögnek majd a húsos piték, az előadásokat ugyanúgy megtartják, és a cikkeimet is ugyanúgy leközik majd. Hogy én vagyok az egyedüli gondolkodó, érző élőlény a városban? Hogy teljesen magamra maradtam? Ugyan már. Eddig is egyedül voltam.

Az érzékszálódásom azonban nem állandósult. Hol megjelent, hol eltűnt. Hol elementáris erővel ragadott torkon, hol pedig szertefoszlott, és ismét visszatért a világ régi szilárdsága. Olyasmi volt, mint egy álom, amiben ugyan szürreális dolgok történnek, mégis teljesen rendjénvalóként térünk felettük napirendre, és fel sem merül bennünk, hogy az, ami történik, valótlan, vagy ellentmond a logika törvényeinek. A látzat már nem csaphatott be többé. Tudtam, hogy az eladónak a boltban áramkörök mozgatják az ujjait, és ha netán valami rövidzárlat keletkezne benne, olyan furcsán és torzan vékonyodna el a hangja, mint a zenélős képeslap dala, amikor kimerül benne a gombelem. Aztán „felébredtem”, és az egész eltűnt. Minden meleg volt, ismerős, szinte joviális. Az albérlet albérlet volt, a húsos pite húsos pite, az eladó pedig érző ember, éppen olyan, mint én, csak nem volt mesterfokozata filozófiából.

Másnap délután beállított már említett barátom. Mint kiderült, a város másik végében kapott kollégiumot. Mégiscsak Kensington, kérdezte. Igen, válaszoltam. Ne haragudj, hogy nem a konyhában ültetek le, mondtam, az igazat megvallva olyan bűdös van ott, hogy borsószik tőle a hátam. Most olyan kollégiumban lakom, mondta, ahol egy csomó nemzetközi diák van. Olaszok, spanyolok, törökök, amit akarsz. Holnap este elmegyünk bulizni, nincs kedved velünk tartani? A diákkormányzat szervez valamit.

Furcsa, gondoltam, miután végre elment, hogy ettől a néhány szótól is mennyire berekedtem. Akkor döbbsentem rá, hogy már egy kerek hónapja nem is beszéltem senkivel.

Másnap este ott gyülekeztek a házam előtt. Néhány szedett-vedett, kopottas külsejű fiatal, lányok és fiúk vegyesen. Álmélkodva meredtek elegáns, testhez simuló ezüstlamé ruhámra. Öltözködésem választékossága erősen elütött diákos lomposáguktól. Azt hittem, hogy kelet-európaiak, de nem, néhány olasz is volt közöttük. A társaságban egyetlenegy jóképű fiú volt, magas, markáns arcú, olajbarna bőrű. Ő, mint megtudhattam, görög volt. Némiképp kellemetlen volt a helyzet, hiszen ők már régről ismerték egymást. Nehezen tudtam bekapcsolódni a beszélgetésbe, mert olyan helyzetekről és olyan emberekről folyt a szó, akiket én nem ismertem. Így aztán félrehúzódtam. Igyekeztem a barát közelében maradni, de ő éppen heves vitát folytatott az egyik olasszal. Azt már nem tudom pontosan, miről. Alighanem elgondolkoztam valamin.

Sokáig kellett várakozni, mire bejutottunk. Az óriási, fekete falú terem mennyezetén éles, fehér fények villództak. Odabent fülszaggató, kommersz technót játszottak. Rengeteg ember volt, és fullasztó meleg. Időnként egy-egy fénycsóva pásztázta végig a tömeget. Ettől kezdve az emlékeim szakadoztak, mert a várakozás közben több vodkásüveg is kiürült. Csak az iszonyatos zajra emlékszem, és arra, hogy a társaságom csakhamar elsodródott mellőlem, és én ott maradtam teljesen egyedül, összezavarodva, a tömeg közepén.

A stroboszkóp egyre gyorsuló pulzálásában olyan szaggatottá vált a táncuk, mint a robotké. Mintha fehér, átlátszatlan fabábuk volnának, olyasmik, mint azok a modellbabák, amelyeket a művészboltokban lehet kapni. Csak be kell állítani őket a kívánt pőzba, és már rajzolhatom is. Két nyirkos kéz kapott a derekam után, undorral ellöktem, olyan volt, mintha izzadt viaszból lenne. A kéz újból a derekam után kapott, a pult felé furakodtam. Bevágtam a sorban állók elé, és kértem valami töményet. Ennél többre nem emlékszem.

Amikor ismét felocsúdtam, már dél is elmúlt. Éppen a vízfórralóval foglalatostkodtam. Erősen másnapos voltam, és még a legegyszerűbb műveletek elvégzése is komoly nehézségeket okozott. Amikor megfordultam, az ágyra pillantottam. Az ágyamban egy behunyt szemű férfitorzó feküdt. Az alsótestét paplan takarta. Nem számítottam rá, de nem is lepett meg különösebben. Ritkán fordult velem elő, hogy egy átmulatott szombat este után egyedül térjek haza.

A test így józanul is szépnek hatott. Szabályos, görögös profilú arc tartozott hozzá, kekesfekete hajjal. Rövidesen egy szempár emléke is bevillant. Porcelánkék volt, és me-rev, mint a játék babáké. Izmos mellkasát nem fedte szőr, teljesen csupasz volt. Körmei rózsaszínűek, kerekék, tiszták.

Figyeltem a fehér testet, ahogyan békésen feküdt az ágyon. Bizonyára éppen álmodott valamit. Mindenesetre nem is sejtette, hogy most ott állok az ágya fölött, és a mellkasát nézem.

Milyen fehér. Milyen szabályos. Mintha nem is emberi bőr borítaná, hanem valami bársonyos, puha műanyag. És milyen szabályosan mozog. Föl-le, föl-le. Akár egy jól szerkesztett gép, gondoltam. Hirtelen egy másik ismétlődő mozgás jutott az eszembe.

Hirtelen ismét torkon ragadott a rettegés. Hányingerem lett a gondolattól, hogy egy gépet öleltem éjszaka. Szédülni kezdtem, a hátam libabőrös lett. Úgy éreztem, azonnal rá kell gyújtanom, de nem találtam a cigarettámat. Ki akartam rohanni. Az ablakhoz szaladtam, de nem nyílt. A földre vettem magam. Reszkető kézzel, lihegve

kúsztam a padlón, a fél dobozom után kutatva. Kezem hirtelen valami keménybe ütközött. Az ezüstszínű túsarkú cipőm volt az. S ekkor zseniális ötletem támadt.

Nem is lenne olyan nehéz eldönteni ezt a dilemmát, gondoltam. Csak fel kellene húznom a cipőt, fellépnem az éjjeliszekrényre, és teljes erőből a mellkasába taposnom. Persze arra ügyelnem kellene, hogy elkerüljem a szegycsontot. Akkor semmi haszna nem lenne az egésznek, csak felébredne. Lentebbre kellene céloznom. A gyomorszájra. Ezt a kicsiny területet sem csontok, sem izmok nem védik. S ettől kezdve már igen egyszerű lenne. Ha a cipősarok nagy ellenállással találkozik, és kék szikrák pattognak szanaszét, nyilván robottal van dolgom. Ha viszont puhán a bőrbe siklik, és sötétvörös vér serked mellette, nyilván élő organizmusról van szó. Bámulatos. Ilyen frappáns bizonyítás még Bertrand Russellnek sem jutott volna az eszébe. (Wittgensteinnek már inkább.)

Ujjaim a talpánál fogva megmarkolták a cipőt, majd felegyenesedtem. Csalódottan nyugtáztam, hogy a test időközben pozíciót váltott. Nem elég, hogy oldalra fordult, de még be is csavarta magát a takaróba. Bizonyára szépet álmodott, mert el is mosolyodott közben. Ekkor vettem észre, hogy bár a gyomorszája eltűnt, de még jobb célpont tárult elém: a puha és védtelen halánték.

Határozott mozdulattal meglendítettem a cipőt. Bevallom, kicsit tartottam attól, mi fog történni. Nem történt semmi. A tíz centi hosszú sarok úgy mélyedt a halántékba, mintha puha vajba nyomtam volna. A test meg se nyikkant. Csak halk nyögés hallatszott, a porcelánkéek szempár felpattant és felakadt. Vége volt.

Óvatosan kihúztam a cipősarkat. A sebből szivárgott a vér. A fémet itt-ott zsíros, halványsárga ragacs borította. Végighúztam rajta az ujjam, majd lenyaltam.

Ilyen lehet a valóság íze. Az enyhe vasíz ujjongó gyönyörrel töltötte el az érzéseimet. Ismét én voltam én, asztal volt az asztal, napfény volt a napfény, hullá volt a hullá. Belebújtam hanyagul székre dobott farmerembe, pólómba, s nagy léptekkel elindultam a pékség felé, hogy elfogyasszak egy húsos lepényt, amely azonos önmagával.

Egressy Zoltán

ERDŐ

Elégnek bizonyul az a fél kispohár kávé, biccent, hogy jó lesz így, nem is esne jól több, nem olyan finom. Nem is elég forró. Ráadásul délután van, nem tud elaludni este, ha sokat iszik. Ma már az ötödik, pedig három éppen elég. Ezekre odafigyel, három vodkánál se iszik többet egy este, akkor nagyon rossz lesz a hajnal. Kinéz az ablakon, párárt lát, ködöt, valami bánatot hordoz a levegő, megérzi az üvegen át. Jól sikerült az órája, hazavonatozhatna akár ma is, nincs több dolga. Kedves kis város, unja kicsit, de itt ez a lakás, amit kapott, itt a büfé, az emberek, és bár se a kávé nem elég meleg, se

az ebéd nem jó, ami jár neki, minek siessen, legalább arcokat lát. Kéthetente egyszer jön, egy napra vagy kettőre, háromra még soha nem maradt, majd most.

A bűn kultúrtörténetéről beszélt az órán, egészen belemelegedett, ez őt magát is meglepte, ilyen már régen történt. Ezt a fokozatosan kialakult, mára már menthetetlen cinizmusával magyarázza, hálás, amikor valami magával ragadja. Magának hálás végső soron, örül, hogy nem ölte meg benne teljesen az ártatlanságot az a sok-sok minden, ami nyilván az élet ismerete, a józan helyfoglalás, a normális ügymenet tudása.

Ez a téma, a bűn, mindig izgatta, nem tartott még előadást róla, várta a napot. Felkészült alaposan, mégis furcsa volt, hogy a vázlatokba szedett, a vonaton helyel-közzel elpróbált gondolatokat váratlanul kiegészítették sajátok, talán ennek tulajdonítható, hogy a diákok úgy figyeltek rá, úgy nézték őt, ahogy mindig szerette volna, néha előfordult, de nem volt jellemző. Ilyenkor rájátszott a helyzetre, komolyabb embernek láttatta magát, mint amilyen volt, kicsit jobban kihúzta magát, jobban szűkítette a száját, és mélyítette a hangját, amiért azon nyomban el is szégyellte magát, ma is. Kiválthatná az egészet egy szakállal. Érzett némi lelkiismeret-furdalást, ő végül is csak játssza az életet, nem tesz fel semmit nagy tétre. Nem történhet igazi baj. Úgyes volt a szerelmi bonyolódásával is, megoldotta szép simán a problémákat.

Örült a diákok figyelmének, de nem volt egészen elégedett. Előzetes elhatározása ellenére mégiscsak klerikálisra sikeredtek a magyarázatok és főleg a következtetések. Sejtette, hogy ez történik majd, küzdött ellene, de mit tehetett, a bűn kapcsán folyton lelki tényezőkbé, felelősségbe, jelekbe botlott, volt valami kikerülhetetlenség az egészben. Az óra második felében eszébe jutott egy gondolat, nem tudta, honnan jött, mi-féle kerülő pályáról, váratlan pillanata volt a napnak, a bűnnel volt kapcsolatos, de nem illett a témához. Rólad szólt. Olyasmi, nem bűn-e, hogy nem tudhat már semmit rólad. És ha igen, kié vajon. A tiéd vagy az övé? Kizökönt, haragudott magára, nem szerette, ha magánjellegű gondolatok zavarják ilyenkor. Alig tudta folytatni az előadást, nehezen sikerült visszakanyarodni az eredeti témához, de senki nem vett észre semmit a zavarból.

A bűn lényege a szabad akarat helytelen állásfoglalása, hallja most a hangját a kis lakásban, hallja, ahogy mondta. Eredhet gonoszságból, gyarlóságból és közönyösségből. Mi a súlyossági sorrend? Ezt feladhatta volna kérdésként. A gonoszság nagyon komoly, a gyarlóság nem annyira, az emberi dolog, a közönyösség látszólag a legártatlannabb, valójában azonban, most úgy érzi, a legborzasztóbb. Gonosz ő nem volt. Gyarló igen, közönyös meg abszolút. De miért gondol mindig magára? A súlyos bűn azért halálos, mert a kegyelem kioltásával megöli a lélek természetfeletti életét. Szembehelyezkedik Istennel. A bocsánatos bűn nem helyezkedik szembe, csak nem jól halad felé. Megint a kegyelem, megint Isten.

Nem akarta belekeverni, de hogy oldható meg a kihagyásuk a bűn kapcsán? Plusz még a bűnbánat. Szíve szerint inkább erről beszélt volna, ebbe könnyebb beleroppanni, mint a bűnbe. Érdekesebb téma. De arról majd legközelebb, magának osztotta be így, érjenek még, rügyezzenek a gondolatok a hallgatóságban. Ők is tudják, mennyivel izgalmasabb terület. Istent majd megpróbálja kihagyni, meg majd még arra figyel, hogy ne legyen túl személyes, amit mond. Visszatér a bűn és a bűnös közötti különbség ecsetelésére is, erre ma nem jutott idő.

Arra gondol hirtelen, és ez már a második váratlan pillanata a napnak, hogy ha már itt marad holnapig, elmehetne az erdőbe. Közel van, sokan mondják, milyen szép. Ősz van, október végi eltéveszthetetlen színek lehetnek benne, bordók, sárgák, barnák, biz-

tos csikorog az avar, utoljára úgy húsz éve járt erdőben, talán akkor is október volt. Akkor sem volt már gyerek. Kiskorában nem szerette, szerencsére nem erőltették túlságosan, nem volt kirándulós a család. Tudta, hogy gyönyörű képződmény az erdő, csak nem érezte magáénak, ez a szépség nem az övé volt. A természethez általában nem volt sok köze. Ha erdőre gondolt, bár nemigen gondolt, túra jutott eszébe, kényelmetlen cipő, feltört láb, hátizsák, borzalmas kulacs, csomagolt szendvics, izzadás, elcsigázottság, szomjúság. Az érzés, hogy mikor fogynak már el a fák, hol egy kád fürdővíz, meleg kakaó, felszeletelt paradicsom.

Elszívott egy cigit, a kávé, mint tudjuk, túl van, az összes main, kinéz még egyszer az ablakon, milyen az idő, nem derül ki, olyan semmilyen, mindenesetre magához vesz egy pulóvert, az elég lesz, ha hűvösebbre fordulna. Mennyi lehet, fél öt. Kezd sötétedni, siet, mert este fél, elég lesz egy óra az erdőből, akkor még rendesen visszaér. Itt hagyja a telefont, ne keresse senki, izgalomba jön, elmegy most egyedül egy kicsit, egyedül az erdőbe, szabad akaratából, nem küldik, nem udvariasságból gyalogol lehajtott fejjel a földet bámulva, megfélelve valakinek, kötelezően örvendezve a jó levegő miatt, ezt teljesen magától csinálja. Készül, mintha fellépés előtt állna, sapkát vesz, biztos sok a kullancs, majd tör egy botot, amikor elindul, jöhetnek izgalmak, szembekocog egy vaddisznó, túl közel bődül el egy szarvas, bár az mondjuk nem támad, elsurran egy róka, az biztos nem tör az életére, de vaddisznó, az jöhet, ha félti a picikéit, hátha lesz valami, hátha lát valamit, csak lesz egy kis szerencséje.

Vagy csak sétál, tényleg csak sétál, szívja a jó levegőt, ahogy az egészségtudatos emberek.

Bezárja az ajtót, kettőt fordít a kulcon, ez reflex, mindig kettőt fordít bármilyen ajtó zárásakor. Ihatott volna egy korty vizet, az erdőben nincs büfé, de már kinn van a ház előtt, nem megy vissza, egy órát kibír. Másfelet, ha sikerül elég szabadnak éreznie magát. Pár megálló busszal, éppen jön, mocskos, régi, nem baj, legalább van hangulata. Kirándulók nemigen vannak rajta ilyenkor, azok reggel indulnak, két helyi lakos ül homályos szemmel egymástól távol, utaznak az erdő felé, de nem sétálni, talán fát lopnak majd, vagy csak ott laknak közel. Nem ül le erre a kis időre, nézi az utasokat, látják-e rajta, hogy büszke magára. Megy az erdőbe.

Leszáll, hangosan csukódik mögötte az ajtó, a sofőrre néz leszállás közben, az is bambán mered maga elé, mint az utasok, még a tükkörbe se néz bele, úgy zárja az ajtót. Egyedüli leszálló, előtte az erdő, itt kezdődik. Csend van, szürkület, köd, hűvös. Indul, kicsit bizonytalan, átsuhan rajta valami elveszettségérzet, meggondolni már késő, elment a busz, meg se nézte, visszafelé mikor jön, távolinak tűnik, majd megoldja, ennyit sétálhat is pluszban, ha úgy alakul.

Még egyszer elbizonytalanodik a fák bejáratánál, milyen érdekes, egyszer csak elkezdődik az erdő, van egy bejárat, ami visszafelé kijárat, érzi már, örülni fog, amikor bentről ér ide. Tulajdonképpen nem vonzza különösebben semmi, megint megáll, emiatt is elszégyelli magát, tör egy botot, ahogy tervezte, reccsen alatta az avar, ahogy emlékezett, reccsen az ág is, sipítgat egy madár, már benn jár, egyre több madárfüttőt hall, most kezd figyelni rá. Egyébként csend van, meg kéne nyugodnia, eszébe jut, mi lesz, ha eltéved, elmosolyodik a gondolatra, hogy előbb-utóbb kerestetni kezdik. Mikor? Ma nem várják haza feltétlenül, tudják, hogy vagy megy, vagy nem. Holnap feltűnne, hogy nincs otthon. A gyerekeknek feltűnne. Hiányozna. Majd akkor hiányozom nekik. Romantikus hős.

Az erdő – semmi különös: nem érez megnyugvást. Valamiért azt gondolta, érezni fog. Eszébe jut, hányszor ment máskor hozzád, mehetne hozzád holnap is, ha más-

hogy alakul, tölthetné a mai éjszakát is nálad. Meg-megfájdul még a szíve. Már nem töltheti, sokáig vártad őt. Ez talán nem a bűn témaköre, inkább bátorság-gyávaság problematika. Nem, inkább bűn. Hogy is van ez? Megint rád gondol. Miért van, hogy úgy szeret téged, mint senki mást, mégis megrémíti valami benned? Mindegy már, elrendezett mindent, csak a szív, az még sajdulgat. Majd jó lesz, majd elcsitul.

Nyirkos a levegő, most veszi csak észre, eddig nem volt az, vagy nem tűnt fel. Egészen nedvesek a levelek. Fogalma nincs, milyen fák ezek, utána kellett volna járni, egy épületet is másképp néz, ha tudja, mióta áll, ki tervezte, lakott-e benne híres ember. Az Állatkertben elolvassa mindig a kis táblán, hol él az az állat, hány évig, mit eszik. Akkor valami tudással néz rá. A következő ketrecnél persze elfelejti. Hányszor tudta már, meddig él egy zsiráf. Egy gnú. A cipője egyre kellemetlenebbül nedves, át fog vizeződni nagyon, szerencsére nincs hideg, nem fázik meg. A pulóver rajta van, már a buszon felvette leszállás előtt, most mégis hűvösnek érzi a levegőt. Pedig hát megy. Halad. A bottal játszik, öregemberként segíti magát, körülötte az október tényleg szép színei, mindig eszébe jut, hogy az október aranygyűrű az esztendő kezén, az is eszébe jut, milyen komoly, kopott hónap. Picikét most már a szél is süvít a fák között, halad befelé, figyeli az utat, nem lehet baj, egyenesen jött végig, messze még az este. Nincs terve, megy még egy darabig, aztán visszafordul majd, egyre teltebb a levegő, lassan szabadul fel, elkapja egy kis mámor, mint a mélységi a bűvároknál, észreveszi, hogy egyre nagyobb léptekkel halad, már-már futólépésben közelít egy újabb emelkedő, újabb kanyar felé. A fákon turistajelzések, össze vannak firkálva szegények, ezek itt fenyegetnek, ezeket megismeri. Szomjas. Kicsit élvezi. Próbál az orrán levegőt venni, nagyokat szippant, a száját is kinyitja, issza az októbert, nedves a levegő, olyan, mint ha inna. Megáll az egyik fánál, most áll meg először, nézi közelről, az egyik túlévelről legördül egy csöpp.

Továbbindul, illatokat kezd érezni, megint meghallja a madarakat, összevissza trillálnak, azt hitte, csak hajnalban adnak ilyen szép koncertet, lassan, sikerül, átadja magát az erdő hangulatának, bár az is eszébe jut, hogy elszívna egy cigit, és a cipőjét is lecserélné szívesen, már cuppannak a lépései, a cigi miatt rossz érzése lesz, harmadszor is elszégyelli magát, egészséges a levegő, telt, dús, ez a lényege, a cigiből ráadásul baj lehetne. Véletlenül eldobná a csikket például.

Sehol senki, se ember, se állat. Sehol egy kősa vaddisznó, egy ideges őz, csak a madarak már kicsit vészjósoló, izmos hangja.

Megérzi, hogy cipel magával valami fájdalmat.

Eddig nem vette észre, bár a lelke mélyén sejtette, hogy előjön.

Rólad beszélt minden szembejövőnek. Le kéne már tennie ezt az egészet, de elkapja megint az érzés, tele van haraggal, kétségbeeséssel, elrontottsággal. Nem tudja, mi van veled. Becsukja a szemét, érzi, ahogy bingyurkászod a haját. Hallja, ahogy azt mondd neki, bogarakat pöckölgetnél az arcáról. Sajnálja, hogy kiderült, neked játszmákból áll az élet, győzni tudsz csak vagy veszíteni, fekete valami vagy fehér, a mindig van vagy a soha. Próbál kiverni téged a fejedből.

Csak a bal oldala izzad, ezt már megfigyelte máskor is, legalábbis jobban izzad a bal fele, mint a jobb. Eddig hűvös volt, de most lekapja a sapkáját, a bal tarkója nedves, a jobb nem annyira. Érzi, hogy a bal hónaljából elindul a verejték, mint a fenyőfáról a kicsi vízcsepp, gördül le a bal oldalán. Mi történt, milyen meleg lett.

Zajt hall. Állat lesz ez, meg kéne nézni, aztán majd visszafordul, kimegy innen, valami nem stimmel. De vonzza beljebb valami, mintha fény lenne, valami meleg, hatá-

rozottan meleg van, nem csak érzés, nem csak belülről, most megáll, mert megint hallja a neszt.

Érzi, hogy nézi valaki jobbról.

Lassan fordítja oldalra a fejét. Suhognak a levelek, néhány fokot biztosan emelkedett a hőmérséklet. Jobbra néz.

Mi ez, semmi. Valami fehér. Mi ez? Egy alak. Imádkozó alak, olyan, mintha jégből lenne. Tudja, mi ez, csak nem jön ide sehogy. Bűnbánó jég. Az Alpokban, a Kiliman-dzsáró gleccsereinek végén ülnek ilyenek. Így hívják, bűnbánó jég. Megint felnevet, csóválja a fejét, ilyet, épp a bűnről beszélt ma, erre... De hát jég... Lehetetlen. Közlelőbb megy, hunyorog, még mindig elég messze van. Lassítja a lépteit, húszméternyire lehet. Sötét van ahhoz, hogy világos legyen, mit lát. Egyre emberszerűbbnek tűnik. Megmozdul. Nagyon fehér. Lány. Imádkozik, tényleg. Nem jégből van, csak fehér. Egy lány az, mindene fehér. Mindenkihez hasonlít, élete szerelmei vannak benne az arcában. Feláll. Ő hátralép egyet.

Ez angyal.

Lassan jön felé. Közben nagyon meleg lesz. Érthetetlen, ami történik, furcsállja, hogy a hőmérséklettel képes foglalkozni. Nem normális a meleg, egyre forróbb a levegő, folyik az arcán a víz. Az angyalból jönne, de nem, mindenhol, körbenéz, mozdulatlanok a fák, ezek már nem is fenyők, ezek tölgyek, súlyosan nehezednek köré, kis tisztáson van, hirtelen nem tudja, merről érkezett ide. Az angyal, nem lehet más, jön felé. Jól van, álmodom nyilván, szép álom, egy lány, aki mindenkire hasonlít.

– Tudja, ki vagyok, el szabad mondani? – szólal meg a lány egy nyolcvanéves öregasszony hangján. Én dr. Waldbrand Ilona vagyok, a széplaki Waldbrand bírónak a lánya.

Felkiált, nem álom ez, de nem lehet igaz se. Meresztli a szemét, az arc gyönyörű, a hang rettenetes, amit mond, nem jön ide sehogy.

– És tudja, kivel szoktak engem összekeverni, el szabad mondani? – folytatja a lány a világ legszelídebb mosolyával, érdes, vén hangon. – Az állomás melletti Vihar utcai gyilkos asszonyokkal, azoknak a büntetését velem dolgoztatták meg. Három hónapja szabadultam a vascsizmától.

Kedvesen mosolyog, olyan odaadóan, mintha miatta született volna a világra. Nézi őt, hűledezve hallgatja, nem stimmel az arc és a hang, a botját maga elé tartja, nézi, merre menekülhetne. Hátrafordul, mindenütt kijáratok a tisztásból, fülledt a levegő, hirtelen be is sötétedett, csak a fehér lány világít. Teljes a csend, a madarak elhallgattak. Ez rémiszti meg a legjobban. Micsoda hülyeség, mindjárt ébredek, ez az álom jelent valamit, nem mehet tovább semmi úgy, ahogy eddig. Eszébe jut egy délelőtti mondata, nem tudja, saját vagy a jegyzeteiből van, a bűnbánat nem önmegváltás, hanem az Isten által ajándékként adott kegyelemmel történő szabad együttműködés. Már megint Isten, megint kegyelem. Ideges, miért jutott ez most az eszébe, nincs bűne, ha volt is, már nincs, a büntudaton is túl van, vezekelt sok rossz éjszakával. Hagyjuk már ezt, nyíljon ki a szem, legyen megint hűvös, október, vidáman visszasétál, alszik egy nagyot, holnap hazamegy.

– Ha istenfélelemből fakad, nem tökéletes, csak ha istenszeretetből – mondja a fehér lány –, abból jön a megigazulás.

Fáradt, gyönyörű hangon mondja, nem öregasszonyhangon. A te hangodon.

A kurva életbe, mi ez. Ki ez, mi, hogy folytat egy gondolatot, még mindig túl reális minden, számba veszi, hol is van, hány éves, mi a neve, ezek itt fák, kicsit meleg van, nagyon meleg van, de ez a történetek számlájára írható, ezek csak érzések, ez itt nincs,

jár mindenkinek egy ébren álmodás, valami, ami nem érthető, és nem is kell megérteni. Közel jön a lány, átöleli, nagyon szép, te vagy az, elgyengül, ez nincs itt, ugye, ez az egész, a lány mosolyog, te vagy az, nem angyal, mégis angyal, könnyű lesz minden, kis hűvösség jön végre, világosabb lesz minden, a fák már látszanak, súlyosan hajolnak föléjük, de semmi félelmetes nincs bennük, nem fenyők, nem is tölgyek, ezek akácfák, hogy lehet ez, aztán egyszer csak nincs már ruha rajtuk, a hátán fekszik a lány, te vagy, szorosan öleled a nyakát, igaziból, ahogy szerelemmel csak lehet, aztán megfordultok, nézi az eget a fejed fölött, határozottan világos lett, kék az ég, szép bíbor meg kék, megint bíbor, és szeretitek egymást, átélitek a legédesebb kielégülést, egyszerre, eltűnik minden fájdalom, teher, ezért volt minden, ezért a boldogságért, nem hiányzik semmi, maradjon így minden. Becsukja a szemét, sóhaj, mire kinyitja, nincs ott a lány, biztos elsétált, elaludhatott egy pillanatra, néhány percre, a szájába vesz egy leesett levelet, száraz, de édes, rágja. Tiszta minden gondolata, nem nyomja semmi, boldog voltál, ezt látta, boldog, hogy látta ezt.

Közelebb hajolnak a fák, úgy hallja, azt suhogják, hogy a bűnbánat-nélküliség, a meg nem bánás a legnagyobb bűn, ez nem vonatkozik rá, ezek zavart gondolatok, mindent megoldott, túl van rajta, csak még hordozza. Sötétedik újra, ez most szintén érthetetlen, miközben természetesebb, mint a világosodás, megint kiveri a víz, még nem fogta fel, ami történt, meg kell jegyeznie, hogy majd fel kell dolgoznia, de azt is, hogy nem szabad gondolkodni róla, csak ne lenne ilyen kibaszott meleg, és itt lenne a lány, nincs sehol. Fel kéne állni, megkeresni őt vagy az utat vissza, forró minden, már a talaj is, a bőre is, patakokban folyik a verejték az arcán, pánikba esik, felkapkodja a ruháit, meglátja a madarakat az ágakon.

Ülnek, csendben vannak, őt nézik. Őt nézi a sok madár.

Az angyal nincs ott, a madarak maradtak. Kibírhatatlan a forróság, már tudja, hogy nem mehet ki, mert ez az ő erdeje, az ő madarai, ezeknek nincs szárnyuk, már hangjuk sincs, az övé itt minden, és ő a melegé, hóhullám tör rá, ég az arca, most egyszerre nyugalom tölti el, még el is mosolyodik, ropogni kezdenek a levelek, tüzet még nem lát, füstöt se érez, nem mer felnézni, ott a mosolyod a szeme előtt, boldog voltál, úgy akarta látni, köszöni, hogy voltál, és azt is, hogy belemerítetted a forróságba, nem kellemtelen, sőt jó, ha keresnének majd, ne hozd ide őket, mindenből, mindenből, mindenből elég.

Jónás Tamás

NAGY SZERELMES VERS

leegyszerűsítesz mint az eget a költők szeme
 tükörtelen tó vagy: nincsen benned hűség
 rettegve zárod-nyitod nagy kapuidat engedsz követelsz
 a szerelem nem a nemi szervek dolga
 biztonságot várni mindezért cserébe: röghöz kötni istent
 gondjaimat tűröd unod elsöpröd hanyag háziasszony

havonta egyszer kidobsz magadból: kitakarítasz
hallgatsz vagy elhallgatsz beszélsz vagy félrebeszélsz
finom alku: ugyan te sem de más sem érti gondjaidat
ha véletlenül mint elalvás után a száj nyitva marad a szíved
és még véletlenebbül kijózanodsz és figyelsz
rettegve látod milyen sunyi és kizsákmányoló leányzó vagy
szerelmem

rendben van hogy úrbarna a szemed örvénylik tava
a hajad is serpentin-hullámos ha megmosod ragyog
kunos arcodon a dimbek-dombok puffadtan is csinosak
a szád szép vörös emlékmű örökké alvad alkonyodik
leginkább a bűntudat tesz széppé ahogy hallgatsz
és sírni kezdesz ha már nincs kiút könyörögsz el ne hagyjalak
olyan kiszolgáltatott vagy mint pincérnek a vendég szakácsnak a pincér
mint köpés a tengernek
de a legszebb mégis attól leszel hogy csimpaszkodom rajtad
és senki de senki nem érti miért zavarod meg a sorsom
amit olyan nehezen raktam össze gőgből pusztulásból
szerelmem

egyre cigányabb vagyok tőled és neked
diszkrét és bájos burzsoá vagyok hiszen
hozzád szegődtem szeretni
és csendesen tanulom mint ábécét a nebuló
hogyan neked álmodjak és ne rólad
és kertemben nincsen remény
se virág se gaz hogy kis lakásban pesten majd: veled
bemutattam neked szeretni két fiúgyermekemet
repedjek ketté lassan és unottan mint a cseresznyefa
amire túl sok csintalan gyerek kapaszkodott
és vad kurjantással hagyták eldőlni
így hagyjon el engem is a vágyak hangyaserege
ha újra hagyom hogy szemem bekösd hitegetésed
kendőjével megpörgess s míg én vakon botladozom
másra mosolyogj dicsekedj velem mennyire bolondod vagyok
szerelmem

túlbonyolítasz mint némelyik regényét thomas mann
vagy egy-egy versét kosztolányi odavetsz anyagul a mindennapoknak
és én mindezt hagyom eljön az én időm
eljön tudom de mit kezdek majd vele: mióta ismerlek
nincs bosszúnak helye a szívemben kitöltesz mindent
bokrokat nevel a csend bennem erdőket hiányod
hegyek gyűrődnek arcomon és a forró magma a szívemben kihűl
összetéptem párszor minden ruhádat a legszebb szoknyákat

cipőket bugyikat szétvágtam és eléd szórtam mutatni
ezt tetted velem: viharok hoznak így egymásra kárt
nem tudom értettél-e bármit vagy csak őrülnék hittél
hogy őrülnék hirdettél tudom mégis vissza-visszajössz
ugyan egyre nehezebben és gyakran már nem is hozzám
de ahhoz ami én vagyok – előtörsz mint a gyomorsav
szerelmem

OROSZLÁN A TENGERPARTON

Tegnap a tengernél,
már megint, megint, igen,
tegnap, a hangos szél,
mellkas, benne a szívem,
parton, a sziklák, csend,
úgy vert, megvert, de nagyon,
újra a kint volt bent,
marhaság, ugyan, hagyom.
Ültem a kősziklán,
hajók, horizont, tajték,
bennem az oroszlán,
bárkit, de szétszaggatnék,
tegnap a nagy szélben,
szégyen, visszaparancsolt,
újra sok emlékem,
jónak, hogy legyenek, muszáj,
s újra a választás,
ötéves voltam talán,
nyitva a szem, szív, száj,
ültem a fatyúkólban,
Adria: válasszál!,
rossz, az van, tehát: jó van,
harc, harag, írtó ész,
túlélni, csak túlélni,
harc morajban lépsz?,
nem félni, úgy félni,
Krk sziget, új döntés,
a gyerekkor: lezárva,
múlt, se jövő: nincs kész,
parton az új árva.

Loschitz Ferenc

MÁR ÉS MÉG

Lebeg és bársony térbe lép az éj,
a tárgyak közé bepréselt sötétség,
nehéz csodálni, mert távolra ér,
és nem látni a csúcát és a mélyét,
a tegnap imbolyogva átgurul
egy határtalan, dermedt óceánba,
nincsen kolonc rajta, viselni súly
a vállán, reszket, lúdbőrzik a háta,
s a mai nappal még összekacsint.
Különös perce ez az éjszakának,
már vagy még porladnak nappalaink,
oda vagy vissza kapnak tündérszárnyat,
oda vagy vissza szállnak el, körök
ívén forogva, hosszan hátranézve,
letelt időt hagyva maguk mögött,
míg átérnek az éjfél túlfelére.
A már és még határa ez, ami
most van, idekúszott egy szellőkéssel,
fémpoharak csengését hallani,
csobog, remeg a krémes, sűrű fénytej,
a holdban halkán két angyal kacag,
hogy kinek álmát édesítsék, rontsák...
Már és még. Mindegyik test és alak
a bársony égre tükrözi az arcát.

NE CSAK SZORÍTS

Nem indítok ellened támadást,
s roppanó idő tavába se öllek. –
Alkonyi pír van, nehéz látni mást,
mint a bokrot, amint körötteg görnyed,

virágát lógató selyemakác
résein át a fényt, amit levette
hord a táj, s jól áll e mutogatás
neki s neked, aki ledérkedsz benne.

A többi zöld, a kék, édes piros
színek összegyűlnek egy árnyalatba,
ami időnként önmagába mos,
hogy elveszítsenek egy pillanatra,

egy mozdulatra, amíg nem tudom,
hogy mit teszel a félsötét kavalkád
színei közt, mélynarancs udvaron,
és melyik színtől leszel egyre tarkább.

A nyár csupán e rőtes. sárga est,
hát fürödjünk a káprázó selyemben.
Ne csak szoríts, de utam úgy vezesd,
hogy ne kelljen ellened védekezniem.

Kovács Péter

SZILÁNKOK FÖLNÖTTÉ VÁLÁSOM TÖRTÉNETÉBŐL

Mesék Lucának

Részlet

*Emlékeim mint a némafilmek: csak gesztusok,
helyszínek, egy-egy arc.*

Az ítéletet végrehajtották. Nem tudom, hányszor olvastam el ismét és megint, megint a **KÖZLEMÉNY** utolsó mondatát. Reggelinél ültem. Apám a konyha felől lépve a szobába egyetlen hang, szó nélkül tette elém az újságot. Aztán se szólt, és nem is nézett rám. *Az ítéletet végrehajtották.* Nem volt miről beszélni. Nem emlékszem, hogyan álltam föl az asztal mellől, mentem ki az ajtón, lefelé a lépcsőn, ki a kapun. Egyszerre az utcán voltam. 1958. június – sütött a nap, az emberek nem ordítottak. Siettek valamerre, csak álldogáltak, éppen villamosra szálltak – mint máskor. Az egyetemen háborítatlanul folytak a vizsgák. Mintha a süket csend senki mást, csupán és egészen egyedül engem, egyetlenként zárt volna magába. *Az ítéletet végrehajtották.*

Lehetett erről megfeledezni, *eltekinteni* a megtörténttől? Folytatni valamit, bármit?

Élni kellett. Élni szégyennel, lesütött szemmel és mégis a reménnyel, hogy egyszer, majd, ha már nem is gondoljuk, ha tán nem is élünk, mégis eljön az ünnep.

Győztünk? A nagy, családi rézágyon hasaltam keresztben. Már régen elaludtam, de édesapám érkezésére fölébredtem. Fáradt volt, csontos, sovány arca mégis ragyogott: *Igen, győztünk!*

1945 ősze volt. Még csak egy éve, hogy Budapestre költöztünk, de már alig gondoltam vissza Váradra. Elmesélhetetlen, ami azóta velünk történt. Sötét és hideg, végtelen napokra emlékszem, meg légiriadókra, szaporodó romokra a városban, aztán az óvóhelyen arra az elmondhatatlan pillanatra, amikor egyszerre csak minden elsötétült, s a ránk szakadó ház porából valaki – ma sem tudom, ki lehetett – kezemnél fogva húzott valahová. Érthetetlenül és visszavonhatatlanul zárult le életünk minden addigi történése egyetlen pillanat alatt.

Még az előző ősszel egy délelőtt édesapa váratlanul érkezett haza a hivatalból; oktatáskáját az ebédlő nagy asztalára fektette, s valahogyan kiderült, tudni lehetett, hogy többé már nem is megy vissza. *Nem megyünk Nyugatra*. Nem tudom, hogyan, ekkor-e vagy máskor, már korábban dőlt el így; ki mondta ki, anyám-e, nagymama vagy édesapa, de valahogyan összefüggött ezzel a jelenettel. Én persze mentem volna: szó volt valami teherautóról is, ami igencsak érdekesnek tűnt. Aztán a teherautó nem jött. Vagy jött, de mi már határozottunk: nem mentünk Nyugatra. Egy délután apától – talán nagyapáéktól tartottunk hazafelé – váratlanul megkérdeztem, *kik a nyilasok?* Gyorsan érkezett a válasz: *Akik nyíllal lőnek*. Nem hittem, de beláttam, hogy valamiért nem fogok erről többet megtudni.

Akkoriban lehetett az is, hogy édesanya vitt magával a városba. Jól emlékszem, mert ritkán történt meg, hogy ilyen boldogságos kettésben mentünk valahova, aminek különösen tudtam örülni. Örültem, és annak ellenére, hogy nem szerettem azt az aggodalmasan szoros szigort, ahogyan mindig, egyedül csak ő fogta kezemet az utcán. A családban rajta kívül mindenki, még nagymama is elfogadta nagyfiúságomat, s hagyta, én döntsem el, mikor, mennyire kapaszkodom beléje. Most azonban – ezt mindjárt, már az előszobában, az indulásra készülődés közben éreztem – valami furcsa, szokatlan nyugtalanság is vibrált körülöttünk. Gonddal, mégis alig pillantva rám igazított valamit *pilótasapkámon, kesztyűd?* – kérdezte még, és már az ajtón kívül voltunk. Élesek előttem a képek, nem lehet, hogy csak most, hat évtized után emlékezve látom így. Anyám siettetett, s kicsit húzott is, amikor bámészan, mint máskor, az üzleteket néztem volna, a sarkon a csákós rendőrt, szembejövő nőket, férfiakat, katonákat, az elsuhanó autókat, aztán már a Lánchídról az alattunk szélesen előmlő folyót. A siklóval az utazást a várhegyre föl, végre már önfeledten élvezhettem. Az ablaknál ágaskodtam, lesve a távolodó házakat, a hidat és a Dunát. Géza bácsihoz mentünk, *a parancsnokságra* – mondta anyám –, *Ferkó bácsi Dzsudijának édesapjához*. Géza bácsi, amikor a világos, nagy szobába léptünk, az íróasztalától jött elénk, komolyan, hosszan – ma azt mondanám, *szertartásosan* – csókolt kezét anyámnak, majd fájón kemény barackot nyomott a fejemre. Gyér, ősz haja volt, árkolt, párnás arca, jelentéktelen, puha orra alatt fehér, tüskés kis bajusszal. Keresztanyám, Ici néni esküvőjén láttam őt először, amikor a menyasszony mögött a templomból lassan kiömlő násznép ráérő kényelmességgel terült szét a kis téren. Emlékeztem rá, de inkább csak csákója, még inkább az oldalán hordott kard miatt, amelynek markolatát nagyon tetszetős, aranyos rojtú bojt is díszítette. Most pattogva, határozottan beszélt. Nemigen figyeltem oda, kard és csákó nélkül nem érdekelt Géza bácsi. A szép huzatú kereveten anyám ölelésében ülve türelmetlenül vártam, hogy újra a sikló ablakába állhassak. Igazából csak a *teherautó* említése, amely talán értünk jönne a Deák Ferenc utcába, tűnt ígéretesnek. Évtizedekkel később, már édesapa halála után kérdeztem édesanyát, hogy emlékszik-e? – *Védekezésül vittelek magammal. Tetszettem a Tóthnak, erőszakolta, menjünk vele Nyugatra. Fenyegetőzött, hogy bevonultatja apát, ha nem engedelek.*

Az ostrom hirtelen jött. Addigra a bombázások s a mind közelebbi ágyúzás folyamatos döreje szinte megszokottá váltak. Karácsonyeste még fent voltunk a lakásban, de a másnapi szentmisére már a pincéből indultunk a közeli Szervita-templomba. Többé nem láttuk belülről otthonunkat. Mire az első, sokáig félt, mégis már nagyon várt orosz katonák a pincében ránk nyitottak, fent a lakásból semmi sem maradt, az egész házból is csak üszkös falak. *Földönfutó*ként (ez a szó nagyon tetszett nekem!) érkeztünk nagymama nővérének, az apácafejedelem asszony Tetének (így hívták a családban) a Városliget közelében lévő zárdájába. Végül aztán tavasszal, valamikor húsvét táján a poloskás Molnár utcai lakás – előző tulajdonosa tényleg elment *Nyugatra*, és soha nem is jött vissza onnan – idegen bútorai közé kerültünk.

Itt ért az ősz, és itt lettem iskolás, első elemista a közeli, Cukor utcai „Községi Népiskolá”-ban. Nem ismertem még a betűket, de már tudtam, hogy kik a nyilasok, meg azt is, kik a *komonisták*. Mi *kisgazdák* voltunk, a *legjobb*akhoz tartoztunk. Kételyem nem volt, hogy így van. Akkor hajnalban édesapa a szavazatszámolásból érkezett. Győztünk.

A következő tavaszra újságolvasó lettem. Naponta szorgos kíváncsisággal olvastam végig a *Kis Újság* minden hírét, betűjét, a rablógyilkosságok és az utcai vetkőztetések izgalmas történeteit, meg ugyanígy a politikai eseményekről szóló beszámolókat is. Tuskolábú rémtettei ugyanúgy érdekelték, mint Tildy Zoltán vagy Rákosi Mátyás beszédei, a párizsi béketárgyalások problémái vagy a koalíció vitái. Határozott véleményem volt a magyar külügyminiszter, Gyöngyösi János *pipogyaságáról* meg persze tárgyalópartnereinek megmagyarázhatatlan értetlenségéről is. Édesanyám öccse, Jancsika időnként elvitt magával a parlament karzatára, ahonnan élőben láthattam a politika szereplőit. Leginkább – tekintélyes méreteivel – Balogh páter ragadott meg. Sulyok Dezsőre és Pfeiffer Zoltánra voltam még kíváncsi, akiknek kritikus hangjára bátyám külön is fölhívta a figyelmemet. *Bátyám*ként emlegetem, merthogy Jancsi mindig, haláláig testvéröccseként bánt velem.

Nagymama fiatalabb testvére, Mári néha a szervita *harmadrend* összejöveleire vitt magával. Őt itt *Mariska kisasszonynak* szólították, s érezhető tekintélyt élvezett. A templom melletti folyosóról nyíló tágas szobában engem leginkább az izzó oldalú *dobkályha* érdekelt, igazából egy vashordó volt ez, amelyben fűrészporral tüzeltek. A körülötte melegedő rendtagok talán imádkoztak is, de erre nemigen emlékezem. Mindszenty nevét, a hercegprímásét hallottam sokat emlegetni. Ma úgy hiszem, valójában politizáltak. Egyszer valahol Budán, talán egy iskola földszinti szobájában vettünk részt hasonló, de népesebb társaság ülésén. Mári néni Petőfi Sándor utcai lakásában több alkalommal is hallhattam a magabiztos *provincot* beszélni a várható, hamarosan bekövetkező *változásról*, amelyet köreinkben szinte mindenki annyira remélt. Sokáig nem tudtam, hogy ez a magas, energikus, mindig sietős és a saját véleményén kívül másra sosem figyelő pap valójában kicsoda, s hallgatói előtt megkérdőjelezhetetlen tekintélye honnan való. Csak amikor – ahogyan mondták – sikeresen *átszökött* a határon, de Rómába érkeve váratlanul meghalt, értettem meg a beszélgetésekből, hogy a magyarországi szervita atyáknak volt a főnöke. Mári nénémet elkísérhettem valamikor egy igazi nagygyűlésre is, amelyet szintén valamilyen egyházi – mai szóval *civil* – szervezet rendezett. Az irdatlan tér színpadán (talán az Erkel Színház lehetett?) bevezetőként „élőképeket” mutattak be. Tetszett, s kifejezetten érdekesnek találtam a háború megidézését, a többi témára azonban – valószínűleg nem véletlenül – már nem emlékszem. A műsort követően többen is szónokoltak, az est emlékezetes csúcspontja azonban a hercegprímás beszéde volt. A sűrű embertömeg – férfiak, nők, öregek, fiatalok és a

sok-sok reverendás pap és apáca – elragadtatva hallgatta. A végén én is, mint mindenki, felállva, lelkesen tapsoltam.

1947 és a következő év nyarát is Kőszegen töltöttük, a szervita nővérek ottani, emeles házában. Ahogyan ma visszaemlékszem rá – a tágas, levegős kapualjra, az innen induló kényelmes, falépcsős följáratra, a bolthajtásos szobákra –, legalább részben még a barokk korban épülhetett. A tágas udvar közepén dús lombú, hatalmas gesztenyefa állt. A négyzetes teret balra az új építésű földszintes óvoda, jobbra magas deszkakerítés, hátul pedig az óvodához hasonló, újonnan épült földszintes, különálló lakrész hátrárolta. Az első kőszegi nyáron testvéremmel, Kiserivel, meg fölváltva szüleimmel, illetve nagymamával és bátyámmal itt, a következő évben pedig a régi ház földszintjén laktunk. Ez az előbbinél tágasabb és kényelmesebb lakás ablakaival az éppen itt térré szélesülő utcára nézett. Az udvarban a kerítéshez támaszkodó szerszámkamra gazdája a *Szepe* volt. A házban mindenki csak így, keresztnévén emlegette. Ő tartotta rendben az udvart és a hátul széles kapuval ide nyíló hatalmas gyümölcsöskertet. Kortalanul volt öreg, mint aki így született a világra. Mogorván jött-ment naphosszat, végezte munkáját. Magyarul nem beszélt, s ha ritkán, furcsa, mindig indulatos torokhangon szólt német anyanyelvén valamit, azt sem igen értette senki. Az idegenek, de még a nővérek többsége is amolyan félnótás bolondnak tartották. A gyerekek félték tőle, de alkalomadtán – készen a gyors menekülésre – komisz kíméletlenséggel tudták csúfolni, bosszantani, hogy aztán messze futva, biztonságos távolból élvezzék az érthetetlenül ordító és súlyos lapátjával fenyegetődző alak látványos dühkitörését. Egyedül a mindig tevékeny Borbála kedvesnővér, aki maga, mint az öreg is, született kőszegi volt – és akinek a szülei hagyták mintegy *hozományként* a házat és hatalmas kertet a rendre – tudott szót érteni vele, hirtelen haragját is ő tudta lecsillapítani. Szepi egyértelműen őt tekintette gazdának, s utasítást mástól, még a tényleges házfőnök nővértől sem fogadott el. Az öregtől én is tartottam, de kíváncsi is voltam, főleg persze a bódéra, amelyet olyannak láttam, mint a Janó kunyhóját a PÁL UTCAI FIÚK-ban. Idővel Borbála nővér segítségével sikerült a bizalmába férkőzöm. Segítettem neki a szerszámokat kihordani a hátsó kertbe, néha a talicskát is tolhattam helyette. Reggelenként, míg ő a bódé félhomályában üldögélve szalonnázott, én bizalmasan az ajtófélfához támaszkodva igyekeztem fölfedezni kincseit. A munkához szükséges tárgyakon kívül azonban nemigen láttam ott mást. A Szepi néha – előbb óvatosan körültekintve, hogy nem lesi-e ki valaki a *tűköt* – régi újságlapokat húzott elő valahonnan. Meglebegtette őket előttem, aztán szemét behunyva és súlyos tenyerével lassan arca előtt körözve, fenyegető hangszúllyal ugyanazt az egyetlen szót ismételte: *Schwarz! Schwarz!* Máskor ugyanilyen látványosan, két ujjával szemének sarkait széthúzva, a sárgákra hívta föl figyelmet: *Geeelb!* – mondta halkított, mégis vészjeljes, hörgő hangon. Majd jobb keze mutatóujját szája elé emelve s közben fejével jelentőségteljesen bólogatva ismét meglebegtette – mielőtt óvatosan összehajtva elrejtette volna – papírait. Míg mi – szüleim, nagymamám, Jancsika és persze velük együtt én – még a nyaralás heteiben is a recsegős, nehezen hallható rádióadásokra figyelve, örökké csak az eljövő *változásban* reménykedtünk, ő már újabb, titkon támadó veszedelmektől tartott. Nem egészen értettem, de azért aggasztott a dolog, s bátyám sem tudott teljesen megnyugtatni.

1947 nyarán választásokra készült az ország. A hírekről nem csak a *Kis Újság*ból értesültem: Kőszegen a várható eseményeket kisbíró dobolta ki naponta a házunk előtt. Meghallva a dobpergést, elsőként szaladtam a kapu elé. Nem hagytam ki egyik párt választási gyűlését sem. A szónoklatok a város főterén álló rozoga emelvényről hang-

zottak el. A legtöbb tapsot és lehangosabb elismerést a kommunisták kapták. Igaz, ők a közönséget is maguk hozták-vitték három vagy négy teherautóval.

Otthon érezhető volt a szorongás, de azért mindenki bizakodott. A felnőttek beszélgetéséből megértettem, hogy a kiszáradásra már nemigen számítottak. A legtöbbet Barankovics nevét emlegették. Jancsika szerint ő elegendő szavazatot kaphat vidéken, ezért *Pesten* – mondta – elsősorban *Pfeiffer pártját kell támogatni*. A közeli változás reménye halványodott, de szüleim, nagyszüleim nemzedéke sokáig nem tudta elhinni, hogy sem a kommunisták, sem az oroszok nem fognak bennünket még évtizedekig magunkra hagyni, de nem kevesen voltak, akik a maguk módján készültek is erre. Sok-sok évvel később, már Fehérvárott – nemcsak a változásnak nem ismert, de már régen, még a reményekben is alig élő közelségében – kutyasétáltatás közben – mesélte Gizike doktornő, mint tűnt föl neki egykor, talán a '48-as máriapócsi búcsún, mit csinál bácsikája. *Mit írsz – kérdezte – újra meg újra a noteszedbe? – Felírom azokat, akik engem írnak föl!*

1947-ben életemben először – és aztán 1990-ig utoljára – én is szavaztam. Nagymama nővérét, az írni-olvasni nem tudó Bébikét kísértem el a szavazófülkébe, s a keresztet is én húztam be a megfelelő helyre. Délben, amikor a rádióból hallottuk az igazságügy-miniszter rendeletét, hogy betiltsa a „további” kék cédulás szavazásokat, már tudtuk, az én igyekezetem is hiábavaló volt. Egy évtizeddel később, attól kezdve, hogy már saját jogon választhattam volna – kicsit szorongva a fölfedeztetéstől és következményeitől – mindig üres borítékot dobtam a ládába. A szavazatok összeszámlálásakor azonban – akármennyire figyeltem a kerületi eredmények ismertetésére – a hiánynak soha nyoma sem mutatkozott. A változás reménye 1947 őszén a bizonytalan távolba vészett. A következő kőszegi nyáron hajnalonként puskás rendőrök tereltek ablakunk előtt szótlan kis csapatokat a vasútállomás felé. A mind szigorúbban őrzött határról hozták vissza őket. Az előző évben még szabadon kirándulhattunk a környéken, most már a legérdekesebb helyre, Írott-kőre sehogy, másfelé is csak engedéllyel mehettünk.

A '47-es választások izgatott romantikáját hozta vissza számomra 1990 tavasza. Fehérvárott a Skála áruház mögötti rögtönzött színpadon egymást váltották feltámadt és új pártok ügyes és ügyetlen szónokai. A '45-ös *Győztünk!* valódi, nagy öröme azonban elmaradt. Az estét barátainkkal töltöttük a rádióra és tévére figyelve. „Szakértők” sorolták, magyarázták az eredményeket, mintha ez a valami mindig így történt volna. Az évtizedek óta várt egyetlen szó, a *VÉGE*, reggelig sem, később sem hangzott el. Az ünnepet, az igazit, azt az euforikusát, amelyre annyi izgalommal készültünk, amelyről évtizedek óta álmodtunk, valakik ellopták.

Pestre hazatérve, az államosított iskola várt. Első elemista a Cukor utcában voltam, az Angolkisasszonyoknál másodikos. Ekkor hallottam, hogy immár nem „elemista”, hanem „általános iskolás” vagyok. Ezt valami nagyos, sőt valamiért előkelő dolognak is hittem, de hogy pontosan mit jelent, azt nemigen értettem. Az iskolás lét egyébként is valami áttekinthetetlenül zűrös dolog volt számomra. Elsőben talán egyedül az olvasás érdekelt, pontosabban a nyomtatott szövegek, amelyek megértéséhez ismerni kellett a betűket. Minden mást – még az írást is – fölösleges, szükségtelen tehernek éreztem együtt az egyszerűvel, az otthoni, kínos házi feladatokkal, a felállással az osztályban, a parancsolt csönddel, a sorakozókkal, az értelmetlen várakozásokkal a tanító nénire, aki beszélgetett éppen valakivel, vagy a Cukor utcai kapu előtt édesanyámmra, aki *még mindig nem jött értem*. Ennél is rosszabb volt – már másodikban – az Angolkisasszonyoknál, csupa szorgos és *nett* kislány között, akik elől riadt, szégyennel keve-

redő félelemmel igyekeztem rejtegetni ronda, pacáktól hemzsegő füzetemeimet. Igazi fel szabadulásként éltem meg, amikor harmadikban a pesti Piaristákhoz írtak be, hoz- zám hasonló, rendetlen, futni, focizni, verekedni, bandázni szerető kisfiúk közé. Még- is, legjobban az államosított iskolában éreztem magam. Negyedikesek voltunk, egy rö- vid ideig régi tanító bácsink még velünk maradt, de aztán – mert mint hallhattuk, ő bizony *reakciós* – hamarosan elkergették. Ekkor jött el az igazi jó világ, mert Poprádi tanító úr utódját, úgy látszik, nem találták, s csak hosszú kihagyásokkal tűnt föl egy- egy helyettesítő az osztályteremben. Máig sem értem, hogyan kaphattam a tanév vé- gén társaimmal együtt bizonyítványt azzal a szabályos bejegyzéssel, hogy *az ötödik osz- tályba léphet*.

Az államosított iskolában éreztem meg először az ellenállás gesztusának feltörő, már-már lázadásba forduló, bizsergetően édes ízét. Pedig nem valami nagy ügyről volt szó, csupán csak az újra-újra kitörő viharos, lelkes tapsról, amely a rendházból nyíló, folyosó végi, korábban nyitott, most gondosan zárt ajtó mögül kilépő atyát köszöntöt- te. Hivatalos tanrendünkben ekkor még szerepelt a hittan, s nekünk, negyedikesek- nek ez maradt az egyetlen rendszeresen megtartott óránk. A tanár úr – miközben si- etősen igyekezett valamelyik tanterem felé – ragyogó mosollyal jobbra-balra forogva, magasra emelt karral hátrította az ünneplést. Az iskolai év végén, a szomszédos, belvá- rosi plébániatemplomban, pontosabban – talán a szertartásra összegyűltek igen nagy száma miatt – a templom előtti téren került sor a bérálásunkra. Persze ebben a tö- meges nyilvánosságban eleve szintén lehetett valamiféle tüntető célzatosság, de szá- momra akkor és ott mégis fontosabb volt, hogy az ünnep végén Jancsi – aki a keresz- tapaság után bérmaapám is lett – fagyaltozni vitt a Ferenciek terén *az olaszhoz*.

Ötödikes és mindjárt *úttörő* is az Irányi utcai Általános Iskolában lettem. Ez akkori- ban, a Cukor utcai pedagógiai főiskola gyakorló iskolájaként, amolyan mintaintéz- ménynek számított, ahol mindannyian elnyertük az egyébként csak komoly kitünté- tésként osztogatott *vörös nyakkendőt* is. Új fiú voltam egy csaknem ismeretlen közeg- ben. Közlebről csak K. Ferit ismertem, aki elsőben, a Cukor utcában mellettem ült a középső padsor első sorában, az osztályból másokat inkább csak látásból, mert vala- hol ott laktak a Molnár utca környékén, mint P. Misi is. Leginkább kettőjünkkel barát- koztam. K.-val – az óriás szibériai folyókat megfordító szovjet *Davidov-terv* mintájára – nagyszabású csatornázási terveket készítettünk. P.-ék jelentékeny méretű fürdőszob-ájában modellkísérleteket végeztünk. Éjszakába nyúlóan rajzoltam térképeket, írtam meggyőző tanulmányokat a Dunából a Pilsen keresztül a Balatonba vezető vízi út és a melléte kialakítható öntözéses gazdálkodás előnyeiről. Feri elképzelései is elgon- dolkodtatók lehetnek, ő a Tisza és a Körösök közötti vidéken épített volna csatornát. Nem tudom, hogy a feltűnni vágyáson kívül – *még Rákosi pajtás elé is kerülhetünk* – ve- zetett-e valami más is. A *Davidov-terv*ről biztos meggyőződéssel tudtam – ahogyan a recsegő nyugati rádióadásokból meg édesapámtól is hallottam –, hogy nem más az egész, mint *közönséges humbug*. Ferivel időnként – iskola helyett – a Tervhivatalba látog- gattunk, ahol komoly tárgyalásokat folytattunk valaki illetékessel. Nem lehetett akár- ki, tágas irodája, ahová egy titkárnő kalauzolt minket, mindjárt az első emeleten volt, széles ablakkal a szemközti parkra. Barátságosan helyetl kínált – *na mi járatban, mi já- ratban, hallom, érdekes terveik vannak* –, de a rajztaálatartó mappában odaszállított raj- zainkra csak felületes pillantást vetett, *majd ha a szakértők* (ugyan kik lehetnek?) *is lát- ják, visszatérünk rá*. Legközelebb már a nagy íróasztalon kiterítve fogadtak térképeink. Elégedetten nyugtázta, hogy a rajzokhoz mellékelt írásban kitértem a tervezett csator-

na mentén a rizstermesztés lehetőségeire is, de kifogásolta K. perfekt rajzaival szemben az enyémelek kicsit ügyetlen bizonytalanságát; Feri figyelmét viszont az elvi indoklás további részletezésére hívta föl. Lelkesen távoztunk, s az addiginál is szorgalmasabban folytattuk a munkát, újabb és újabb tárgyalásokra készülve. Most is csak találgatni tudom, miért járatták a két gyerekkel hetekig a bolondját? A szívélyes hivatalnok lehet, csak bennünket csalt, de az is lehet, önmagát is.

Az iskolában nemcsak nem kifogásolták gyakori elmaradásainkat, hanem még példaként is állítottak minket az osztály elé. Én meg egyszerre fölfedeztem ebben a *lógás* lehetőségét, s idővel hol ismét a Tervhivatalra, hol csak fogorvosra hivatkozva magányos, szép sétákat tettem – persze tanítási idő alatt – a városban. Érthetetlen, hogy mulasztásaim nyomán semmilyen botrány nem tört ki, s emlékeim szerint még magyarázkodásra sem szorultam.

Azon a télen alig egyéves öcsénk, Áron skarlátos lett. Akkor ez még igencsak veszélyes, fertőző betegségnek számított. Hogy ne kelljen kórházba vinni, nagymamával, ápolójával együtt szigorúan elkülönítették a lakásban, Kiserit és engem pedig még aznap este átköltöztettek a Nefelejcs utcai zárdába. Hat hétig – ennyi volt a skarlát lapangási ideje – iskolába sem járhattunk, nehogy megfertőzzük osztálytársainkat. Az ettől való félelem vagy a Molnár utca és a Nefelejcs közötti nagy távolság miatt-e, egész idő alatt még leckét sem hozott nekünk senki. Váratlan, háborítatlanul békés, hosszú vakáció köszöntött ránk. Ketten gyerekek pincétől padlásig belaktuk a házat, felkutattva, fölfedezve minden rejtett zugát. Tete, a *tisztelendő anya* rokonaiként hihetetlen szabadságot élveztünk, miközben egy kevésbé mégis elhagyottak voltunk; Kiserivel – ahogyan emlékszem – még soha, se előbb, se később nem éreztük ilyen nyilvánvaló intenzitással egymáshoz tartozásunk fontosságát. Kicsit sem hasonlítottunk egymásra. Én olvasni szerettem, játszani inkább csak magamban, egyedül, s egészen kicsi koromtól a fölntöttek társaságát kerestem; ő babáit öltöztette, dajkálta, és gyerekeket, kisebbeket és nagyobbakat maga köré gyűjtve csak a játék érdekelte. Néha úgy éreztem, nem is szeretne soha fölőni. Húgom kifejezetten szép volt: hosszú, derékig érő – többnyire copfban hordott, de ünnepi alkalmakból loknikba rendezett – szőke hajával, ragyogó kék szemével, sportos alkatával nem egy osztálytársamat és barátomat már gyereklányként is elbűvölte.

Abban a tanévben sokat mulasztottam az iskolából, és keveset tanultam. Amikor véletlenül ott ültem valamelyik órán a padban, ügyes, tetszetős mimikrival, élénk jelentkezésekkel, „hozzászólásokkal” fedtem el tudatlanságomat. Így sem egészen értem, hogyan úszhattam meg a bukást, amikor biológiából például egész évben csak az *amőbát* tanultam meg (ma sem terjednek ennél tovább ismereteim), oroszból pedig még a betűk ismeretéhez sem jutottam el. Igaz, az utóbbi tanulásában tanárunk sem járt sokkal előtünk. Néha gondolok rá, hogy tehetséges szélhámós válhatott volna belőlem.

A rádió időnként kémek, szabotőrök, azaz a *nép ellenségeinek* bírósági pereit közvetítette. Ahogyan emlékszem, én egyik alkalomról sem maradtam le. A némán, minden hang és gesztus nélkül figyelő Jancsi mellett, rekamiéja peremén ültem. Ránéztem néha kutatón, máskor apámra, aki mögöttünk, furcsán, dermedten hajolt karoszekéből íróasztalra támasztott karjára. Egyszer-egyszer anyám tűnt föl az ajtóban, s próbált halk erőszakkal rávenni, hogy hagyjam ott a rádiót, *nem való neked*. Konok szótlanlansággal, vigyázva, hogy rá se nézzek, maradtam helyemen. Amit a hangszóróból hallottam, az hasonlított a színházi közvetítésekhez, csak a bizalmas háttérsuttogás hiányzott, hogy a *lassan kinyíló ajtóban most a szobalány tűnik fel...* Ettől az egész szárazabb és

absztraktabb lett, mégis és zaklatóan valódi. Emlékszem részletekre is, konkrét vádakra és vallomásokra, de lehet, hogy ezekre inkább az újságokból vagy későbbi híradásokból. Igazából nem szavak, nem mondatok, hanem a változó szereplők újra és újra csaknem azonos hangsúlyai maradtak meg bennem, a mindenkori ügyész ragacsos undortól, gyűlöletes megvetéstől torzult hangja, az ügyvéd alázatos óvatossága, a vádlott önvádoló beismerésének katatón unalma, a bíró komisz korbácsütésként csattanó kérdéseinek kíméletlen hangsúlya, ripacskodóan goromba közbeszólásai, az ítélethirdetés szándékolt közönségessége. A rádió által közvetített politikai perek sorozata még a koalíciós időkben indult. Tökéletesen érzékeltem azt a szorongást, amit ezek a közvetítések környezetemből, szüleimből, nagymamámból és Jancsiból is kiváltottak. Személyesen akkor értettem meg ezeknek az ügyeknek az irtózatát, amikor a köztársasági elnök, Tildy Zoltán a halálra ítélt vejének, leánya férjének sem adott kegyelmet. Nem felejttem annak a pillanatnak feszült riadalmát sem, amikor – ez is az ötödik osztályban történt – nem írtam alá a *munkásosztály és a dolgozó nép árulóinak legsúlyosabb megbüntetését* követelő petíciót. Szélhámostehetségemnek köszönhetem, hogy baj nélkül úsztam meg, mint mulasztásaimat, ezt is. Jóval később, már a hetvenes évek elején (és akkor utoljára, fenyegető ismétlésként) baráti társaságban figyeltük döbbenet és sűrű, hangos megrökönyödéssel az ismert értelmiségi riporter szolgálalkúen vádaskodó, tódító közvetítését valami szerencsétlen nőszemély kémperéről, aki nem átalított egy imperialista diplomatának „bizalmas információkat” átadni aktuális kulturális programokról.

A Rajk-pernek számunkra, azaz a titkos *reakció*sok – család, rokonok, barátok – számára volt egy egészen másfajta üzenete is, amelyet szintén értettem. *Már egymást irtják* – hallottam a rövid, érzelmentes, száanalom nélküli mondatot. *Ez a végüket jelzi. Nem tart már sokáig.* Hol hallhattam: otthon-e vagy a zárdában? *A változás* azonban most sem jött el. Sőt...

Kiseri mindebből szinte semmit sem vett észre, élte a maga gyanútlan gyerekkorát, mindegy volt számára, hogy *vízi-e* – ahogyan ő véletlenül értette – vagy *népi* a demokrácia. Én sok mindent láttam, értettem szüleim félelmét, magam is ismertem az alkalmi, pillanatnyi szorongást, de mégis mindaz, ami köröttünk, sokszor az ismerősöket és a családot közvetlenül érintve zajlott, elsősorban érdekességével, a történéis izgalomával hatott rám. Elszörnyedve hallgattam, hogy valaki forró beöntést kapott volna *az ávosoktól*, mert hangos megjegyzést tett az utcán az aktuális áremelésről. Érdeklődve figyeltem az ablakból, ahogy néhány környékbeli háziasszony a sarki telefonfülkét súrolta, amelynek falára éjszaka valami bátor ember (lehet, hogy csirkefogó) azt a talányos mondatot írta, *Nincs többé kopasz fej, csak talpig érő homlok.* Titokban (senkinek nem árultam el) és magamban szégyenkezve meg borzongva is, kicsit irigyeltem azokat, akiket kitelepítettek, akikért éjjel tényleg eljöttek a rendőrök a rossz teherautóval, hogy kevés motyójukkal valahová az ismeretlenbe vigyék őket. Irigyeltem apám öccsét is, aki valamelyik katonaperbe keveredve töltött hosszú időt börtönben. Szerettem volna tudni, hogyan fogták el, miért, hol volt, mi történt vele, de azután, hogy kiszabadult, ahogyan nekem nem, másnak sem beszélt erről soha.

A koreai háború kezdetét édesapa jelentette az éppen vacsorához készülő családnak, hirtelen fölemelkedve a hol hörgő, hol semmihez sem hasonlítható módon egyszerre bugyborékoló és vijjogó rádió mellől: *Kitört a háború. Elkezdődött.* – Úgy hitte és az asztal körül mi meg – ahogyan rokonok, ismerősök szavaiból kivettem – mások is, nem

kevesen, hogy valóban elkezdődött az előző háború befejeződése óta egyfolytában, fenyegetően készülődő új világháború. Elhittem a sokszor hallott öncsaló véleményt, hogy *nem itt, nem erre felé fog most eldőlni a dolog*. Vasárnapi egyetértő, családi politizálás közben kérdezte Jancsi hangjában némi kétellyel, de reménnyel is: – *Gondoljátok?* – Ha pedig nem itt, hanem ott valahol, az idáig még a hírekben is alig létező vidék ismeretlenségében ütközik meg a két világ, akkor igazán félni sem kell, csak türelemmel várni a végét. És volt benne valami. A Kossuth rádió mindennapos győzelmi hírei megriktultak, az utcasarkok térképein a *népi erők* előrenyomulását jelző zászlócskák egyszer csak nem mozdultak tovább; s miközben a Duna-parti Bristol Szálló teraszán táncra készülő fiatalságot a bárénekes egyre csak lelkesítette: *el a kezekkel Kóóóreatól*, a folyamatosan zavart rádióadásokból már tudtuk, hogy az amerikai McArthur tábornok csapatai elérték a kínai határt. *Na! Most, most...* – és nem történt semmi.

1953-ban az amerikaiak, angolok és franciák az utca túloldaláról nézték végig – a fal ekkor még nem létezett –, hogyan tiporják el a szovjet tankok a berliniek fölkelését. Két-három nap volt, és aztán teljes csönd. A rádió mellett hitetlenkedve néztünk egymásra Jancsikával. Később aztán mintha ez a három nap nem is lett volna. Senki sem beszélt róla többet, manapság is csak történészek, ha említik, legföljebb egy-egy félmondatban.

Aztán oly valószínűtlenül és annyira igazian: 1956. Hirtelen váratlansággal ért mindannyiunkat. Pedig talán még akkor, Sztálin halála után elkezdődött, amikor Viktorral a Jégbüfében fagyaltoztunk. Napsütötte, de hűvös, friss március volt. A kirakatablakban álltunk, amelynek üvegén csalogató látványosságként víz folydogált. Nemigen szóltunk, elégedetten a fagyaltot nyaltuk, néha egymásra néztünk, s újra és újra elneveltük magunkat.

A sztahanovista Muszka Imre elvtársra gondoltunk, aki a leglelkesebben zokogott a tribünön, meg a finom diólikörre, amelyet valamelyik osztálytársunk kínált a kötelező gyászra összeterelt tömegben. Igen, mi ketten barátok, ott és akkor életünkben először – bármily ostobán hangzik – tökéletesen szabadnak éreztük magunkat. Nem sokára, nyáron Mári nénémel hallgattuk a Petőfi Sándor utcai lakásban az új miniszterelnök, Nagy Imre parlamenti beszédének egyenes rádióközvetítését. Mári az ablaknál, a kis fotóiban ült görnyedten, én a díványon, de egyszer-egyszer fölálltam, s önkéntelenül egészen ráhajolva a rádióra, figyeltem: hihetetlen szavak, mondatok jöttek ki belőle. Mári mozdulatlanul nézett maga elé, keze az állólámpa asztalán pihent. Szerettem volna szólni, fuldokolva a föltörő érzelemtől, de félttem őt megzavarni vagy akár csak egyetlen szót elmulasztani a komoly, határozott méltósággal folyó beszédből. *Mári* – kezdtem volna mondani a végére –, *Mári*, de ő gyorsan leíntett. – *Vigyázz, nincs ennek vége*. Nem tudtam vitatkozni vele, meg nem is gondoltam, hogy *vége*, inkább, hogy *kezdeté* valami újnak, valami jobbnak. Márit is feledve, lobogó lelkesedéssel futottam végig a Petőfi Sándor utcától haza, a Molnár utcáig, egészen föl a második emeleti ajtóig. Az otthoni óvatos csöndben senki sem lelkesedett. *Majd meglátjuk...*

Lassan, nagyon lassan, végre kezdtek hazafelé szivárogni a kitelepítettek. Édesapa unokatestvérének, Laci bácsinak Csanádapácáról visszaérkező családját solymári otthonukba nagyapáék fogadták be. Győző, édesapa öccse is kijött a börtönből. Neki, már civilként, őrnagyi rangját is visszaadták, s csak '57 tavaszán fokozták le ismét tartalékos honvéddé. Aztán tényleg *megláttuk*, de Nagy Imrét hiába zavarták el, a totális hatalom foszlásnak indult hálóját többé nem lehetett tökéletesen összefoltozni, hol itt, hol ott bomlott fel újra-újra.

És mégis, az az októberi nap oly hirtelen, oly váratlan érkezett és elevenedett meg! A tízórai nagyszünetben K. Ferinek szólt oda az iskolából sietősen kifelé tartó egyik tanárjelölt, *tüntetés lesz délután, gyertek kettőre a Petőfi térre*. D. Zoli, a mindig lármás Fradi-drukker már volt „tüntetni”, amikor a vert csapat érkezett haza a foci-világbajnokságról. Többnyire szájtátva hallgatták az osztályban, csak Viktorral röhögtek – az utcán hazafelé – *a hülyéjét*. Ez most egészen más volt. Hónapok óta forrt valami, bár nem látszott, meg nem is hittük, merre tart. Alig titkolható, egész testemet átható remegéssel futottam haza, s mondtam anyámnak, hogy *sietek, megyek a könyvtárba*. A nyíló ajtóban lelkendezve érkező hűgomba ütköztem: *Tüntetés lesz!* Kiseri nem értette, miért kapta tőlem a hatalmas pofont, miközben már senkire sem figyelve, semmit sem hallva futottam a lépcsőn lefelé.

Próbálok emlékezni, *kivel álltam Veres Pétert hallgatva a téren?* A mindig magabiztos, józan K. Gyurka biztosan nem volt ott: *Petárkám, nem dőlök be akárki szavának*. Szüleinek is csak másnap tűnt föl, hogy az ablakuk alatt nem jár a kettes villamos. Ott kellett, hogy legyen másik két barátom, G. Viktor és K. Feri, meg lehetek mások is az osztályból. De csak a ragyogó napsütésre, az egész lényemet eltöltő, ismeretlen, sodró mámorra emlékszem, a tömeg magával ragadó, elszánt lendületére, hogy most, mindjárt tegyen eleget a harsogó jelszónak, *példát most a lengyel mutat, kövessük a magyar utat*. Később, visszafelé a Bem térről, a Margit hídon már zúgott a *ruszók haza* is. Hihetetlen varázsa volt a Kossuth téren a Nagy Imrét követelő, átláthatatlanul hatalmas tömeg kintartó várakozásának, az újságokból csavart sok ezer alkalmi fáklya föllobbanásának, amikor a hatalom kioltatta a tér lámpáit. A Nemzeti Múzeum sarkától fordultam haza. A Rádió felől folyamatos fegyverzaj érkezett, láttam az első sebesülteket, mégis hihetetlennek tűnt, hogy valakik tényleg lönek, s hogy mások visszalönek. Valahogyan nem éreztem félelmet, ahogyan más sem a tömegben. A Károlyi-kerten át haza, a Molnár utca felé, már biztosan egyedül mentem.

Otthon csöndes, feszült izgalom fogadott, amit az öröm, hogy megjöttem, sem oldott. *Fiam*, ölelt anyám magához, kínálta a zsíros kenyeret és a már régen kihűlt teát. A család megbabonázottan ült a rádió előtt. A készülékből folyamatosan áradó zene háttéréből tisztán kihallatszott a fegyverropogás. Híreket nem mondtak, mégis, senki sem gondolt arra, hogy átkapcsoljunk valamelyik külföldi adóra. Az egymással feleselő sorozatok az ablakon át ott hangoztak a szobában, de mégis, ami kint történt, azt igazán az hitelesítette, ami a rádióból szűrődött ki. Nem hallucináltunk. *Forradalom*. Kimondta-e valaki ezt a szót vagy csak gondoltuk?

Oly szép és oly félelmes volt az éjszaka. *Feküdjetek le*. Összekulcsolt kezében rózsafüzérrel, a fotelból szólt ki nagymama. Nem állt föl, még csak föl sem nézett. Egyedül ő nem ivott a pálinkából, amelyet édesapa töltögetett. Reggel felé váratlanul Kisatti, édesanya és Jancsi unokaöccse állított be, izzadt-koszosan, mégis fázva, fáradtan. A Rádiótól jött. Fegyvere is volt.

Apám a rádió mellett ült akkor is, amikor elhangzott a hír az angol és francia hadsereg szuezi támadásáról. Arcát két tenyerébe temette. Ujjai közt könnyek szivárogtak. *Vége*. Pedig nem igazán tudtuk elhinni, hogy *lehet*, hogy most *tényleg*, de nagyon reméltük, nagyon akartuk azt az ismeretlent, amelynek bódító illatát olvadt, önámító boldogsággal lélegeztük néhány napon át, a szabadságot.

Csimpi, kérem – szólította Mártát becenevén öreg barátunk, akkoriban valamikor, hogy Varsóban a Szolidaritást tiporta el a fegyveres erőszak –, *ezt az amerikai már nem túri*. Túrte.

Mire valahogyan mégis, lassan, mintha csak magától, összedőlt a rendszer, elfogyott hit és remény is. A történet bornírt, ostoba kabaréba fordult, lehetett kacagni rajta, de igazán örülni alig. Azt az illatot, azt a bódítót, amit egyszer, egyetlen pillanatra megismertünk, soha többet nem érezhettük.

Nagyfiúk jöttek az osztályba széles kalappal a fejükön, s tőlük hallottuk, hogy *farkaskölyöknek lenni nagyon jó*. Már nem emlékszem, hogy ez mindjárt még 1945 őszén történt-e, amikor iskolás lettem, vagy csak a következő tavaszon. Emlékszem viszont az izgalomra, ahogy édesapát vártam délután a hivatalból, írni alá a darabka papírt, amit a *nagyfiúktól* kaptam – és a csalódásra. Ma sem értem, miért mondta akkor, *nem kell mindenfelébe belelépni. De hiszen ő is volt cserkész, Gödöllőn, a dzsemborin, híradós*.

Az Angolkisasszonyoknál mindannyian *szótagárdisták* lettünk, de valójában ezt alig éltük át. Még csak kalap vagy nyakkendő sem járt vele. Az *úttörő* az Irányiban már komolyabb volt, harsány köszöntéssel – *A dolgozó népért, a hazáért, Rákosival előre!* – kezdődő őrsi és rajgyűlésekkel, vörös nyakkendővel az iskolai ünnepélyeken és a május elsejei fölvonuláson.

Hatodikban – immár a Lónyay utcában – életemben először *jó tanuló* lettem. Szerepe volt ebben a muzájnak, de talán fontosabb volt, hogy ekkor alakultak igazi, máig élő barátságaim, s nem akartam lemaradni Gyurka vagy Viktor mögött. Mint soha azelőtt, komolyan, de különösebb fáradság nélkül tanultam, valahogy ráéreztem az egésznek az ízére. A történelem iránti érdeklődésem is ekkoriban kezdett formálódni. Leginkább persze az olyan dolgok izgattak, amelyeket – mint a magyar őstörténet hosszú, bizonytalan múltba vesző kérdéseit – romantikus homály vett körül. Állandó látogatója lettem az akkoriban kicsit kopottas, de talán éppen ezért nagyon barátságos pompájú, zsúfolt Fővárosi Könyvtár olvasótermének. Az *úttöréssel* nem sokat foglalkoztam, talán egyedül a vasgyűjtést élveztem belőle. Vég nélkül folyt az őrök, osztályok és iskolák versenye, ki tud – mint hallottuk, *a béke védelmében* – több rozsdás vasat összegyűjteni. Délutánonként kis csapatokban vidáman jártunk házról házra, lakásról lakásra rossz kályhacsövekért, kiszolgált sparheltekért. A régi tűzhelyeket az utcán bontottuk szét, kalapáccsal verve ki belőlük a samottot. Hangos és piszkos munka volt, de senki sem mert hangosan megszólalni minket. Csak otthon szidott nagymamám, *hogy nézel ki megint, miben engedlek holnap az iskolába*. Persze – hangosan soha ki nem mondván – kicsit irigyeltem azt az osztálytársunkat (ő volt a rajvezető), aki közülünk egyedülként úttörővasutas volt, s az egyik nyáron még Lengyelországba is elvitték táborozni. Valójában – és magamnak is alig bevallva – örültem volna, ha legalább őrsvezetőnek jelölnek, de tudtam, hogy ilyesmi szóba sem jöhet.

Közben Gyurkával s még néhány, az Angolkisasszonyoktól meg a Piaristáktól ismerős fiúval illegális hittanra is jártunk. Az órák egyik osztálytársunknál, egy nehéz bútoroktól zsúfolt, rosszul világított, társbérlettel megosztott maradék lakásban voltak. A falakat fedő szakadozott, színét veszített selyemtapéta mögül helyenként az omladozó vakolat is előtűnt. Az ajtót barátunk kopottas eleganciájú mamája nyitotta halkán, csaknem suttogva. *Menjenek, fiúk, a máter már várja magukat*. A nagyobbik szobában, amelyen át kellett mennünk, a kályha melletti sarokból a stoppolásba feledkezett nagymama néma bólintással fogadta sietős *kezitcsókolomunkat*. Egyszer-egyszer barátunk apját is láttuk, mindig csak futólag, olykor öreg irhabundájában az előszobába lépve, máskor a pisiszagú, márványdíszes lépcsőházban. Bent, a máter mögött a falon, blond rámában a szülők diszkrét színezésű esküvői fényképe függött. Valójában alig kü-

lönbözött azoktól a szokványos fotóktól, amelyeket itt-ott műtermi kirakatokban lehetett látni. És mégis: a menyasszony komoly, belülről sugárzó derűje, sudár, magas alakja valami megfoghatatlan, természetes előkelőséget kölcsönzött a látvány egészének, ahol a vőlegény ragyogó rendőrtiszti egyenruhája ellenére csak az esemény véletlen mellékszereplőjének látszott. Sok évizden után is riadtan gondolok arra a pillanatra, amikor az ismerős, kicsit kopottas, sujtásos díszű irhabundát egyik Fő utcai kihallgatásom közben – a megnyíló ajtón át – a szomszédos szobában véltem egy villanásra fölfedezni.

A *Fakrasz-banda* a hittanos csapatból alakult, kívülről talán csak Viktort vettük be, de lehet, hogy még őt sem. A Paulay Ede utcai Úttörő Színházban láttuk a gyümölcsnemesítő Micsurinról szóló szovjet gyerekdarabot, s ennek volt megszágyenyülő szereplője Fakrasz, a varázsló. Nekünk az egészből mégis az *abrakadabra* és éppen *Fakrasz* maga és a neve tetszett. *Varázsoltunk*, indulót szerkesztettünk; játszottunk, többnyire a hittanórák után, néha gyerekzsúrokon. A „banda” híre elérte az iskolát is. Nem titkoltuk, hogy a közösen kitalált játék sokkal érdekesebb, mint az egész, örökké fontoskodó úttörősdí. *A gyerekek elkülönülnek a közösségtől*. Nem vád, inkább ijedelem volt a mondat mögött, amelyet szülői értekezleten fogalmazott meg apáinknak és anyáinknak egyébként igazán kedves és szeretett osztályfőnökünk. A bandázás abbamaradt, de egyszerűen tudatossá vált összetartozásunk élménye. És ez többé már nem volt játék.

A Trefort utcai gimnáziumban az első osztályfőnöki órán lettünk a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, azaz a DISZ tagjaivá. Később ez már nem tűnt olyan fontos dolognak, de akkor a *belépés* gesztusa mégsem látszott teljesen tét nélkülűnek. Valakinek Gyurka *közösségi ember* voltával, illetve nem voltával akadt némi problémája, s ebből később, egyetemi tanulmányai előtt, akár komoly akadály épülhetett volna. Némi késéssel végül őt is befogadta a szervezet. Most hiába próbálok emlékezni, hogy ezen túl történt-e még valami kimúlásáig, 1956 őszéig, a gimnáziumi DISZ-ben.

Az osztályfőnökünk M. Gusztáv lett a *Trefortban*, apáink nemzedékéhez tartozó, főváros- és országszerte ismert, nagyra tartott, igazi karizmatikus képességgel megáldott, kiváló magyartanár, aki ezen túl a szó régi, társasági értelmében vett igazi charmeur is volt. Tőle nem csak az irodalom ismeretét és szeretetét tanulhattuk meg, vonzó személyisége sokunk számára egyfajta polgári, értelmiségi viselkedés példáját is jelentette. Nem emlékszem már, melyikünk fedezte föl, hogy vasárnaponként a pesti Ferencesek templomába jár a déli misére. Alkalmanként Gyurka, én, ritkábban Viktor a mindig tömött templomban leghátul megállva igyekeztünk a tömegben fölfedezni a jellegzetesen finom eleganciájú férfi alakját. A köszönést igyekeztünk elkerülni, elég volt látni, *M. tényleg ott ül*. Nem akartuk provokálni, kényelmetlen helyzetbe hozni. Néha persze – ha igyekeztünk is mise végén sietve elsunnyogni – észrevett bennünket. Ilyenkor biztosak lehettünk, hogy másnap felelünk magyarból, amit inkább éreztünk a felénk irányuló s őt máskor is jellemző ironikus figyelme jelének, mintsem valami féle rosszindulatú gesztusnak.

Két év után megint utolért a szocialista tanügyi átszervezések járványa, s ha jól számolom, egy évtized alatt már a nyolcadik új iskolába kerültem. A jóisten se tudja, miért lett ekkor a *Trefortból* leánygimnázium, s helyeztek bennünket a Cukor utcába, abba a régi épületbe, ahol a háború utáni szeptemberben az első elemi kezdtem.

Ekkoriban erősödött meg barátságom K. Ferivel, akivel először éppen itt találkoztam, aztán ismét csak ötödikben, az Irányi utcában. Legközelebb a második gimnáziumi év közepe táján tűnt föl közöttünk, amikor *renitens magatartása* miatt (mindennap

elkészt) az Eötvös Gimnáziumból áthelyezték a *Trefortba*, ahol egyedül engem ismert. Mindjárt oda is ült mellém, az akkor éppen üres helyre. Ferit nem lehetett „megfe-gyelmezni”. Nemcsak hogy ezentúl is naponta késve, percekkel a csöngetés után érke-zett, hanem többnyire még öltözködését is itt, az osztályban fejezte be cipőfűzéssel, gombolkozással, nyakkendőkötéssel. Tőle ez nem egyszerű *rendetlenség* volt, hanem – és személyisége számomra ettől vált egészen irigylendő módon rokonszenvenné – ta-gadása bármilyenféle kényszerű rendnek. Megvallom, bámultam ebben való követke-zetességét és bátorságát. Korábbi barátaimról mindig tudtam, hogy ugyanúgy állnak szemben a fennálló rendszerrel, ugyanúgy van meg a véleményük róla, mint nekem, s erről még beszélnünk sem kell, csak lehetőleg csendben, óvatosan várakozni a jobb-ra, a *változásra*. Feri más volt, vele beszélve, járva egyre fontosabbnak éreztem, hogy végre tenni is kéne valamit. Így értünk el ’56-hoz.

A forradalom leverését követően jóval később, csak valamikor január közepe táján indult újra a tanítás. Furcsa, sokféle bizonytalansággal teli, átmeneti időt éltünk. Épp csak befejeződtek az utolsó sztrájkok, de senki sem volt biztos benne, hogy tényleg az „utolsók” voltak. Mellünkön konok büszkeséggel még mindig ott viseltük az apró, mű-anyagból készült *Kossuth-címert*. A város falain – szorgos vakarások, átmeszelések elle-nére – újra és újra megjelentek a Kádárt elítélő, a *ruszlik* kivonulását követelő jelsza-vak, s mind gyakrabban a hatalmat talán leginkább ingerlő három betű, MUK – *már-ciusban újra kezdjük*. Elkezdődött a régi gyakorlatot idéző, fenyegető nyilvánossággal a forradalmárok elleni perek sora. Az iskolába váratlanul pufajkás karhatalmista csapat nyomult, osztályról osztályra járva, fegyvereket, röpiratokat keresve. Január 23-án la-tintanárunk szóltanul a táblára írt dátumra mutatott, majd leült, s úgy maradt némán, lehajtott fejjel az óra végéig. Egyetlen pisszenés nélkül, dermedt, mozdulatlan csönd-ben várakoztunk a következő csengetésig.

Azokban a hónapokban „bontott zászlót” – ahogyan akkor mondták – a KISZ, a Kommunista Ifjúsági Szövetség. Érettségire készülő osztályunkból senki sem lépett be. Nem lettem KISZ-tag később, az egyetemi évek alatt sem, amivel nem sokkal később a hitetlenkedő katonai sorozóbizottságot sikerült meglepnem.

Márciust vártuk. Eljött, és nem történt semmi. Május elsején aztán hitetlenkedve fi-gyeltem az ünnepi rádióközvetítésre. Hogyan kerülhetett az a tömeg az utcára, oda a térre? Ugyanazok tapsolnak és éljeneznek, akikkel nem is olyan nagyon régen együtt vártam, hogy a parlament erkélyéről Nagy Imre szóljon hozzánk? Ha belegondolok, még ma sem értem, mi történt. Szándékosan felejtetni, elfelejtetni akarták volna a fe-lejthetetlent? Mímikri lett volna? Kit akartak megtevesztetni: a hatalmat? – magukat?

Már fiatal muzeológus voltam Fehérvárott, amikor a Városi Pártbizottság munka-társai kerestek meg. A helyi KISZ-szervezet valamilyen vezetői posztját kínálták, s illő megrökönyödéssel vették tudomásul, hogy nemcsak nem vagyok és nem voltam, de nem is akarok a szövetségnek tagja lenni.

Hosszú, erőszakos csöngetésre ébredtem. K. Ferit már egy hónapja elvitték, és szá-mítottam rá, hogy értem is eljönnek majd. A díványom közvetlenül az előszobából nyí-ló hallban volt. Három vagy négy civil ruhás nyomozó lépett be, mögöttük édesapám és a harmadik emeletről az egyik lakó, akit „tanúnak” hoztak magukkal. Ezt a fiatal-embert csak látásból ismertem. Korábban katonatiszt volt, de nem esküdött föl a „mun-kás-paraszt forradalmi kormány”-ra, s még a télen leszerelték. Ami most elkezdődött, nem ért váratlanul, mégis, mintha nem velem történt volna, mintha csak valahonnan

kívülről néztem volna az egészet. *Van valami papírjuk?* – fektemből éppen csak fölkönyökölve fölényes nagyvonalúsággal adtam vissza: *Édesanyám Pilinszky, ez itt a papíron* – mutattam – *Piliski, nem ugyanaz.* De nem kötözködtem. Hangomban és gesztusaimban, ahogyan kikeltem a takaróból, megkérdeztem, *szabad-e megmosdanom*, volt valami kimért magabiztosság, mintha nem is én beszéltem volna. Álmélkodva emlékszem, hogy nem éreztem a legkisebb riadalmat sem. A magamé mellett csak anyám hangját vélem hallani: *fiam, az Istenért, mit csináltál*, s látom közben a házkutatáshoz kezdő nyomozók mögött álló „tanú” mozdulatát, ahogy ujját egy pillanatra a szája elé teszi. A szomszéd szobából rebbenésnyire Jancsi nézett ki. Apám mellett, a kályha előtt láttam meg nagymamát. Némán támaszkodott álla elé emelt, összekulcsolt kézzel. Nem tudom, hogyan, mikor került oda. És egyszerre ott volt Kiseri is, méltatlankodó ingerültséggel tiltakozva, *semmi közük az én fiókomhoz.* A nyomozó furcsa grimasszal fordult feléje, s fél kézzel visszalökte a komódnak éppen kihúzott fiókját. Valószínűtlen volt minden, ami történt, már a csöngetés is, minden mozdulat és hang, a sajátom is; aztán hogy apám öreg bőrkabátjában a jobbról-balról belém karoló urak között lefelé mentem a lépcsőn, meg az utca túlsó oldalán a két szürke Pobeda, ahonnan anyám kiáltására visszaneéztem a második emeleti ablakra.

Lajos bácsi, majd küldje fel a százhetesbe! Az alagsori, elhagyott mosókonyhára emlékeztető, betonpadlós, homályos fényű helyiségben egyedül maradtam Lajos bácsival. Az ötvenes, komótos mozgású, közönyös tekintetű férfi a terem közepén álló támlátlan padra mutatott: *Tegye oda a kabátját.* Bicskát húzott elő, s egyetlen határozott, gyors mozdulattal levágta róla az övet. Kezdtém szorongani. *Vetkezzen le! Egészen mezelenre!* Lajos bácsi hangja határozott volt, de színtelen, minden érzelem nélküli. Aggódtam. Aztán tiszta, kincstári alsónadrágot adott, elvette a nadrágszíjamat, tárcámat, fésűmet, tollamat, cipőmből kihúzta a fűzőt.

A röpcédulákat január végén és februárban gyártottuk K. Ferivel. Ketten fogalmaztuk, és én gépeltem le jó néhányszor a *Kádár-fasisztákkal szemben a Középközpontok Forradalmi Bizottsága* nevében ellenállásra buzdító, rövid, néhány soros szöveget. A keskeny papírcsíkokat sötétedés után, még a kijárási tilalom előtti órákban, városzerte telefonfülkék falára ragasztottuk, jól látható, szembetűnő helyre, a készülék mellé. Az *akcióról* rajtunk kívül talán még Viktor tudott, de a „munkába” őt sem vontuk be. Aztán az érettségi, a felvételi vizsgák és a nyár jött. Még tettem néhány kísérletet, kapcsolatot keresve valami „földalatti” mozgalommal, de ha létezett is ilyen, az oda vezető utat nem sikerült föllelnem. A „szervek” azonban nem voltak tétlenek, s őszre ránk találtak. Nagyobb fogásra, komoly összeesküvőkre számítottak. Sokórás faggatásoknak vetettek alá, néha hajnalban, máskor késő éjjel, ritkábban nappal is. A zárkában *vamzert* ültettek mellém, aki egy napon magát elsírva vallotta be, hogy mi dolga van velem. Az *előzetesből* aztán teljesen váratlanul, néhány nappal szenteste előtt kiengedtek. Amikor a fogdaőr fölszólítására *minden holmimat* összeszedve elkészöntem zárkátársamtól, azt hittem, hogy – mint utolsó kihallgatásomon mondták – a Markó utcába szállítanak át. A Gyorskocsi utcai kapun K. Ferivel együtt léptünk ki. Tétovázás nélkül, sietősen, mintha kergettek volna, egyetlen szó nélkül indultunk a Fő utca, majd a Lánchíd felé. A hídra érve végre megálltunk, s nevetve átöleltük egymást. Alig volt hihető, hogy együtt és szabadon, a Duna fölött élénkülő szélnek feszülve, hazakészülünk.

Istenem, maga az? Kérdőn néztem vissza – kezemben indexemmel – a tornaterem előterében álló kék melegítő tanárnőre. Kicsit szorongva kezdtem – mint Feri is – előbb a tanulmányi osztályon, aztán tanszékről tanszékre vándorolva, gyűjteni a félévi aláírásokat. Nemigen kellett magyarázkodni. Többnyire némán, sietve teljesítették a

kérést, senki sem kíváncsiskodott. A tornatanárnőt alig ismertem. Korábban talán ha két alkalommal fordultam meg óráján. *Mintha a maga nevét hallottam volna, a szabadrádióból, hogy kivégeztek egy egyetemistát.* Testnevelésre hozzá jártam – amíg egyáltalán – később is, de a *Fő utcáról* soha többé nem esett szó közöttünk, ahogyan erről másokkal se igen beszéltem. Amikor már tavasz felé, az Astoria presszójában egyik gimnáziumi osztálytársam kapacitált *ellenálló sejt* szervezésére, derűsen szembenevettem. Nem provokálni akart, de nekem elég volt.

Akkoriban vagy talán valamivel korábban bátyámmal, akinek írószövetségi tagként lehetősége volt mozikban egyébként nem játszott nyugati filmeket megnézni, együtt igyekeztünk egy ilyen zártkörű vetítésre. Este volt, a Földművelési Minisztérium rosszul világított kapualjából széles, meredek lépcsőn indultunk föl, a vetítőterem felé. Két lépés között hirtelen váratlansággal megállíthatatlan sírás tört föl belőlem. A homályos feljáró közepén előre, a térdemre hajolva maradtam ott, néma zokogástól rázva. Nem tudtam volna megmondani, miért, miért pont ott és akkor. Jancsi sem kérdezett. Átfogva vállamat, gyöngéd és utánozhatatlanul finom tapintattal fordított vissza.

Nehogy még hősnek hidd! A mondatot – még valamikor az egyetemi éveinkben – ijedségében fogalmazta így Mártának engem eleinte egyébként sem nagyon kedvelő mamája. Nem voltam az. Nem lettem, ahogyan a KISZ-nek, a *pártnak* sem tagja, és soha senki, semmi nem vehetett rá, hogy akár csak egyetlenegyszer is számra vegyem az áruló, a gyűlöletes szót, *ellenforradalom*. A végletes ütközéseket azonban többé nem tudtam, nem akartam vállalni. Elsősorban nem is a félelem – bár biztosan volt része benne –, hanem az eredménytelenség megélt bizonyossága tartott vissza. Amikor később, mint gyakorló muzeológus – meg néhány rövid éven át a Képzőművészek Szövetségének egyik választott vezetője – a lassan változó évtizedekben sokakkal csöndes egyetértésben fokozatosan tágítani igyekeztem a művészeti gondolkodás és a művészi alkotás mesterséges, az aktuális politika által konstruált határait, mindig óvatosan ügyeltem arra, nehogy a *kerítés bontásán* kapjanak. Máig nem kevés irigységgel figyelem K. Feri egyenes, sohasem tétovázó következetességét. Az ötvenes évek egyik meleg nyarának napsütötte délelőttjén, csak hónapokkal szabadulásunk után – aznap, amikor *pártunk és kormányunk vezetői Tito marsall, a nem sokkal korábban még az imperialisták láncos kutyájaként* emlegetett jugoszláv elnök érkezésére vártak – kezében hosszú, vastag láncsal jelent meg a Molnár utcában. *Erika néni, megyek a pályaudvari fogadásra, vinném a Buksit is.* Öreg és feltűnően testes dakszli kutyámat szerette volna az alkalomra kölcsönözni. Anyám még este, amikor hazaértem, sem tudta tréfaként felfogni a kérést: *Ez az örült képes lett volna szegény Buksit tényleg odahurcolni!* – És Ferinek ma is volt (van) humora meg bátorsága – akár kockázatot is vállalva – szembenézni a kihívással. K. Feri 2007 szeptemberének szomorú és sokakat ijesztő délutánján – öregén és hajlottan – fölment a Várba, oda a Sándor-palota, a gyülekező bakancsos *gárda* elé, megmutatni, *van, aki nem fél.*

Nyár végén, az első évi kollokviumok után a történelem szakot művészettörténetre cseréltem. A váltás nem volt egyszerű, éreztem ezt már F. professzor úr (tényleg *úr* volt) lakásán is, amikor különbözeti vizsgát tettem. *A művészet*, mint olyan, számomra addig csupán az *élvezetnek* volt forrása, a *tudományról* nem voltak ismereteim. Az innenonnan, többnyire véletlenül kezembe került könyvek – varázslatos fekete-fehér reprodukciókkal egy Van Gogh-album, Vasari mester történetei, Munkácsy Mihály élete, egy öreg, szép fényképekkel teli füzetféle Fadrusz Jánosról – számomra mind és egyedül

magáról a műről, illetve – csak alig tágabban – a pillanatról, a *mű*, a *csoda* megszületésének pillanatáról szóltak, ezen túl a *mikor*, *hol* és *miért* kérdései már kevésbé érdekelték. A művészethez való viszonyom persze máig sem változott alapvetően. Valójában most is a *titok* érdekel, egy régi, kínai tusrajz vonalainak varázsa, amint könnyed, áhítatos játékuk nyomán a finom papíron ágbogas fa képe bomlik ki; honnan a hihetetlen, öröktől való csendje az olyan kompozíciónak, mint Ferenczy Károly korai, szentendrei Duna-partja a kavicsdobáló fiúkkal, vagy honnan Jovánovics gipszreliefjeinek valószínűtlen realitása. Kis elemistaként Jancsi vitt magával először a háború után újra megnyílt Szépművészeti Múzeumba. Végigjártuk a termeket. Kifelé indulva kérdezte, *mi tetszett legjobban*. Nem tudtam megmondani, de azonnal ahhoz a képhez vezettem, amelynek mostani, gondolati felidézésekor is ugyanazt a nem múló sugárzást érzem, mint gyerekként először rácsodálkozva. Dürer fára festett, a vörös háttérből derűs komolysággal kitekintő, egyszerre rajzos finomsággal részletezett és festői árnyalatokban gazdag FIATAL FÉRFI ARCKÉPE nekem ma is az egyik legkedvesebb kép a múzeum gyűjteményében.

Most tanulnom meg szoknom kellett, hogy *munka* a képekkel való barátkozás. Bizony, nem volt ez egyszerű. Az új és viszonylag szűk közösségben – az öt évfolyamon talán összesen sem voltunk többen háromtucatnyinál – szorongva éreztem, hogy rajtam kívül szinte már mindenki és ráadásul tudatos határozottsággal választott egy-egy szeletet magának a művészettörténet tudományának hatalmas tortájából. Az igazi „nagyok” témájuknak többnyire már valódi specialistái voltak, egyikük a ciszter szerzetesek középkori építészeti gyakorlatának, másikuk a hazai késő gótika emlékeinek vagy éppen a magyarországi modernitás kezdeteinek „szakértője”. A *tudományt* megtanultam tisztelni, s a magam igazán szerény módján próbáltam meg szolgálni. Szorongtam, de jól éreztem magam.

Intézetünknek egyetemeszerte „veszedelmes híre” volt, hogy ezt az *arisztokratikus és apolitikus társaságot* a világon semmi sem – legkevésbé a szocializmus építésének napi föladatai – érdeklí sajtát tudománya, a Szakma kérdésein túl. Ez persze így nem teljesen volt igaz, mégis, P. Géza barátunk kezdeményezésére, egyfajta védekezésékként, néhányan összefogva megalakították az intézeti KISZ-szervezetet. A csapatból, a felsőbb évfolyamosokon kívül (nekik már úgysis mindegy volt), talán még ketten-hárman maradtunk ki. Rajtam – egyébként is furcsán s talán nehezen érthetően voltam *más* közöttük – nemigen csodálkoztak, pedig „forradalmár” előéletemről, amelyről magamtól nem beszéltem, semmit sem tudtak.

Az évfolyamon tíz leány mellett Gézával és P. Gáborral hárman voltunk fiúk. Azt hiszem, eléggé elkényeztettek bennünket. Mártát nem rögtön láttam meg. Igazán nem húzódott vissza a társaságtól, mégis éppen csendes, szinte különös észrevétlensége miatt figyeltem föl rá. Vigyázva közlekedett közöttünk, szerényen, a csapattól kicsit hátramaradva, de azért mindig készen a csatlakozásra; nyitottan mindenre és mindenki-re, de az a fajta, aki soha semmit sem kezdeményezett. Sokáig még a nevét is összekevertem a másik Mártáéval. Piros, virágcserepre emlékeztető kalapja alól hitetlen csodálkozással nézett rám, amikor bátyámnak bemutattam: *Farkas Márta. – Kovalovszky* – mondta elhűlten. Akkor először, a Kossuth Lajos utcán sétáltunk végig. Németh Lászlóról meg a drámáiról beszélgettünk, de nem tudok visszaemlékezni, hogy miért. Furcsa zavarodottsággal álltam még egy ideig a villamosmegállóban, amikor az ötvenkettes elment vele. Történt valami, amit akkor rögtön s még egy ideig vagy nem akartam, vagy nem tudtam elhinni, megérteni.

1962-ben, közvetlenül az államvizsgák után, Mártával házasságot kötöttünk. Minden a hagyományos szabályok szerint történt. Volt leánykérés, a szülők kölcsönös látogatásai egymásnál, eljegyzés és a végén az esküvő a Piarista-kápolnában. Még akkor este kishajóval a szentendrei-szigeti Horányba utaztunk nászútra. Addigra Fehérvárot, ahol múzeumi állás várt rám, már albérleti szobát is szereztünk. Márta szeptembertől a közeli Tác község iskolájában tanított falusi kisgyerekeket. A történet persze nem nélkülözte a zökkenőket. Eleinte talán Márta sem egészen, de édesanyja, a „*vastag nyakú kálomista*” – az erre mindig büszke *Pap Ilus* – bizonyosan nem vette komolyan szándékomat. Ilonka néni született és kérlelhetetlen, szigorú pedagógus volt, aki a maga idejében szűkösnél is nehezebb körülményekkel megküzdve szerezte meg magyar–német szakos tanári diplomáját. Örökké kócos fejemmel, kitérdesedett nadrággal, poros cipőmmel a legkevésbé sem nyertem el rokonszenvét. Rendetlen, hanyag kül-sőmet meg az ezzel egyszerre mutatott ragaszkodásomat régen lejárt, „*polgári*” szokásokhoz, hagyományokhoz tartozónak, így együtt *úrifiús* nyegleségnek érezte, s mind zavartabb értelenséggel fogadta. Én azonban makacs voltam és határozott, s ha néha félszeg is, előbbi tulajdonságaim végül minden akadályon átlendítettek. Édesapám és anyám az első pillanattól, hogy megismerték Mártát, minden óvatos tartózkodás nélkül fogadták szeretetükbe. Aggódtam kicsit, de végül az sem okozott gondot, hogy a menyasszony református. Igaz, teljesen természetesnek vették – hozzáteszem, persze én is –, hogy az esküvő előtt *reverzálist* adjon, garanciát, hogy jövő gyermekünk katolikusok lesznek. Ilonka néni szinte az utolsó percekig átmeneti, múltó kellemetlenségként élte és kezelte az ügyet. Csak közvetlenül az esküvő előtt adta meg magát, hozzájárulva, hogy Mária néném Mártának egy megőrzött régi, csipke ágytakaróból az alkalomra menyasszonyi ruhát varrjon. Miklós, Márta édesapja, amikor megismertem, nem volt még ötvenéves, de ha valaki megkérdezi, nem tudtam volna még körülbelül sem megsaccolni a korát. Visszagondolva rá, később sem változott, évtizedek múlva is ilyen se fiatal, se öreg maradt. A közepesnél alacsonyabb és szinte a légiességig sovány alkatát különösen szembetűnővé tette groteszkségig ügyetlen mozgása; másrészt ez a mozgás egyfajta darabosságot, végső soron (nem tudok pontosabban fogalmazni) valami e világi határozottságot kölcsönzött megjelenésének. Esett volt, de nem volt esett. Komoly, de ismerte a derűt, szigorú, de szigorában is tudott a másik iránt megértő lenni. A *pénztártól való távozás után* – mondta a lánykéréskor – *reklamációnak nincs helye*. Egyetértettünk, s Miklóssal (bár a tegeződésig csak Marci születésekor jutottunk) hamar s élete végéig tartó – részemről őszintén tisztelő – meleg barátság alakult ki. Idővel persze anyósom is megenyhült. A gyors, azonnali „tűzszünet” Fehérvárra költözésünk hozta magával, a távolság pedig segítette a béke eljöttét is. Az évek múlásával kapcsolatunk fokozatosan melegedett, s mire Marci fiunk megszületett, igazi szeretet kötött össze bennünket. A mélyben persze mindig maradt valami a régi, elfojtott feszültségből, de ennek felszínre kerülését kölcsönös figyelemmel kerültük el.

Közben történt valami, amit elfelejteni nem tudok, nem lehet, ami váratlanul vetett éles, ki nem hunyó fényt magam és mindannyiunk múltjára. Bizonytalan vagyok, most, ötven év után is, miért akkor, ott ért ez az egész. Egyforma váratlansággal talált a pillanat személyessége és a föltámadt pokol addig nem ismert valósága. Nem voltam, se-hogy sem voltam felelős, és mégis... A budai lakásban írók és írópalánták társalogtak – én is valahogy így kerültem oda, néhány rövid novellakezdemény után, amit aztán sohasem követett folytatás – derűs együttlétben. A háziasszony ölében gitárt pengetve fölhúzott térdrel a nagy heverő sarkában ült, s halkán, hangjával a szoba terét alig

megtöltve, francia szonokat énekelt. Jutkát még korábbról ismertem, nyáron pedig Magdival, elválaszthatatlan barátnőjével Esztergomba kirándultunk együtt egy nagyobb társaságban. Kora reggel a vicinális lassúságú vonattal utaztunk el, s csak az esti hajóval tértünk vissza Pestre. A két leány fölöttem járt az egyetemen; mindenki tudta róluk, tehetséges költők. Most pohár vörösborral a kezemben Dezsővel álltam az ablak előtt. Magdi érintette meg a karomat, mennék át Jutkához, *fejgörcse van*. Tétova bizonytalansággal léptem a homályos kisszobába. Jutka a díványon feküdt csukott szemmel, homlokán borogatással. Csak mutatta, üljek mellé. A cigarettától kicsit rekedtes énekhang ide is behallatszott. Hosszú némaság után kezdett beszélni. Monoton, halk folyamban szavak, mondatok a téli Duna-partról, ahová anyjával a közeli Pozsonyi útról pártszolgálatosok vezényelték; az időtlen, a toporgató hidegben mind türelmetlenebb várakozásról valamire, amiről semmit sem tudott. Sötét volt, s egyre csak fázott. *Eredj, szaladj nagymamához! Tudod, merre, nincs messze. És én futottam. Kiáltott valaki, nem néztem vissza. Nem láttam többet anyámat.* Rosszullét kerülgetett. Éreztem, *gyónásba* hallgattam bele. Tehetetlen, szótlan szégyennel, az illetéktelenség zavarával néztem magam előtt a kiszolgáltatott arcot, a száraz, csukott szemet. Le kellett volna hajolni hozzá? Megölelni? Még megérinteni, még csak mozdulni sem mertem mellette. *Feloldozást?* Nekem lett volna nagyobb szükségem rá.

Kisfiam – hallgattam húsz évvel később legkedvesebb tanáromat –, *én nem járok temetőbe, mióta azt sem tudom, egyáltalán eltemették-e valahol azokat, akiket szerettem valamikor.* Egy késő délután, még akkor, az egyetemen, az intézeti szobában G. Eszterkétől – aki gyerekként megélte, megszenvedte azt, amit én, az alig fiatalabb észre sem vettem – kértem bocsánatot. A botrány, a század botrányának bélyege eltörölhetetlen. Hordanom kell.

Fehérvár a hatvanas évek elején poros, elhanyagolt kisváros volt, papíron még Fejér megye székhelye, de az *irányítók*, a *vezető káderek* (így hívták őket), szinte kivétel nélkül a szomszédos *Sztálinvárosból*, a későbbi Dunaújvárosból érkeztek ide. Elképzelhető volt – a népek erre-arra beszéltek is –, hogy az előregedett *klerikális fészek* régen idejémtúlt, történelmi hagyományokra épülő szerepét idővel az egyre dinamikusabban növekvő *szocialista város* veszi majd át. Ki figyelt itt néhány kelekótya múzeumi emberre, akik régi cserepeket gyűjtögettek, meg valami kiállításokat mutogattak. Így lehetett Budapesttől alig kétórányira (a gyorsvonalat sem sokkal hamarabb ért ide) olyan következetes képzőművészeti programot elindítani, amelyenre amott akkoriban vállalkozó se igen, de igazából reális esély sem volt. Amikor a kultúrpolitika főkorifeusai észrevették, hogy mi történik a „vidéki” városkában, valamiféle radikális intézkedés meghozatalához már késő volt. Mi naiv farizeuspofával hirdettük, hogy Csontváry, Gulácsy Lajos, a Nyolcak vagy Kassák, Korniss Dezső, Schaár Erzsébet, Vilt Tibor, Országh Lili és mások törekvéseinek bemutatásával a magunk módján a *szocialista Magyarország* építéséhez igyekszünk hozzájárulni. Ekkoriban a kádári–aczéli vezetés az igazán durva ütközéseket már igyekezett elkerülni. A hírhedt *három T* korszakában a politika a *tiltás*, *tűrés* és *támogatás* pontos határait soha nem rögzítette szigorú kánonokba. Az állandó bizonytalanság fenntartása legalább olyan fontos eszköz volt a hatalom kezében, mint a *korbács* és a *jutalom*: senki sem tudhatta, mikor miért ütnek a fejére. Ez a bizonytalanság lett az óvatos és készséges *öncenzúra* egyik megbízható forrása is, megkímélve a döntéshozót a közvetlen beavatkozás kényelmetlenségétől. Akadtak persze – mint

Fehérvárott mi is –, akik olykor az íratlan, de nagyon is létező szabályokat ártatlan tudatlansággal kerülték meg. Valamikor, már a nyolcvanas évek elején, a Fészek Klub lépcsőházában, elmenőben egy megbeszélésről, L., a pártközpont munkatársa szólt utánam utánozhatatlan, kedvesen ejnye-ejnyés hangsúllyal: *Ide figyelj, teli a fiókom elleden szülő följelentésekkel*. Alkalmanként persze ijesztgettek, kötekedett a hivatal, a boltot azonban – megtehették volna – nem zárták be. Leginkább maguk a helyi elvtársak voltak zavarban. Érezték, hogy *fentről* valamit várnak tőlük, de sohasem lehettek biztosak benne, hogy mi az, meddig *kell*, de meddig *szabad* nekik az intézkedésekkel elmenni. Így ők is inkább csak piszkálódtak, egyszer-egyszer revizorokat küldtek az igazgatónkra; rólam terjesztették, *bátyjával időnként a püspök úrhoz járnak ebédelni*; visszahallottam, valahol szidták *a judeo-katolikus Kovács Pétert*.

A politika mindig, már kicsi gyerekkoromtól vonzott, ezért nem tudott anyám se elhajtani soha a rádió mellől, amikor – úgy hitte – felesleges valamit tudnom, hallanom. Nem volt játék, amely jobban érdekelt, mint ha a fölöttük beszélgetésére figyelhettem: *mi van, mi lesz, mit mondott az amerikai elnök, Truman; lesz-e ismét királya Belgiumnak; hogy a miniszterelnök, Nagy Ferenc Svájcból üzenté, nem jön vissza*. Nagyra nyitott füllel hallgattam nagymama és a váratlanul jött „népművelők” illedelmesen alságos beszélgetését a széles ebédlőasztal mellett a „főlemelt öt éves terv” célkitűzéseiről. Pontosan tudtam, ha elmennek, a visszafojtott idegfeszültségtől nagymama epegörcsöt kap. Hamar megtanultam, hogy *nekünk*, az ismerősöknek, rokonoknak, barátoknak, azoknak mind, akik otthon, a recsegő rádióból szűrjük a híreket, s egymás közt latolgatják óvatosan a jelent, lesik, várják a jobbat, a *változást*, a nagypolitikában, a hazai politika úgynevezett nyilvánosságában egyszerűen nincs helyünk. Persze mindig adódhatnak kínált *szerepek*, amelyekért a játékostól cserébe csupán a tisztességét kéri. A helyzet nem változott akkor sem, amikor Kádár meghirdette az *aki nincs ellenünk, velünk van* elvét. Ami mégis történt, hogy észrevétlen csöndben itt-ott hátsó vagy rejtett oldalajtók nyíltak meg a politika egy-egy mellékszínpadára. Egy ilyen ajtón léptem be a képzőművészeti szövetség vezetésébe.

A bejárat váratlanul nyílt meg éppen előttem, s gondolkozni sem volt időm, már belül is kerültem. A 1977-es közgyűlésen választották meg K. Istvánt – Kossuth-díjas szobrászt, a *Párt Központi Bizottságának* tagját – a Szövetség elnökének. Az elnökség másik három tagját, a képzőművészt, az iparművész alelnököket és a harmadikat, akinek a két terület közti koordináció mellett a szövetség külső kapcsolatainak, köztük a külügyi kapcsolatoknak a szervezése, felügyelete volt a főadata, titkos szavazással a választmány jelölte ki tagjai közül. A politikus alkatú és a művészek széles körében komoly tekintélyt élvező művészettörténészt, N. Lajost szerettük volna sokan ezen a posztton látni. Az illetékes párttisztviselők veszélyt éreztek, s az utolsó napon *beszélgetésre* hívták őt. Hogy, hogy nem, a választmányi ülésen Lajos – indoklás nélkül – visszautasította a jelölését. Úgy látszott, a másik jelöltnek (festőművész és a pártszervezet titkára) a szavazásnál nem lesz ellenfele. Ekkor *dobta be* a szobrász V. Tamás a nevemet. Senki – legkevésbé éppen én magam – sem sejtette, hogy a legkisebb esélyem is lenne. És aztán megválasztottak. Egy vagy két szavazaton múltott a dolog. Zavarodottan eszméltem az eredményhirdetésre, örülni sem tudtam. Fogalmam nem volt, mi következik, mit kell tennem. Az éjfélvi vonattal indultam haza. A pályaudvarról – valami furcsa lebegésben – még fölhívtam Jancsikát. *Az istenért, Péterkém, és ez most mit jelent?* Azt hiszem, csak a szabad karommal jeleztem tökéletes bizonytalanságomat. E gesztust bátyám nem láthatta, mégis tökéletesen megértette. *Édesem, imádkozz!*

A kollégákkal a múzeumban egyszerű volt. *Te hol ültél?* – M. kérdezte egyszer, még régen, vigyorogva félrevonva Budán, a Várban, amikor a déli ebédszünetben az árnyékos fa alatt hasalva kiszaladt a számon, *szalonnát enni, ja, akár kanállal is lehet.* Ásatási segédmunkás voltam a nyári egyetemi szünetben, ő munkavezető. Akkor szabadult. Együtt ítélték el K.-val, akivel '56-ban Debrecenben dolgoztak együtt, s most itt ismét munkatársak lettek. P. Franci egyenesen a kistarcsai internálótáborból került Fehérvárra. Ismertük és értettük egymást. – *Vagy mégsem egészen?*

Valamikor, már Marci születése után jutottam hozzá – teljesen véletlenül – egy újfajta táskarádióhoz. A készülék nem volt szép, s nem volt könnyű a hozzá való, böhmöm méretű, *bébinek* becézett elemek beszerzése sem, viszont remekül működött. Roppant érzékenyen és pontosan lehetett a rövidhullámú adókra hangolni. A rigai gyár mérnökei mintha csak egyenesen a *Szabad Európa* zavartalan hallgatására tervezték volna. Otthon két évtizeden át, egészen pontosan a rendszerváltásig – a vételi viszonyoktól függően az ismert harmincegyes vagy negyvenkilences hullámhosszon – gyakorlatilag egyedül ezt az „*ellenséges*” adót hallgattuk. Később, a '81-es puccs (vagy ahogyan a lengyelek mondták, *a háború*) után varsói barátaim is egy ilyen készülék segítségével –, amelyhez számukra is Moszkvából csempészttem az elemeket – igyekeztek megbízható hírekhez jutni.

1968 augusztusában keserű szégyennel ébredtem a rádió mellett. Tudomásul kellett vennem, hogy mi, magyarok is tettestársak lettünk. Némán reggeliztünk Mártával, s aztán, mint máskor is mindig, siettünk a múzeumba. Francihoz nyitottunk be. Az otthonosan rendetlen, zsúfolt szoba irodája és lakása is volt egyszerre. Alig ránk pillantva nyújtotta a kezét. Egyre csak a rádióra figyelve mondta, *a románok nem mentek be.* Még előző nap is bizakodtunk, *csak fenyegetőznek a szovjetek, kinek lenne szüksége újabb '56-ra.* Most veszve láttuk az utolsó reménységet is. Prága idealistáit, az *emberarcú szocializmus* békés híveit ugyanazzal a kérlelhetetlenséggel söpörték el, mint '56 Budapestjének fegyveres ellenállóit. És még hátravolt az igazi döbbenet! Mindig homogénnek tudott baráti közösségünkben akadtak kárörvendők, sőt olyanok is, akik a *szocialista Csehszlovákia dolgozó népének nyújtott testvéri segítséget* nem is titkolt elégedettséggel vették tudomásul. Hitetlenkedve figyeltem a megjegyzéseket és gúnyos mosolyokat. A *Magyar Néphadsereg* pozsonyi, eperjesi, kassai *bevonulását* kicsit sem bánták. Annál inkább sajnálták, hogy a felvidéki városokban a magyar katonák *nem maradtak ott*, s ezt is Kádár régi bűnei közé sorolták. Ijesztő látványként tárult föl a barátok és ismerősök, egyáltalán a forradalom emlékét őrző, a *változásra* váró teljes értelmiségi tábor megosztottsága. Hónapokkal később, mikor már mindennek vége lett, mondta Franci – poharában az olcsó bolgár vörösborot lötyögtetve –, hangjában csöndes rezignációval, *csodálkozol? én tudtam, ismerem ezeket.* Aztán valahogyan – merthogy mindenki szeretne volna – igyekeztünk megfélemezni a szakadékról. Nem gondoltunk rá, mintha sohasem láttuk volna. Mélységét, csak jóval később, '90-ben, a rendszerváltás után mértük fel.

1985 tavaszán a seremetyevói repülőtér üvegajtaján kilépve a képzőművész-szövetség *delegációját* tündöklő ragyogás és kemény, hideg szél fogadta. Nem először jártam a nagy országban. A kötelező barátkozást kihasználva újra és újra boldogan látogattam Moszkva és Leningrád múzeumait, örömmel éltem a lehetőséggel, ha fölkereshettem egy-egy *köztársaságot* akár a Baltikumban, akár valahol délen, a Kaukázus vagy a Kasz-

pi-tenger vidékén. A kisbuszra vártunk, amely majd bevisz a városba. A többiek a tolmácsfűt fogták közre, a szállásról és a program részleteiről kérdezősködve. Én, rájuk alig figyelve, bámészan a jövő-menő embereket nézegettem. Nemigen érdekelt a „program” ismerős egyformasága, tárgyalás a Szövetségben, látogatás a követségben, balettelőadás a Bolsojban, „baráti vacsora” a Rosszija Szálló valamelyik éttermében, esetleg látogatás egy leginkább elvtársként jelentős művész műtermében. Előttünk, szemközt a kijáratnál, tágas térség nyílt, ahonnan a széles autópálya indult Moszkva felé. Furcsa érzésem támadt, valami nem stimmelt. *Nézzétek! Nincs jelmondat!* Önkéntelen hangossággal kiáltottam föl, a beszélgetők felém fordultak. Néhány hónapja lett Gorbacsov a szovjet párt új főtitkára. Korábban a Seremetyevóra érkező utast a nagy téren jókora betűkkel írt fölirat fogadta, az éppen uralkodó pártvezér *irányt mutató* mondata. Már Brezsnyevtől is olvastam itt valamit, aztán Csernyenkótól s nem olyan régen, utoljára Andropovtól. Most semmi. Lehet, véletlen, de másnap, a Kalinyin sugárút ismerős könyvruházában, ahol moszkvai útjaimon hanglemezeket szoktam vásárolni, a plakátosztályon Gorbacsovról – Eszterkének ígértem, hogy viszek neki – nem találtam képet. *Elfogyott?* – érdeklődtem az eladótól. *Nem. Nem is volt.* Így kezdődött.

Megkérem az elvtársakat, ha ilyesmivel bárhol találkozhatnak, lehetőleg föltűnés nélkül engem értesítsenek. *Ne tegyenek semmit, bízzák ránk az intézkedést!* A belügyi őrnagyként bemutatkozó elvtárs az ellenforradalom közelgő harmincadik évfordulójával összefüggésben *szocialista társadalmunkat fenyegető veszélyekre* hívta föl a figyelmünket. A városi és megyei művelődési intézmények – művelődési házak, a könyvtár, levéltár és a múzeum – vezetői minden hónap végén jöttek össze programegyeztetésre, elkerülendő a fölösleges ütközéseket. Augusztus volt, sokan épp most érkeztek vissza nyaralásból. Az oldott fecsegésre váltó tárgyalást zavartan szakította félbe házigazdánk, *egy elvtárs szeretne beszélni velünk!* Az elvtárs, miközben tovább magyarázott, táskájából a *Beszélő*, a *Hírmondó* és más szamizdat lapok példányait osztotta ki a jelenlévők között. Lázás lapozás kezdődött. Hallani már mindenki hallott „ilyesmi”-ről, de a tiltott nyomtatványokból legtöbben csak most először vehettek kézbe egyet-egyét. A beálló csöndben váratlanul szólalt meg B., a párttitkárfelenség, s méltatlankodó gesztussal tolt a füzetet, ujjával a lap aljára bökve, az őrnagy felé: *De hát ide van írva az is, hol lehet megvenni. Miért nem csinálnak velük valamit? A szerv eddig fölülnyes képviselője külpolitikai érdekekről hebegget valamit, meg hogy ők – ahogy ezt tudják az elvtársak – mindig a párt utasításait követik. Nem esett több kérdés, s az elvtárs távozása után csak B. dohogott még mindig, hogy ugyan akkor miért tőlünk várják, hogy tegyünk valamit?*

Péter, telefon Pestről! Korán reggel volt, W. Pali, barátunk és házigazdánk ilyenkor még aludni szokott. Röstelltem a dolgot, s valami bocsánatfélét dadogva, amelyre ő nem reagált, követtem a hálószobájába. U. keresett. Ismertük egymást régen, de biztos, hogy még sosem hívott telefonon. Most vajon miért, miért ily sürgősen, Párizsban keresett meg? Nem sokat magyarázott: *...a Történelmi Igazságtétel Bizottsága emlékművet kíván állítani a forradalom áldozatainak. A pályázat kiírásához és lebonyolításához akarunk szakértői testületet összeállítani. Számíthatunk rád?* Volt valami valószínűtlen a kérdésben. Csak hetekkel korábban hangzott el a budapesti rádióban P., a párt egyik reformerének szájából a *népfölkelés* eufemisztikus fogalma, s *már itt tartanánk?* Pillanatra talán haboztam, de ezt a vonal túlsó végén U. nem vehette észre. *Igen, hogyné. Számomra megtiszteltetés.* Igazat beszéltem, de belül – mint aztán később, első hivatalos összejövetelünkön a többiek is – világosan érzékeltem a vállalkozás kockázatát. Ép ésszel nem hittem, és még sokáig nem is hittem, hogy *ennek most vége.*

Ami történt, minden előjel ellenére volt váratlan. És persze fájdalmasan és gyönyörűségesen szép is. Meg szorongató.

Reggel, mielőtt az autóbusszal Pestre indultam volna, még beléptem a múzeumba, s kitértem a nemzetiszínű és a fekete zászlót. Már az ajtóban voltam, amikor telefonhoz hívtak. – *Mi az a rongy?* Az első pillanatban nem értettem, mit akar a torz hang gazdája, de az hörögve folytatta: *Nincs nemzeti gyász!* Szó nélkül tettem le a kagylót. Akkor még nem tudtam, mi lesz ezután. Akkor sem, amikor már a temetőben álltunk furcsa, meghatott zavarodottságban a meggyilkoltak és halálukban felejtésre ítélt, holtukban is meggyalázott áldozatok friss kopjafákkal elárasztott régi parcellája s mellette a forradalom nemzeti panteonjának szánt s ekkor megnyitott újabb között.

Pesten Eszterkéékhez köszöntem be, s aztán a hatos villamossal utaztam az Oktogonig (akkor még November 7. tér). Tovább, a Hősök tere irányába, már gyalog mentem. A mind sűrűbb embertömeget követve eszembe sem jutott, hogy mehetnek a földalattival is. Újra és újra barátok, ismerős arcok. Nem tudom, már nem emlékszem, mikor csordult ki szememből az első csepp könny. Amikor N. Lajossal találkoztam, már megállíthatatlanul, patakokban öntötte el az arcom. Lajos is csak a kezemet szorította meg szóltanul. Aztán így mentünk együtt a tér, a három évtizede meggyilkoltak ravatala felé.

Ferdinandy György

ÉHÍNSÉG A PARADICSOMBAN

Francia írásom története

Ezt a történetet – elfranciásodásom naplóját – már megírtam egyszer. Most, húsz év után, döbbenet látom, hogy életem legnagyobb kihívásáról: írói munkámról, még csak szó sem esik ezeken a lapokon.

Először azt hittem, tévedés az egész, és hogy ez a fejezet valahogyan kimaradt. Be kellett azonban látnom, hogy ez így nem igaz. A száműzött mindennapos tipródása a jelek szerint annyira megviselt, hogy tulajdonképpen mesterségemről önéletrajzomban egy árva szót sem tudtam ejteni.

Pedig hát ezért volt minden. És a lényegét hallgatom el, ha tragikomikus francia írásómat továbbra is eltitkolom. Ezért kezdek itt most újra mindent. Háttha így teljesebb lesz a kép, és nem kell majd ezért az érthetetlen mulasztásért szégyellnem magam.

1

Mindennek van előzménye. Ennek az én fene nagy francia írásómnak is. Az igaz, hogy ott, Galliában láttam először nyomtatásban a nevemet. De összehordtam én már korábban is hetet-havat. Tízéves koromban a szép Leithner Margithoz írtam az első versemet. Nincs ebben semmi különös. A papnöveldeben, ahol éltem, a kisfiúk kórus-

ban írták a szerelmes verseket. Az a költemény sajnos elveszett. Leithnerék elköltöztek, a szép, szőke Margit soha nem is kapta meg. Korábban pedig nem írtam én soha semmit. Tízéves korom előtt boldogan éltem. A művészet a sérülteké! – állítja mestere, Füst Milán. És én még nem szenvedtem el az első sérüléseket.

Milán bácsi megállapítása tökéletesen passzolt az őseimre is. Mert voltak közöttük is íróemberek. Színdarabokat ötlöttek, családragényeket, kétségbeejtő költeményeket. De hát valamennyien jómódban, szeretetben éltek. Kegyetlen sorsuk megtagadta tőlük a remekműveket ihlető termékeny sérüléseket.

Ezzel el is intéztem volna az előzményeimet. Ez a papnövelde ejtette rajtam az első mély sebet. Túl akartak adni rajtam, magamra maradtam. Én pedig – mi mást tehettem! – megírtam az első versemet.

Ezen a ponton el kell oszlatnom egy makacs előítéletet. Mert hát azért történt velem egy s más régebben is. Apám eltűnt példának okáért, a házunk romba dőlt a világháború végén, az úgynevezett ostrom alatt. Engem azonban, meg kell mondjam, ez a csetepaté nem nagyon izgatott. A szeretetlenség volt az én első sérülésem. Az, hogy túladtak rajtam, száműztek a gyerekkor paradicsomából, ha ugyan paradicsomnak lehet nevezni a családi ház helyén füstölgő üszkös romokat.

Gyanítom, hogy ez a seb, a szeretetlenségtől való félelem, a későbbiek során sem gyógyult be soha teljesen. Ez ihletett egész életemben. Ennek köszönhettem többek között francia íróságomat.

Szerelmes verseket ugyan írtam később is, a szép Leithner Margit után, még egy novellát is, amit szeretett tanárom, Kuthi Berci fel is olvasott. Ez az utóbbi, ma úgy látom, gyanúsabb: prózát nem írtak sem a seminaristák, sem a szerelmes közép-európai kamaszok.

Később, gimnazista koromban, megpróbálkoztam az eposzokkal is. Csokonai modorában, őt választottam magamnak abban a korban, amikor mindenki választ magának csillagot.

Tétován tébláboltam a világban, kalandok, műfajok és mesterek között. Az iskola a maga dogmáival semmiféle kapaszkodót nem adott, ezt talán fölösleges is mondanom.

Boldog voltam, a magam módján. Évekkel később írtam meg a második novellát. Katonakoromban, megint csak száműzötten és magányosan. Hogy miről szólt, ha megölnének, se tudnám megmondani. De tény, hogy ez volt az első próbálkozásom, amit legépelte egy ápolónő, a Honvéd Kórházból, a Róbert Károly körúton. Az Irodalmi Újságnak küldtem el, semmi jobb nem jutott eszembe. A választ Révainé sk. írta alá. Ferdinád Geyza autóbuszkalauz írása még nem érett meg arra, állt a nyúlfarknyi iratban, hogy a nagy nyilvánosság elé lépjen vele. Sokáig őriztettem ezt a levélkét. Azután – a közbejött sajnálatos események miatt – kis könyvtárammal és kosárnyi limlommal együtt ez is elveszett.

Megpróbálok visszaemlékezni rá, mik is lehettek akkor, húszéves koromban, az olvasmányaim. Szüleim könyvtárát az ostrom alatt a sárba taposták a lovak. Lemostuk, kivasaltuk. Anyám az ágyneműtartóban tárolta Shakespeare-t, Csathó Kálmánt és Sipulusz humoreszkjeit. Onnan szedegettem ki őket gimnáziumi éveim alatt. A Piarista közzel szemben volt egy antikvárium, ahol átvette a könyveimet egy szürke köpenyes, szemüveges ember. Az árukból megebédeltem az utolsó óra után. Az Astoriában, ami talponálló volt azokban az időkben, egy Csathó Kálmánért akár csipetkés bablevest vagy grenadírmarsot is ehetett az ember, állva, természetesen, mint a lovak.

Menet közben persze el is olvastam a könyveket. Mire befejeztem a gimnáziumot, szüleim könyvtárából az ágyneműtartóban legfeljebb néhány háborús bűnös maradt. Nyírót és Vaszarjt nem vették át az antikváriumok.

Később, amikor lett állásom (Mit állásom! Munkahelyem!), elkezdtem visszavásárolni ezeket az elkótyavetyélt remekműveket. Persze leginkább az Olcsó Könyvtár kiadványait és közöttük is a franciákat, merthogy francia szakon felvételiztem az egyetemem. Romain Rolland-t olvastam, a *Manon Lescaut*-t, nagyszerű dolog volt ez az Olcsó Könyvtár, még akkor is, ha nem a legújabb irányzatoknak adott helyet.

Volt viszont egy rossz papírra nyomott, vászonkötéses József Attila-kötetem.

Hát csak így, autodidakta módra, összevissza, vegyesen. A kedvenc regényem az *Álmokháza* (Heltai Jenő) volt, és Török Sándortól *A hazug katona*. Tegyük még melléjük Déry Tibort és Füst Milán esztétikáját, ezeket már később, az egyetemem.

Ilyen örökséggel vágtam neki a nagyvilágnak. Ez és nem más volt a tarsolyomban, amikor pimaszul és felelőtlenül elkezdtem írni, odaát Galliában, a francia – vagy legalábbis franciának képzelt – remekműveket.

Ezen a ponton jut eszembe, hogy annak idején, még a papnöveldeben, egy szombat délután moziba vitték a seminaristákat a papok. Hosszú, kígyózó sorban gyalogoltunk, a mozi odabent volt, a faluban. Aznap francia filmet adtak, egy kislány szerelmi kalandját, ami rosszul végződött. Az izgalmasabb jeleneteknél mindig elszakadt a film, de a hősnőnek így is nagy, hegyes hasa nőtt, és ebből mindenki kitalálhatta az előzményeket. Nyilván ezért is választották ki számunkra éppen ezt a filmet a papok.

Engem azonban nem tudtak megijeszteni. Akkor jegyeztem fel valamelyik füzetembe, hogy költő leszek. Nem a Somogyban, mint szegény Csokonai, hanem Párizsban. A Szajna partján. Azt pedig csak magamban tettem hozzá, hogy el fogom venni a filmben szereplő Marina Vladyt.

1956-ban, a forradalomban azután megnyíltak a határok. Nem volt többé akadály, hogy megvalósítsam az álmaimat.

A menekülttáborban élt egy szomorú szemű tízéves leányka, Tüdős Júlia. Míg a felnőttek a rádiót hallgatták, egy este neki is elmondtam a terveimet. Júlia Kolumbiába készült, a rokonai – úgy emlékszem – ott voltak földbirtokosok. Párizs álomnak, távoli álomnak tűnhetett neki. Aznap este, a Kossuth rádió hírei után mégis felágaskodott, és megcsókolta a szájamat.

– *Je vous aime!* – kiáltotta, és elrohant.

Ez a gyors elismerés megpecsételte a sorsomat. Költővé avatott: akár vissza is fordulhattam, elértem a célokat. Későn: hamarosan megérkezett az értesítés: indult az ösztöndíjasokat szállító párizsi vonat.

Le is szálltam, amint megérkeztünk francia földre, párizsi ösztöndíjasok. Strasbourgban lettem egyetemista, egy olyan helyen, ahol még csak nem is franciául beszéltek. Megint csak úgy, mint a szemináriumban: peremvidéken. Az ilyen döntések – döntések vagy véletlenek? – később is gyakran befolyásolták a sorsomat.

De hát itt voltam Galliában. Megkezdhettem francia írószámomat.

2

Az még csak hagyján, hogy az elzásziak a maguk rajnai dialektusában intézték a közös dolgaikat. De nekem, aki franciának készültem, illett volna Voltaire és Rousseau nyelven reklámozni magam. Az igaz, hogy addig-addig felvételiztem, még odaát az óha-

zában, amíg ez-az mégiscsak rám ragadt. Nem vertek át a fűszeresnél, és el tudtam olvasni az újságokat. Az ilyenekre mondták nálunk, hogy perfekt francia.

Itt Elzász-Lotaringiában azonban nyomban pofon vágott az első diáklány, akinek felajánlottam, hogy legyen a tanárnóm. Nem tudtam, hogy ilyen szövegkörnyezetben a *maîtresse* elsősorban nem tanárnőt jelent.

Tanultam hát. A remekműveket későbbre kellett halasztanom. Ahhoz, hogy belevágjak, különben sem voltam még elég boldogtalan. Szobatársammal, Hertzog Robival Gérard de Nerval fordítottunk. Magyarra: erre mondtuk, hogy franciául tanulunk. Színházba jártunk, megnéztünk egy Victor Hugo- és egy Anouilh-darabot. Megállapítottuk, hogy a franciák hol felszínesek, hol dagályosak. Minket lefasisztáztak, de ez volt a legkevesebb. A jobb családoknál, ahová meghívtak egy-egy vasárnapi ebédre, hős fiúknak titulálták a magyar diákokat.

Első írásaimban próbáltam elmagyarázni, hogy mi fán terem az emberarcú szocializmus. A munkástanácsok mumusával riasztgattam a derék gyárosokat, amíg apránként minden vasárnapi ebéd elmaradt.

Alig egy hónappal az érkezésem után meghívott Lyonba a helyi napilap, a Progrès tulajdonosa. Kisgyerekkorában, Budapesten, nagyapám szúrta fel Hamelin úr fülét, innen eredt ez a fél évszázados kapcsolat.

Rendes emberek voltak. Felöltöztettek, Jean még egy *Nouvelle Héloïse*-zal is megajándékozott. Ami engem illet, nyárspolgárnak neveztem őt és a vendégeit, mert a tiszteletemre még néhány újságíró is meghívott. Emlékszem, a Progrès moszkvai tudósítója vérig sértett, amikor azt állította, hogy Budapesten végül is nem volt sok halott. Ezek itt más nagyságrendben gondolkoztak. A gyarmatbirodalmak nem számolgtják az áldozataikat.

Elég nevetséges lehettem ott a franciák között hosszú hajjal – háréval – és csónaciban. Mindent elisméltettek velem, nem értették, hogy kinek a nevében beszélek: az első időkben rendszeresen többes számban fejeztem ki magam.

Az írásaimat ezek után vissza sem adták. Fogalmam sincs, hogy miről szólhattak. Nem tartottam róluk másolatokat.

Innen nagyapám párizsi barátaihoz mentem. Hamelin úr kifizette a jegyemet gyorsvonaton. A Gare de Lyonba érkeztem. Végigvonszoltam a peronon a használt – az ajándék – ruhával dugig tömött kofferomat. Portmannék csak délutánra vártak, beültem egy fodrászhoz, levágattam a hajamat. Párizsban szikrázott a hófehér februári nap. Séáltam a boulevard Saint-Michelen. Üres kézzel, mert míg engem fésülgetett a figaro, ellopták a ruháskofferomat.

A szenátoréknál két szúrós szemű özvegyasszony fogadott. Nagyapám kollégájának mind a két fia elesett Indokínában, nem vették jó néven tőlem sem, hogy életben vagyok. Kaptam itt is egy koffernyi használt ruhát. Nyilván ezért méregettek az özvegyek: magasabb lehettem, mint a két hősi halott.

Ezzel véget is ért első párizsi utam. Fellelegeztem, amikor megtaláltam a strasbourgji vonatot. Ezúttal a Gare de l'Esten, stílusosan. Innen indult haza Ady Endre is. Én meg, mint mindig, most is leszálok félúton.

A vonat egész éjjel robogott. Nem aludtam, már-már megmoccant bennem egy kis jóleső boldogtalanság. Láttam már, hogy Párizsban – Léda nélkül – sok babér az én számomra sem terem. Írások nélkül, üres kézzel pedig még annyi sem. Azután megérkeztem, és Strasbourg felett kisütött a nap.

A pályaudvaron várt a diáklány, aki átjavította a kézirataimat. Mi lett velük? – kérdezte. Nem feleltem. Tudtam már, hogy nem a szórenddel van itt baj, és nem a múlt

időkkel. Hogy ezeknek itt – a szürkéknek, mert így neveztük őket – nincs mit mondanom.

Az új frizurám megtette a hatását. Nem volt már rám írva, hogy apatrida, magyarán hontalan vagyok. Kis korrektorom egyre gyakrabban meglátogatott. Boldog szerelmünk korai időszakát itt most nem részletezem. Mindezt már megírtam, és mondjam-e újra, hogy a boldogság az én szakmában – úgy tudtam – természetellenes állapot? Annnyiban talán mégsem fölöslegesek ezek a jegyzetek, hogy rögzítük – fehéren feketével – gazdátlan téblábolásomat.

Húsvétra világoskék könyvecskét hozott a diákotthonba a posta, a politikai menekültek genfi útlevelét, amelyben először láttam nyomtatott betűkkel leírva, hogy állapotomra nézve hontalan vagyok.

Nem tétováztam, útnak indultam azonnal. Akkor léptem át először legálisan, útlevelemmel egy országhatárt. A németekhez átszökdöstünk addig is, a strasbourgi rendszámú kocsikat nem ellenőrizték a Rajna-hídon. De most Belgiumba mentem, egy másik ismerős családhoz. Ezek, Demerbe-ék, nem foglalták el az országot, és nagyapám sem szűrta fel a fülüket. Egyik felmenőjük kollégája volt az öregnek, innen eredt a kapcsolat. Most látom: már fél éve kint voltam Nyugaton, de még semmit sem tettem a magam erejéből. Nagyapám, a professzor nyúlt minden esetben a hónom alá. Az öregúr, aki immár tíz éve elpusztult a világháborúban.

Itt is jól bántak velem. A bácsi elvitt a brüsszeli egyetemre, lett volna ösztöndíjam Belgiumban is. Neki mutattam meg a forradalom humoráról szóló új írásomat, a franciára fordított budapesti vicceket.

Elofvasta, bólintott, zsebre tette. Meg volt rökönyödvé, látszott az arcán. Nyilván nem értette, hogy a borzalmakon Kelet-Európában nevetnek az emberek. Azt javasolta, hogy minden anekdotámhoz írjak lábjegyzeteket.

Például ahhoz a kérdéshez, hogy ki várta legjobban a Mikulást. (Sztálin, mert már októberben kitette a csizmáit!) Tudni kellett, hogy a szobor helyén, a talapzaton, a két bronzcsizma fent maradt. Az sem volt világos, hogy az orosz tankok miért hajnalban jöttek be Budapestre. A válasz az lett volna, hogy azért, mert akkor még aludtak a gyerekek. De honnan a tankok, és miért a gyerekek?

No mindegy, írásom néhány nappal később megjelent. A *Province* hozta le, a legnagyobb vallon napilap. Így láttam magam először nyomtatásban. Monsban, Hainaut tartományban, két hosszú hasábon, előkelő helyen.

Nem tudom, hogy a derék vallonok nevettek-e a vicceimen. A *Province*-nek később is írtam. A házigazdám küldte utánam a honoráriumokat, mert a Borinage napilapja honoráriumot is fizetett.

Akkor ott Belgiumban nem tartottam nagy dolognak ezt az esetet. Később, az évek során azonban óriássá nőtte ki magát az emlék. Monsba még ma, fél évszázad után is ellátogatok. A belga családból már senki sem él, egyedül ülök a Plott asztalánál, a ténren. Olvasom a *Province*-t. Az első fórumomat.

Strasbourgban semmi sem változott. Bejártam újra az egyetemre, írtam tovább a dolgozatokat. II. Józsefről, a felvilágosodásról. Csupa magyar tárgyú tanulmányt, mert professzorom, Georges Livet, akkoriban a Habsburgokkal foglalkozott.

Értekezéseket már elég könnyen írtam hat hónap után. És hát szerelmes voltam, mint a nagyágyú.

Más azokban az időkben nem is foglalkoztatott.

Csak most, hosszú évek után jut eszembe, hogy valamit hoznom kellett volna magammal. Messziről jöttem, egy távoli, furcsa világból, ám a *Lettres Françaises*-t és a

Manon Lescaut-t olvastam ott is. Nem ismertem a saját világomat. A nálam idősebbek könnyebben boldogultak. De nekem nem volt múltam, nekem itt a semmiből kellett felhúznom a sáncaimat.

3

Ami ezután következett, az bizony árulások – hűtlenségek és szószegések – hosszú sora. Kezdve a legszégyenletesebbel. Mert én ezekben az első időkbén – bevallom – elvesztettem a hitemet. Franciaság ide vagy oda, magyarul írtam az első elbeszéléseimet.

A legelsőnek – emlékszem – a *Karácsonyi levél* címet adtam, ezt azután *Téli levélre* helyesbítettem, mert régen elmúlt már a karácsony, mire a müncheni *Nemzetőr*-ben megjelent. Szomorú szövegek sorakoztak utána, és rosszak, mint a bűn, ma, fél évszázad után ezt is nyugodtan hozzátehetem.

A legelviselhetőbb az volt, amikor kifiguráztam az emigráns közéletet. Ezen legalább nevetni lehetett. Írásaimat *Ferde Nándi, flüchtling-láger* néven írtam alá. Több magyar fórumot felszólítottam, hogy tegyék már oda valamelyik cikk alá, amit véletlenül senki sem írt, ezt a „sok vihart látott menekültnevet”.

Ezen az első kisikláson persze segíteni lehetett. Elég lett volna franciául írnom a soron következő szöveget. Egy másik árulásom azonban még az elsőnél is végérvényesebben meghatározta az életemet. Én ugyanis megnősültem, ugye, milyen hihetetlen? Elvettem a diáklányt, aki fordította – pontosabban: aki átjavította – francia elbeszéléseimet.

Mentségemre azt szoktam felhozni, hogy együtt, kettesben, jobban ment a munka. De hogy mit műveltünk mi kettesben, azt most itt talán nem is részletezem. Hamarosan meg is született Mihály, az első gyermekem.

Az az igazság, hogy én ott, a messi idegenben (Nyugat-Európát így nevezték azokban az időkbén emigráns íróársaim) félelmetesen egyedül éreztem magam. Otthoni szóhasználatával egy kis melegségre vágytam. Nem tudtam, hogy egy francia diáklánynak, aki valami hozzám hasonló csavargóhoz köti az életét, éppen az hiányzik, amiből nekem már elegendő van. Egy szó, mint száz, a kaland.

Így kezdődött a nagy félreértés, amiért botor fejjel odaadtam a függetlenségemet.

Nos mindegy, nem panaszkodom. Ebből a szerelemből született a *L'île sous l'eau*, első szőröstül-bőröstül franciául írott szövegem. A bőrömből persze nem tudtam kibújni: a témája, a története magyar volt ennek is. Híre ment, hogy Márton Laci – ő lett volna? – telket vett valahol a Loire folyó árterületén. Azután, mire leköltözött volna a birtokára, a tavaszi áradások elvitték a szigetet.

Ez a kaland persze csak a címet adta. *L'île sous l'eau* azt jelenti, Sziget a víz alatt. A történet maga Budapesten játszódott, és nem szerepelt benne semmilyen sziget. A szerencsét mégis ez az allegória hozta meg. A kongresszuson, ahol kiállítottuk, a madagaszkári pedagógusok – micsoda nagy félreértés! – felvásárolták a kétszázötven kötetet. De erről később! Ez már az első francia könyvem dicsőséges utóéletéhez tartozik. Házáséletem hajnalán a Sziget még csak meg sem jelent.

Kőműves voltam, Füst Milánt olvastam munka után. *A feleségem története*, ami akkor jelent meg, még át is javítottam. A fordítás kétségbeejtően gyengére sikeredett. Eleinte a hozzám hasonló kallódó emberekről írtam, egyik kéziratomat elküldtem az akkor még londoni *Irodalmi Újságnak* is. A szerkesztőségéből Pálóczi Horváth György válaszolt. „Olyan, mint egy egyetlen húron elpengetett szomorú kis nóta” – írta. *A mene-*

küldő ember – ez volt a novella címe – azután valahogyan elveszett. Máshová pedig nem küldtem el a szövegeimet.

1958 nyarán kaptam a hírt, hogy egy kölni magyar lap, az *Ifjúmunkás* szerkesztőt keres. Meglátogattam Fenyvessy Jeromost, a „lányos ajkú apátot”, a főszerkesztő fizetése azonban még lakbérre sem lett volna elegendő. Így aztán ez a nagy reménység is füstbe ment. Faragtam tovább a terméskövet a dijoni pályaudvaron.

Aki csak elolvassa ezt a visszaemlékezést, észre fogja venni, hogy időről időre mindig jelentkezett az életemben valami váratlan lehetőség. Én pedig rendszeresen elpuskáltam az esélyeimet. Volt bennem – talán ma is van – valami alapvető sikerellenesség. Egy furcsa, obskúrus érzés, hogy valamit elárulok, ha beadom a derekamat.

Itt volt például ez az újságírói állás. Egy szép napon jött Hamelin úrtól, a lyoni *Progrès* tulajdonosától egy rövidke levél. Jelentkezzem a dijoni napilapnál, ahol ő már bejelentette az érkezésemet. Hát igen, ebből lehetett volna valami. Én azonban nem mentem el a *Bien Publique*. Magam helyett elküldtem a feleségemet. Így aztán keverhettem tovább a habarcsot. Újságírói karrieremből semmi sem lett.

Röplabdáztam is, a dijoni, majd az elzászi vasutasok csapatában, húszévesen az ember sok mindenbe belefog. Időközben visszakerültünk Strasbourgba, ahol barátaim éltek. A fiúk, akikkel együtt vágtunk neki ennek a szép, új világnak, és akik között majdhogynem otthon éreztem magam.

Volt már tucatnyi francia novellám, de hogy közreadjam őket, eszembe sem jutott. Hogy miről szóltak? Az elhagyott, aprócska hazáról meg ezekről a hosszú hajú, hazátlan fiúkról, akikkel estéről estére összeültünk, hogy megbeszéljük a világhelyzetet.

A röplabdacsapatban volt egy játékos, André Waechter, aki a helyi újság, a *Dernières Nouvelles* nyomdájában dolgozott. Nem emlékszem már, hogyan történt: odaadtam neki egy százoldalas, tizenegy novellácskát tartalmazó kéziratot. Ez a jólelkű fiú pedig kinyomtatta a *L'île sous l'eau* című dolgozatomat. Ötszáz példányban, ami annak idején semmiség volt, de aminek ma itt nálunk örülnének a Kossuth-díjasok. Így történt, hogy az első francia kiadóm nem a Gallimard lett, hanem egy elzászi vasutascapat.

Akkoriban történt, amiről már beszéltem, hogy az első kiadást elkapkodták a madagaszkári pedagógusok. A kongresszuson, ahol kiállítottuk, elterjedt a hír, hogy Madagaszkár ez a víz alatti sziget. Volt, aki elolvasta, lebuktam, de senki sem haragudott rám. A *malgasok* kedves, jóindulatú emberek.

Itt, Strasbourgban egy könyvterjesztőnél dolgoztam. A röplabdázásból nem lehetett megélni, és akkor már másfél éves volt Mihály, a fiam.

Clo, a feleségem – ezt talán mondanom sem kell – már nem javítgatta a kézírataimat. A házasságom elromlott, lassan, de biztosan. Végül is a régi társakkal éltem, és magyarul beszéltem. Vigéc lett belőlem, és nem francia író. Nem váltottam be a hozzámm fűzött reményeket.

Pedig mindent összevetve rendes lány volt ez az én kis asszonyom. Rendben tartotta a panellakást, ahol éltünk, és ha elfogyott a pénzünk, nem tett szemrehányást nekem. A kis Mihályt imádta, vidám volt mindig és jólöltözött. Ebben persze az orvosoknak is volt szerepük. A Városi Kórház könyvtárában, ahol dolgozott, alkalmat kerített rá, hogy kipróbálja a mindig ugrásra kész fül-orr-gége szakos orvosokat.

Minderről nem sokat tudtam annak idején, ma pedig már haragudni sem tudok érte. Húszévesen úgy látszik ilyen mamlaszok a férfiak.

Mint minden újonc, azt hittem én is, hogy könyvem kinyomtatásával véget ért a szerepem. Hogy ettől fogva már ölbe tett kézzel várakozhatom. Meg kellett tanulnom, hogy a kiadó munkája csak ezután következik. Tudatnom kell a nagyvilággal, hogy az én víz alatti szigetem létezik. Arra, hogy hány címre postáztam el ezt a szerencsére filigrán kötetet, csak a beérkezett válaszokból következtethetek. Küldeményemre a kiadók sokasága jelentkezett. Leveleztem velem a Seuil és Gallimard, Robert Laffont és Bernard Grasset, Flammarion, Plon, Calmann-Lévy és Arthème Fayard, hogy csak a legismertebbeket soroljam. A lektori véleményekben mindig a *malheureusement*, a sajnos szócskával kezdődött a második bekezdés. Örültem nekik így is: a nagyok, íme, figyelmükre méltatták a művemet.

Kevésbé örültem a felsőfokokban lelkendező leveleknek, amelyekből a strasbourgi panellakásba ugyancsak több tucat érkezett. Ezekben a legkülönfélébb műkedvelő társaságok tudatták velem, hogy remekművet írtam, amiből egy szerény összegecske ellenében örömmel közölnének néhány részletet.

De hát úgy tűnt, hogy ez is a terjesztés csapdáihoz tartozott. Megtanultam, hogy az irodalom országútja jóakarókkal van kikövezve. Később *Requins, truands, dilettants (Cá-pák, dilettánsok, gazemberek)* címen meg is írtam ezeket az emlékeimet.

Múltak a hetek és a hónapok. Banktisztviselő lettem, abbahagytam a vigécséget is. Számoszlopokat kellett kipipálnom, ezért kaptam a fizetésemet. Hatkor keltem, fél hétkor keresztülsétáltam a városon. Ezek voltak az életemben a legbékésebb pillanatok. A *Sziget* megjelenése után abbahagytam a francia írást. Rigmusokat firkáltam, magyar nyelvű úgymond verseket.

Nem voltak jobbak ezek sem, mint az első prózai próbálkozásaim. De őszinték és olyan kétségbeesettek, hogy egyikük-másikuk még ma is elszorítja a torkomat. Hiába volt már fiam és feleségem, magányos maradtam és reménytelen.

Emigráns folyóiratok közöltek, párizsiak és müncheniek, „kinyílt előttem a világ, a nagyvilág”, de ebből a nagyvilágból hamar elegem lett. A kalapácsot ugyan – mint a nóta mondja – megemltem, ebben a magányos lázadásban azonban nem volt sok köszönet. Utolsó francia szövegeim a banktisztviselőkön gúnyolódtak, a bürokrácián. A *Madárijesztő* magyar diákjáról lerágják a nadrágot a kutyák, miközben eszi az ingyen-ebédet, és jótékonykodó hölgyekkel cseveg. A *Fiaink*ban pedig vérszomjas csócselék műve a budapesti forradalom.

De voltak ennél veszélyesebb húzásaim is. A *Monzami* című vers például az algériai gyarmati háború kellős közepén az arabok mellett teszi le a garast. Erről írta nekem a párizsi *Ahogy Lehet* szerkesztője, Rezek Román, hogy „gyújtsak rá egy kis papírt, mert nem jó, ha ilyesmit találnak egy idegennél a franciák”. Máig sajnálom, hogy ez a kézirat nyomtalanul elveszett.

Leveleztem velem mások is, intelmekkel látott el Faludy György, Megyery Ella és a bécsi Kovách Aladár. Neki, a Nemzeti Színház rövid életű igazgatójának, sokat köszönhetek.

Közben megszületett Veronika lányom, hozzá írtam az aránylag legelviselhetőbb szerelmes verseket. Ezek közül néhányat Anne-Marie de Backer, a francia költőnő is lefordított. Mindig akadt valami apróság, amiben megkapaszkodhatott az ember, ez is azokhoz a keserves évekhez tartozott. Volt egy-két jó barátom, és igen, még mindig, még akkor is szerettem a feleségemet.

Időről időre mindig nyílt tehát az életemben valami váratlan lehetőség. Most is, amikor már semmire sem számítottam, jött Párizsból egy távirat. A *Sziget* elnyerte a Del Duca-díjat. Akkor, hirtelen, fel sem tudtam mérni, hogy ez az elsőkönyvesek számára alapított elismerés mit jelent. Egy csomó pénzt mindenesetre, és a mi helyzetünkben, azokban az időkben ez volt a legfontosabb.

Cino Del Duca úr, a mecénás, az V. Györgyhöz címzett nagy múltú szállodában fogadta a díjazottakat. A díszterem két oldalán – megszámloltam – nyolc-nyolc virágzó cseresznyefa állt, és maga André Maurois, a Mester adta át a borítékokat. Kedves, szelíd öregúr volt a francia irodalom doyenje. A terveim iránt érdeklődött, megkérdezte, hogy kikkel ismerkedtem össze a George V. dísztermeiben.

Hát igen. Ez lett volna itt a nagy lehetőség. Én azonban nem tudtam élni vele. Félicien Marceau volt az egyetlen író, akivel szóba álltam. *A tojás* sikeres színpadi szerzője szürke kis ember volt, de nevetni, emlékszem, szeretett. Soron következő vígjátékának magyar menekült lett a hőse. Egy fiú, aki állítása szerint hozzám hasonlított. Én azonban nem ismertem magamra. Visszautaztam Strasbourgba, és ezzel el is ástam a George V.-ben létrejött irodalmi kapcsolataimat.

A legfontosabb azonban mégiscsak az volt, hogy felfigyelt rám Robert Kanters, a féltelmetes kritikus. Néhány héttel később kéziratot kért tőlem Céline és Cendrars kiadója, Denoël. Kéziratot, azám! Csak hogy nekem a *Sziget* óta nem született új francia kézirat. Az első könyvem nem is lett más, mint a röplabdacsapat által nyomtatott füzet bővített változata. Ezzel az *Éhínség a paradicsomban* (*Famine du Paradis*, Denoël, Párizs, 1962) című opusszal kellett volna megalapoznom párizsi írószámomat.

Mintha már mondtam volna, hogy szeretem végigcsinálni a dolgokat. Még nem tudtam, hogy ez a kapcsolat Denoëllel is harminc éven át fog tartani. Könyveimet olyan írók gondozták, mint Colette Audry és Georges Piroué, hat kötetem került ki a kezük alól, hibátlan, szép kötetek.

Így utólag könnyen beszél az ember. De kétségtelen, hogy nem jó dolog, ha a dicsőség hirtelen az ember nyakába szakad. Az *Éhínségre* ugyanis felfigyeltek a minden új hangra érzékeny párizsiak. A *Figaró*ban Bernard Pivot beszélgetett velem, Robert Escarpit, Alain Bosquet írtak rólam az *Arts* és a *Nouvelles Littéraires* hasábjain, hogy csak a legismertebbeket soroljam.

Egy szó, mint száz, mi más tehettem! Elhittem nekik, hogy több, mint fiatal ígéret, egyenesen valamiféle napkeleti géniusz vagyok. „A hétköznapi költészet!” – írta Christian Yve, és *Egy nagy novellista!* cím alatt ismertetett a marseille-i napilap. „A világban talán még nem, de a francia irodalomban kétségtelenül megtalálta a helyét” – állította a *Parisien Libéré*, Claude Béllanger fóruma.

Hát csak így. Egész életemben nem beszéltek rólam annyit, mint ezek a derék franciák néhány hónap alatt.

Megismerkedtem azokkal a magyarokkal is, akik már évtizedek óta itt éltek Galliában, és akiket többé-kevésbé befogadott a francia irodalom. Pártomat fogta Gara László. Írt rólam Arnóthy Kriszta és Fejtő Ferenc. Nem volt nap, hogy ne hozott volna a posta valami újságkivágást vagy felkérést, biztató, baráti sorokat.

„Biztosak vagyunk benne, hogy írói kvalitásai könyvelői karrierjével párhuzamosan fejlődnek tovább” – írta munkaadóm, a strasbourgi bank. Én pedig felmondtam, mi más tehettem! Nem pipálgattam tovább a számoszlopokat.

Az Elzászon átutazó Weöres Sándor már francia írónak aposztrofált, és még csak nem is ironikusan. Aznap, emlékszem, elmentünk megnézni a Maginot-vonalat, az erőd-

rendszer, amit évekig építettek a franciák, és ami 1944-ben, mint tudjuk, egyetlen puskalövés nélkül elesett.

Az Ogínot-vonal! – mondogattuk. Jó alkalom volt élcelődni a világháborús táborokokon. A franciákat akkor már jó szívvel kinevettem, de ő, Sanyika, érdekes, nem nevette ki frissen mázolt francia írószámomat. Mintha még valami kis irigység is bujkált volna benne. Ami engem illet, én őt irigyeltem. A magabiztosságát. Körülöttem a nyelvváltás éveiben minden elbizonytalanodott.

Mindenesetre jól beboroztunk. Francia író lettem, renegát, valóra váltottam az álmaimat. Mit számított, hogy a fiókomban nem lapult még egyetlen árva francia kézirat!

5

Volt azután egy harmadik árulásom, valamennyi között a legvégzetesebb. Én ugyanis – akármilyen hihetetlen – megszoktam a vastapsot alig néhány hónap alatt. Ha nem hozott valami újabb recenziót a posta, nem is éreztem jól magam. A könyvsorozatba, amit terjesztettem (mint mondtuk: terítettem), a magam portréját ragasztottam be Balzacé helyett, és csodálkoztam, hogy ezen a szubsztitúción senki sem nevet. Én magam biztosra vettem, hogy tervezett – mind ez ideig megíratlan – szövegeimmel egyszer még valahol itt, a francia klasszikusok között lesz a helyem.

Biztató jelekben persze nem volt hiány. Az elzászi Brocéliande Kiadó hamarosan díszkiadásban adta ki *Éhínség*emet. Ebbe a két és fél száz oldalas kötetbe bevontam Gérard Oppermann és Alex Schneidert, strasbourgi festő barátaimat, sőt maga Louis Babocsay, a párizsi művész tervezte a borítólapot. Ő, Lajos, már régen nem él. Életműve elkallódott, olyannyira, hogy itthon, az óhazában teljesen ismeretlen maradt. Ma mélyen szégyellem magam, ha ezekre a méltatlanul elfeledett fiatal művészekre gondolok. Ha legalább most fel tudnám hívni rájuk a figyelmet! De én még ma, fél évszázad után is csak nevetséges francia írószámommal foglalkozom.

Az utószó írója, Bajcsa András a magyar irodalom történetét foglalta össze negyven sűrű oldalon. Bandi bácsi, a kiváló Montaigne-fordító, Weöres Sándor és Kolozsvári Grandpierre Emil, Emici barátja valahol Strasbourgban van eltemetve. Befödte őt is az idegen föld és a feledés sűrű pora.

De akkor, huszonevésen, ki gondolt az elmúlásra! Párizsban töltöttem az időt, meghívott Arnóthy Kriszta és az akkor már világhírű politikai író, Fejtő Ferenc. Emlékszem, Fejtőék vidéki háza felé kocsikáztunk, és Feri mellett egy magyar asszony, a szőke Gy. Erzsi ült a kocsiban. Arról beszélünk, hogy miért nem kapta meg a Nobel-díjat Füst Milán, és én, az újdonsült francia tele szájjal magyaráztam, hogy *A feleségem története* francia fordítása csapnivaló. Csak odalent, vidéken árulta el Feri, hogy a kérdéses munkát szőke útitársnőnk készítette el, megrendelésre, rekordidő alatt.

Csupa ilyen emlék merül fel francia írószámom mély vizéből. Még rosszul, hibásan beszéltem, de már fontos, meghatározó jelenségnek képzeltem magam.

Pedig nem hiányoztak a figyelmeztetések, ezt is el kell itt mondanom. „Ideje, hogy mélyebbre ássak!” – mondta Robert Kanters, aki emlékeztetett, hogy a *Famine* diadala „succès d'estime”, azaz erkölcsi siker, és hogy most már bizonyítanom kell, ha nem akarom, hogy ellefejljenek a felszínes és szórakozott párizsiak.

Lett egy rosszkedvű kritikusom is. „Elegünk van az ilyen Duna-parti Durand-okból!” – írta a baloldali *Libération*, ahol nem szerették tébláboló kisember hőseimet.

Nem volt mit tenni, újra írni kezdtem. Megpróbáltam jobban kidolgozni a történeteimet. Nem mertem megkérdezni Kanters úrtól, hogy a „mélyebbre ásni” az ő szóhasználatában mit jelent. Novelláskáimat strasbourgi újságok közölték, és ez az áhított világhírtől bizony fényévnyi távolságra esett.

Magyarul verseket írtam. Ezeket Molnár Jóska müncheni nyomdája adta ki. Jézus-Mária! – írta róluk elborzadva a párizsi jó barát, Keszei. Végül is termékeny tudathasadásnak tűnt: franciául írni a prózát és magyarul a verseket. Kétségbeesni nem tudtam, csak az anyanyelvemen.

Költeményekkel egyetlenegyszer szerepeltem nyilvánosan. Egy lotaringiai gyár munkásegyletében bemutattam a *Látószeműeknek* című lírai kötetet. Világháborús vendéglátóim előtt egy Fiala nevű nyilasvezér mondta el a díszbeszédet, és ez a továbbiakban végképp elvette a kedvemet az ilyen fellépésektől.

A könyvszakmában dolgoztam, ha lehet ezt így mondani. Fernand Nathan művész-könyveihez Gara László is mindig adott egy-egy csomag Illyés-, Vörösmarty- vagy József Attila-kötetet. Eladtam őket. Az aprócska hazában akkor kezdtek el költőink világsikeréről cikkezni a bulvárlapok.

A prózaírás azonban – erre rá kellett jönnöm – egész embert kíván. Hajnalban ugyan útnak indultam nap nap után, de amikor megérkeztem a terepre, beültem egy kocsmába, és „terítés” helyett késő estig írtam a szövegeimet.

Nehéz idők voltak. Néha összeszedtem magam, és felkerestem valamelyik példaképemet. Jean-Paul Clébert-t, a *Paris insolite (Ismeretlen Párizs)* íróját Province-ban, a Lubéron hófödte csúcsai alatt, Céline-t a külvárosi pavilonban, ahol utolsó éveiben lakott. Sokat nem tanultam egy-egy ilyen látogatásból, ha csak azt nem, hogy pályatársaim is szegényesen éltek, a babér náluk is csak a bablevesben termett, a fene nagy dicősség nem létezett csak papíron.

Mégis, mégis! Sokat olvastam ezeken a vidéki körútjaimon. Cendrars-t, Nathalie Sarraut-t, Lévy-Strausst és Duhamel *Salavin*jeit, mindent, összevissza, jöttmentek és autodidakták szokása szerint. Gide-et, Camus-t, Ionescót, sorolhatnám holnapig. Hála nagyvonalú főnökömnek, Náthán bácsinak, behozhattam a lemaradásomat.

Otthon egyre szűkebb lett a panellakás. Kisfiam után 1961 tavaszán megszületett Veronika lányom, a második gyerek. Nem volt pénzünk: ajánlatos lett volna nagyobb lelkesedéssel terítenem.

Volt ezekben az időkben egy furcsa lázadásom: folyóiratot alapítottam, a *Szomorú Vásárnap* című egyszemélyes gúnylapot. Műfaja „gyalázkodó névtelen levél” lett, és „időszakos lelki kalauz: az emigránsélet képtelen melléklete”. A kétszáz példányban megjelent szennylapnak váratlan visszhangja támadt. Hamarosan munkatársai közé sorolhatta Thinsz Gézát, Határ Győzöt, Sárközi Mátyást és az otthoniak közül Abody Bélát, mert a *Vásárnap* a szerzők lakhelyétől függetlenül közölte a beérkezett írásokat.

Akármilyen különös, ez a magyar nyelvű publicisztika is franciaságom történetéhez tartozott. Így, ezen az úton szakítottam az emigrációval. Úgy képzeltem, hogy ha minden hidat felégetek magam mögött, előbb-utóbb francia íróvá leszek.

És akkor, a hatvanas évek elején, közölni kezdtek a nagyobb, a színvonalasabb emigráns folyóiratok. Az *Új Látóhatárban* megjelent a *Gyerek*, az *Irodalmi Újságban* a *Szatír*, még a *Krokodil Grósz*t is befogadták a párizsi Műhelyesek. Úgy tűnt, hogy – ha tetszik, ha nem – itt, a vadnyugat légi üres terében is előbb-utóbb magyar és nem francia íróvá leszek.

Olyan pártfogóim támadtak, mint Enczi Endre és Borbándi Gyula, otthon, Budapesten pedig Örkényék és Karinthy Cini baráti köre. Cini leveleit ma is őrzöm. Bizta-

tott, tanácsot adott, elolvasta az írásaimat. Ma sem értem, miért őriz róla olyan egyoldalú képet a honi íróársadalom.

Másrészt a franciák sem hagytak magamra. A Kultuszminisztérium alkotói ösztöndíjat adott, olyanok szóltak az érdekebben, mint Pierre Pflimlin, a Generális minisztere, vagy a lyoni Rhône Akadémia. Nem feledkeztek meg rólam a strasbourgjak sem. Camille Schneider a rádiónál, Paul Ahne a Városi Könyvtár sáncaiból támogatta eseten próbálkozásaimat. Az elzászi írók színe-java azonban az anyanyelvén, németül dolgozott. Tartok tőle, hogy Párizs ellenük használta fel francia íróságomat. Velem bizonyították, hogy a nyelvváltás nem lehetetlen. És hogy érdemes is: Párizsban sikeres pálya vár arra, aki odaát, Germániában legfeljebb szegény rokon.

Akkor már tagja voltam a francia írók szakszervezetének, és a Société des Gens de Lettres-be is beajánlott Simone-Marie d’Erceville és Jean Rousselot. Elbizonytalanodtam így is. Látnom kellett, hogy a nyelvváltók munkássága többnyire a lektúr színvonalán marad. Ahhoz, hogy mélyebbre ássak, meg kellett volna tagadnom – el kellett volna franciásítanom – az egész napkeleti múltamat.

De ki tud-e bújni a bőréből az ember? És végső soron érdemes-e erre az árulásra alapozni egy írói pályát? Értekező prózát szívesen írtam franciául, de csak magyarul tudtam elképzelni a véresen komoly, a kimondhatatlan dolgokat.

A legjárhatóbb útnak az látszott, ha a magyar szövegeimet szótárral a kezemben mondatról mondatra újraírom. Hogy így esetleg elvész az eredeti sava-borsa, az ezekben az időkben eszembe sem jutott. Vesszen el, ha kell! Bíztam benne, hogy franciául is fogok találni helyette másikat.

Korrektoraimmal így is állandó harcban álltam. A franciában mindenre van egy szentesített kifejezés: egy úgynevezett *expression consacrée*. Azt állították, hogy e helyett mást használni nem lehet. Keményen kötötték az ebet a karóhoz. Én pedig úgy tudtam, hogy az írók formálják a nyelvet, és nem a szokásjog vagy az akadémikusok. Időbe telt, mire megszoktam ezeket a szentesített közhelyeket, és beadtam a derekam.

Így tanultam meg, kerülő úton, tisztelni és becsülni az anyanyelvemet.

6

Hát csak így. Megírtam tucatnyi novellát, magyarul az otthoni, franciául az új, idegen anyagot. Mert megpróbálkoztam ezzel is: azon a nyelven skribálni a dolgokat, amelyen megtörténtek velem. A tudathasadásnak számtalan variációja van.

Így született meg *Az év egyetlen napja* (*Le seul jour de l’année*), a második francia kézirat. Tizenkét írás, a magányról és a lázadásról: így határozta meg a tartalmat a fülszöveg. Közöttük *A szakadék* (*La Fossé*), amelyet – most látom – máig sem fordítottam vissza magyarra. És hát csupa olyan elbeszélés, amelyet már közölt az *Új Látóhatár* vagy az *Irodalmi Újság*. Tehát kipróbált, feszes szövegek. Újra megírtam, elfranciásítottam őket, emlékszem, nagy élvezettel végeztem ezt az izgalmas, de végső soron mégiscsak öncsonkító műveletet.

Az eredmény olyan volt, amilyen. Egy fokkal mindenképpen jobb, mint az *Éhínség*-ben közreadott – magyarul közölhetetlen – kísérletek. Annál nagyobbat csalódtam, amikor kiadóm, Denoël, visszautasította ezt az új kötetet. Pártfogóm, Kanters úr elmagyarázta, hogy egy első könyvet mindenki meg tud írni. Az igazi tűzpróba ezután következik. Valami nagy dobást vártak tőlem, ha lehet, egy regényt. Én azonban bíztam magyar szerkesztőim ítéletében, és felmondtam a Denoëllel kötött – hat könyvre

szóló – szerződésemet. „A karrier, amit Önök szánnak nekem – írtam igazgatónak, Philippe Rossignolnak –, nem érdekel. Nem azért jöttem Párizsba, hogy szériában szállítsam a franciáknak a bestsellereket.”

Szerencsémre Denoël okosabb volt, mint én. Kanters úrék nem bontották fel a szerződésemet.

Az év egyetlen napját elküldtem más kiadóknak is, de mintha összebeszéltek volna, a franciák mindenütt visszadobták. 1956 emléke már elhomályosult, nem érdekelték őket az útpadkára szorult, menekülő életek.

Én pedig komolyan vettem a lázadásomat. Torkig voltam a párizsi polgárokkal, akik – mint mondtam – szemérmetlenül kihasználták, hogy egy hozzám hasonló gyanútlan diák vallomása az ő malmukra hajtja a vizet.

Mindez a gyarmati háborúk idejére esett, és arról, hogy egy budapesti forradalmár nyilvánosan az eltiport népek oldalára álljon, természetesen szó sem lehetett. Én pedig kőműves és gyári munkás voltam azokban az időkben, arabokkal dolgoztam és feketékkel, a franciák – hogy finoman fejezzem ki magam – nem élvezték osztatlan rokonszenveimet.

Így történt, hogy leköszöntem. Elfogadtam egy tanári állást a trópuson. Feleségem mellém állt, felszámoltuk a strasbourggi panellakást, eladtam a holmimat. Nem végeztem fél munkát: menet közben harsányan kinevettem tragikomikus francia írósgómat.

A szerződést januárban írtam alá, és július elsején kezdődött a munkaviszonyom. Úgy határoztunk, hogy a bútorok árából valahol Spanyolországban töltsük el ezt a hat hónapot.

Anyósom a lyoni Lycée Lumière-t vezette, nála szálltunk meg első este, útban Barcelona felé. Ott, a leánygimnáziumban ért a hír, hogy *Az év egyetlen napja* elnyerte az Antoine de Saint-Exupéry-díjat.

A *Kis herceg* írója pontosan húsz éve zuhant le, a második világháború utolsó hónapjaiban, és ezt a szomorú évfordulót Lyon melletti birtokán ünnepelte a népes Saint-Exupéry család. Mindez a róla elnevezett díjnak, ha lehet, még nagyobb nyomatékot adott.

Nem lett volna nehéz megszakítanom a spanyolországi utat. Én azonban leszámoltam a franciákkal: még az újságokat se vettem meg, ahol, gondolom, ünnepeltek. Másnap reggel folytattuk az utat a dugig telepakolt Citroën népkocsiban.

Megtanultunk spanyolul, júniusban pedig hajóra szálltunk. A Flandres fedélzetén, Southampton és Vigo között hallgattam meg a kapitány rádióján a beszélgetést, amelyet még Strasbourgban csináltak velem a derék elzásziak.

Az, hogy ezentúl spanyol nyelven írjak, ott, a trópusi egyetemen eszembe sem jutott. Pedig Cervantes nyelvét hamar megszerettem, és spanyolul tartottam az előadásaimat. A franciát sem erőltethettem, otthon hiába beszélünk franciául, a spanyol környezetben választott, második nyelvem is hamar megkopott.

A magyar viszont, az anyanyelv, az elárult, az édes – álmélkodva vettem tudomásul – épen, érintetlenül megmaradt. Még megírtam a *Belle époque*-ot (a *Régi, szép időket*) – a kilencnapos hajóutat, de ez volt az utolsó francia szövegem. Ettől fogva végérvényesen magyarul írtam szépirodalmi próbálkozásaimat.

Két évig tanítottam a trópuson. Közben, erre volt jó ez az évad, rendet csináltam a fejemben. Újraolvastam a magyar klasszikusokat, rendszeressé tettem az *Irodalmi Újsághoz* és az *Új Látóhatárhoz* fűződő alkalmi kapcsolatomat. Feleségem révén persze

egy kicsit mindig francia maradtam, az Alliance Française-ben Magyarországról, az egyetemen Párizsról tartottam előadásokat. A latin-amerikai irodalomba éppen csak beleszagoltam, a találkozás García Márquezékkal későbbre maradt.

Két év után visszahajóztunk az óvilágba, Strasbourgban, majd Malagában írtam Remenyik Zsigmond latin-amerikai éveiről szóló doktorimat. (*Loeuvre hispanoaméricaine de Zsigmond Remenyik*. Mouton, The Hague–Paris, 1975.) Három év ment rá erre a munkára, amit a hollandiai Mouton adott ki. Egy magyar író téblábolása az indiánok között, spanyol nyelvterületen, mindez ékes francia nyelven. Ez a többszörös nyelvváltás akkor még festői újdonságnak számított. Nem véletlen, hogy a kétnyelvű strasbourgi egyetem fogadta el a dolgozatomat.

Remenyik néhány indián tárgyú írását lefordítottam franciára is, de a párizsi kiadóknál sorstársamnak sem volt nálam nagyobb sikere.

Közben, mintegy mellékesen, *Az év egyetlen napját* is kiadtam. Egy párizsi zugkiadónál, akinek imponált, hogy – anno – Saint-Exupéry-díjat nyert ez a furcsa szöveg. (*Le Seul jour de l'année*, Promotion et Edition, Paris, 1967.)

A francia kéziratba beleépítettem első trópusi jegyzeteimet. Az Északra települő Puerto Ricó-iak tragédiáját, az utolsó nemzeti hős, don Pedro temetését, a tanácstalan, magukra hagyott bennszülötteket.

Tulajdonképpen csak most és nem Párizsban nyílt ki előttem „a világ, a nagyvilág”, és én most ezzel a periferikus kiadással akartam „felemelni a kalapácsomat”.

Sikertelenül, természetesen. A lapok a kiadó összefoglalását közölték, érdemben senki sem foglalkozott a novelláimmal. Pedig don Pedro temetése még ma is könnyeket csal a szemembe, és a Szigeten felnőtt új nemzedéknek sem ártana megismerni ezeket a régi dolgokat.

Megőriztem a *Dordogne Libre*, a *République du Centre*, a *Dernières Nouvelles périgueux-i*, orléans-i, elzászi ismertetéseit. *Az év egyetlen napja* francia változatából ennyi maradt.

Időközben, öt évvel a *Sziget a víz alatt* után, megjelent a *Futószalagon* is, első magyar nyelvű novelláskötetem. Ez már komolyabb fegyvertény volt. A müncheni kiadványnak volt némi visszhangja is: írtak róla a bécsi *Magyar Híradóban*, Münchenben, Párizsban, Lausanne-ban, de még Kanadában és Sao Paolóban is.

Ledoktoráltam tehát. Állást, egyetemi állást azonban – most sem találtam. Nem kapkodtak utánam a francia egyetemek. Három év után, 1969 nyarán, ismét hajóra szálltunk, és én újra elfoglaltam a katedrát Puerto Ricóban, ezen a végső soron mégis csak barátságos karibi szigeten.

7

Az amerikai egyetemeken van egy úgynevezett szombat-év. A tanár minden hetedik évben mentesül a pedagógusi teendőik alól. Tanul, kutatással foglalkozik, vagy egészen egyszerűen pihen. Én – visszajártam az óvilágba. A családom már odaát élt, én pedig megpróbáltam követni őket.

Ebben az igyekezetemben lehetőségeihez mérten Denoël is segített. Colette Audry, a „Collection Femme” vezetője úgy próbált visszacsalogatni a szépirodalomhoz, hogy – ismerve irántuk való hajlandóságomat – fiatal lányok történetét íratta meg velem. Chica, Claudine és Cali – egy Puerto Ricó-i, egy francia és egy magyar cigánylány, az

irodalmi szociográfia hagyományait követve, első személyben mondták szalagra az életüket.

A könyvnek váratlan sikere lett. Még a *Le Monde* is írt róla, ami nem kis dolog. Tíz-ezer példányával ez lett a leggyorsabban elkelt kötetem. Ebben persze az is közrejátszott, hogy 1973-at Galliában töltöttem, és jobb híján a terjesztésre fordítottam a szabad évetem.

Kilencven könyvbemutatót tartottam, közel háromezer példányt dedikáltam, mert a *Három lány* (*Trois Filles dans le monde*, 1973) mellé egy novelláskötetemet is kiadták a párizsi műhelyesek. Egyetlen csóró könyvvel nem lett volna kifizetődő beutazni a burgundi tanyát körülvevő magyarországnyi területet.

A *Három lány* szép, ízléses kötet volt. Colette Audry előszót írt hozzá, a sikerben az ismert író neve is közrejátszott, legalábbis most, utólag, így képezem.

Sok mindenbe belevágtam. Recenziókat írtam a Szabad Európa Rádiónak, az *Ötágú Síp* műsorában ismertettem több száz kötetet. Diákcsoportokat kísértem az óvilágba, buszsofőr voltam és idegenvezető. Amikor láttam, hogy minden hiába, nincs hely számomra Galliában, Puerto Ricóban írtam tovább Denoëlnek a könyveket.

Ezek voltak francia írószámom legtermékenyebb évei. 1979 és 1992 között négy elbeszéléskötetemet adták ki a párizsiak. A *Mágneses erővonalakat*, a *Yourit*, az *Hors Jeu*-t, amely ebben a kontextusban körülbelül kipateroltat jelent, és az *Egy befejezett száműzetés emlékeit*. Akkor már Georges Piroué volt az igazgatóm, ő ügyelt rájuk – mint mondtuk: ő gondozta a könyveimet. Sok olvasóm nem volt, Denoël háromezer példányban adott ki. De a kritikai fogadtatásra nem panaszkodhatom. Ezek voltak Milan Kundera és a román Paul Goma évei, a sajtó hármunkból próbált amolyan kelet-európai triót kialakítani.

A nyolcvanas évek elejére a *Le Monde* vasárnapi novellistája lettem, antológiák és folyóiratok közölték írásaimat, a *Nouvelle Revue Française* (az *NRF*), az *Europe*, a *Nouvelles Nouvelles* és a *Brèves*, hogy csak a legismertebbeket említsem. René Godenne már a francia novellairodalom szerves részeként elemezte francia köteteimet.

Úgy nézett ki, hogy rendeződik az életem, ideje volt elpuskáznom az esélyeimet. Már-már ismert voltam és elismert, amikor lépést váltottam, ki tudja, hányadszor életemben. Igaz, hogy a *Három lány* óta ismét magyarul írtam minden dolgozatomat, de senki sem vonta kétségbe, hogy ezek a szövegek végső soron mégiscsak a magyarból lett francia irodalom darabjai. Tény és való azonban, hogy ezek az írások, pontosabban francia verzióik, egyre kevésbé voltak már az én számomra fontosak. Magyar író lett belőlem, lassan, de biztosan. Jellemző, hogy ezekben az időkben már az *Argus de la Presse*-re, a sajtófigyelőre sem fizettem elő. Csak véletlenül tudtam meg, hogy a könyveimnek milyen sajtója van.

Visszhangtalan és magányos, természetesen. Egy olyan magyar író, akinek csak kontroll volt, utolsó simítás, hogy franciául is újraír minden szöveget.

Amikor pedig 1988. február 18-án a Magvető kihozta első magyarországi könyvemet, végképp elvesztette jelentőségét ez az irodalmi kétlakiság. Nem volt értelme tovább erőltetnem francia írószámomat.

Harminc év beidegződéseit persze nem vetkőzi le egyik napról a másikra az ember. Már Magyarországon éltem, de időről időre továbbra is kiadtam egy-egy elfranciásított írásomat. A budapesti Orpheusz Kiadó novelláskötetét (*Entre chien et loup*, 1996) a párizsi In Fine terjesztette francia nyelvterületen, Brüsszelben jelent meg hazatérésem krónikája (*Chronique d'un retour*, Bernard Gilson, 1999), Párizsban, a Castor Ast-

ralnál a *Francia vőlegény* (*La Fiancée de l'Est*, 1998) a *Napkeleti menyasszony* megtévesztő címe alatt.

Ezt a novellafüzért Alexis Nolent rendezte sajtó alá. A tehetséges és érzékeny író ráértett a magyar eredeti hangulatára, és végső soron mégiscsak magyaros írásaimból igazi francia szövegeket készített. Csak most fogtam gyanút, negyven év után: lehetséges, hogy a francia olvasó számára mindvégig szokatlan és furcsa maradt magyarból átirrt sokkötetnyi szövegem?

Lefordítottam még a feleségem történetét összefoglaló három hosszú elbeszélésemet. Ez a kisregény megérdemelte volna a franciák figyelmét, de a Szajna partján 2001-ben már nem terjesztette a könyveimet senki. Utolsó próbálkozásom, a félszáz novellát tartalmazó *Hajótörések* (*Naufrages*, 2003) is a budapesti Orpheusznál jelent meg: három és fél száz oldalon.

1956 ötvenedik évfordulójára még megírtam a strasbourgi menekülttábor, a Pourtalès-kastély történetét. A regény magyar kiadása el is kelt, de a párizsiakat nem érdekelték az ilyen ősrégi történetek. (*A Pourtalès-kastély lakói*, Noran, Budapest, 2005.)

Végül, 2008 tavaszán a párizsi Könyvszalonna megjelent *A bolondok királya* (*Le roi des fous*), apám története. Ezen a kötetben azonban már André Víg, a fordító neve áll a nevem alatt. Nem az én munkám, szégyenkezve nézem. Ezúttal végérvényesen befejeztem francia írószámomat. Úgy jártam-keltem, úgy dedikáltam a Porte de Versailles sátraiban, mint egy előkelő idegen. Néha kicsordultak a könnyeim, de mindent összevetve félelmetesen jól éreztem magam.

Most, amint így összeszedem az emlékeimet, elbizonytalanodom. Valóban francia író szerettem volna lenni, vagy ez az agyszülemény nem kísértett meg csak a kamaszkor eszeveszett álmaiban? Nemcsak arról szólna ez az én történetem, hogy hogyan tanultam meg a túlélést idegen nyelvi közegben, szeretetlenül és magányosan? Más szóval, gyanítom, hogy csak kényszerpálya volt ez az én fene nagy franciaságom. Egy szerep, amit kitaláltam és végigjátszottam húszévesen.

Tény, hogy amint megnyíltak a napkeleti határok, és hazatérhettem, a világ legtermészetesebb módján megtaláltam a magyar irodalomban a helyemet.

„Ton exil est terminé” – véget ért hát száműzetésed! –, írtuk egy strasbourgi diák-társunk, Lajos József fejfájára. Ez a kis mondat jár az eszemben – Albrecht Dezső bácsi, a Duckó mondta ki –, amikor most, fél évszázad után, véget ér az én száműzetésem is.

A régi budai házban élek ismét, ma már csak hajnalban keresnek fel a Szajna-parti társak. Pascal Commère és Georges Londeix, a két íróbarát, aki még Budapesten is meglátogatott. Jorge Edwards, a chilei és Vargas Llosa, akivel Cayeyben, a trópuson és a budapesti könyvfesztiválon is csak kerülgettük egymást, gyanakvó amerikaiak. Jesús Tomé, a kasztíliai költő, mindnyájunk között a legismeretlenebb – és a legnagyobb.

Céline áll a külvárosi pavilon kapujában, Jean-Paul Clébert, Popol lépeget a Lubéron fehér hókoronája alatt. Fejtő Feri most ment el, 98 évesen.

Felkelek, elhessegetem az árnyaimat. Van bőven tennivalóm. Még mindig nem fordítottam le magyarra a *L'île sous l'eau*-t, első francia írásomat.

Hogy élt egyszer egy kis elzászi diáklány? Állt egy burgundi tanya, ahol elültettem a gyümölcsfáimat, és született három gyerekem? Bujkál bennem valami kis szomorúság, de ez az árny, Elzász és Burgundia határán, már nem én vagyok.

Ezzel a rövid összefoglalóval pedig, azt hiszem, végérvényesen eltemettem francia írószámomat.

Sárándi József

MEZSGYÉN

Mi volt ez a képzelődéssel kezdődő ámokfutás?
Párbeszédeim a személytelen fenevadakkal
s harcom az éjszaka rám uszított konkrét kutyákkal?
Miért bőszített az ökölrel bezúzott ablakok mögött rettegők hallgatása?
Féltemben lennék félelmes pokolfajzat,
s fékevesztett cseréptörő zsonglőr?
Ki volt az öregasszony?
Dzsekim zsebéből apró döglött halakat húzott elő.
Teleholdnál olvastam az *Álmoskönyv*ben:
hallal álmodni szerencsétlenséget jelent.
Nyakam szeghettem volna,
mikor a megtépázott bögrecsárda tetejéről leugrottam.
Köszönöm Neked, részeges ácsok, tetőfedők védőszentje,
hogy ismét Isten kötényébe estem.
Micsoda szerencsém volt, Uram-Atyám!
Meg is kérdeztem a kerítéstől:
„Hogyan férhettem át léceid keskeny részén?”
Emlékszem – felelte –, hogy gyerekkorodban vékony derekad volt.
Utoljára a nyugdíjas postás házaspár
ajtájának kémlelőablakát törtem be fél téglával.
Zárban volt a kulcs, hát kinyitottam.
Manyika néni meg sem lepődött a dolgon:
„Maga mindig ilyen hóbortos, Jóska” – mondta kedvesen,
és hároméves francia pezsgőt bontott.

FIGYELŐ

HÁTTAL A STÉGNEK

Ijjas Tamás: *Fejedelmi többes*
Noran Kiadó, 2008. 138 oldal, 1999 Ft

Amikor egy évvel ezelőtt tanulmányt írtam a Telep elnevezésű művészcsoporthoz tizenegy költőjéről, azt találtam mondani Ijjas Tamásról – nem kis részben a most napvilágot látott kötet korábbi változata alapján –, hogy „...számára a világ jórészt szobából és halastóból, az élet horgászásból és szerelemből áll”. A kötet anyaga azóta alapvetően átalakult, szép számmal maradtak ki és kerültek be szövegek, ha tehát pár évtizeddel ezelőtt lennének, úgy fogalmaznék, hogy a szerző költészete kibontakozott, ő maga fejlődött, és jelentős lépéseket tett előre. Mérték-tartóbban ma azt mondom, hogy témaválasztéka bővült, vagy ma többet veszek észre belőle, mint tavaly ilyenkor, és afféle éntörténet kerekedik ki előttem a könyv darabjaiból. Ironizálhatnék persze azon, hogy a témaválaszték bővülése elsősorban az állatvilág más osztályai (madarak, kétlábúak) és törzsei (puhatestűek, ízeltlábúak) megjelenésének köszönhető a versek világában, és ez csakugyan így is van, bizonyára a magyar irodalom élővilágának diverzitását kutató Géczy János legnagyobb megelégedésére. De már magának a ténynek a megállapítása is ironizálásnak hat, hiszen a magyar irodalomban teljességgel szokatlan, hogy egy költő a tövisszúró gébicsről, a csontkukacról, a nyílméregbékáról vagy az aknázómolylról értekezzen. (Például Juhász Ferencnek éppen az ilyen természetű katalógusvíziói voltak a legkevésbé sikeres poétikai kísérletei.) Ijjas Tamás esetében arról beszélhetünk, hogy napi gondolkodásának és életének szereplői ezek az élőlények, mint olvasmányok szereplői (kuvik, mézkalauz), rádióból, televízióból szerzett ismerősök (nyílméregbeka vagy a sokszorosan lelassított énekű feketeigó), a természettudományos műveltség, iskolázottság fejezeteiből kiemelt példák (a szűznemzéssel szaporodó bot-sáskák, a laboratóriumban kannibalisztikus viselkedésű ájtatos manók), a napi tevékenység

során felbukkanó élőlények (a gesztenyesor fát tépázó aknázómolylak) vagy a szabadidős tevékenység élő kellékei (a horgászatkor horogra szúrt csontkukacok). Vagyis egyfelől azt mondhatjuk, hogy a költő érdeklődésében jelentős teret foglalnak el az élővilág szereplői, amelyek ebből adódóan írásai is bekerülnek. Másfelől azonban ennél átfogóbban és erőteljesebben elkülönbötetéssel: Ijjas Tamás annak az új generációnak a tagja, amely – talán nem túlzás így fogalmazni – nemzedékileg másként, randa szóval környezettudatosan tekint a világra, nem amputálja képzeletéről tudásának azokat a fundusait, amelyek nem a szépmesterségek, hanem a természettudományok részét képezik, hanem a világról való tudását természetes egészként gondolja el. Versgondolkodásába, szójátékaiba ez az asszociációs tér természetes módon kapcsolódik, és ezért mondom, hogy nem egyszerű tematikus bőségről, hanem a gondolkodás új minőségéről van itt szó.

Nézzünk néhány példát, ahol a nyelv játékosága és a természet ismerete kölcsönösen egymást tágitó asszociációs tereket nyit meg.

A TISZTA című vers harmadik szakasza így hangzik: „Ez hosszú menet lesz, és az üresjára- / tokat sem akarom elkerülni. Most nem. / Egy szelet húst nyolc órán át emészték, / és téged? A gyomor, a belek alagútja, / igen, az üresjاراتok. Ezek a megtisztu- / lás útjai állítólag. Reszketek, mint a.” A versszak zárt, jóllehet végül hiányos egész. Záróhiánya egy szólásra mutat: *Reszket, mint a miskolci kocsonya*, és a következő versszakban csakugyan kocsonyáról lesz szó, valamint evésről, tehát képszerűen és tárgyában is folytatja a következő szakasz az előzőt, hangulatilag, megidézett képeiben, utalásaiban mégis más. De ami a legfeltűnőbb: a József Attila ÓBÁ-jára mutató utalások egyrészt a biológiai közléshez kapcsolódnak: „Egy szelet húst nyolc órán át emészték”, melyben a MELLÉKDAL *sül a hús* képe is ott rejtőzik, másrészt az éhezésképpel, az *üres béllal* szójátékosan a Telep-kommentárok gyakori vádját, az *üresjاراتot* veszi magára stigmaként a költő.

Ijjas Tamás szójátékos-asszociatív gondolatrendszerében következetesen működik egy hár-

mas logika: a nyelvi, a képi és a gondolati képzetársítás. Ahhoz, hogy lássuk, ez pontosan hogyan is működik, nagyobb szövegegységet kell megvizsgálnunk. Célszerű ehhez egy teljes verset választanunk: „*Egyre fenem a horgokat – a vágy / csillan így a szemben, ahogy / fényesednek. (Előre kijelented, hogy nem / szeretsz halat pucolni. Kávét szürsöszl. Arcod, / mint a napra kitett margarint, rácsöpög / a pírítóóra.) Én szeretek pikkelyezni / – ezt a csorbát is kiköszörülöm. / Csodálatos, ahogy villan a kés, mint a pisztráng. / (Érdekes a csontiktól sose undorodtál, / csak úgy tűzted csokorba a férgeket. / Mintha egy ikében hoztál volna össze, / úgy tudsz gyönyörködni a kocsonyásan / remegő perisztaltikában.) / De miért pont a csalik? / Engem a szákmány mindig jobban érdekelt. / Vegyük először a keszegeket – halféjek a halászlébe, / a többi sóba, lisztbe, paprikába hemperegjen. / Majd a két potyka mehet szintén / a levesbe. Az angolnákat füstölteni fogjuk. / A fogast mélyhűtőbe (ahogy / Téged zárójelek közé). Jár a pikkelyező, / mint fogkefe a számban. / Egy gyilkos mosolyt fényezek. / Horgászidény. Kora nyár van.*” (SZAKÍTÁS ELŐTT KÉT NAP- PAL.) A szöveg témaválasztása nem nagyon költői, még kevésbé emelkedett, de a kettős tárgy (horgászat és haltisztítás) stílusai megjelenítése annál gazdagabb nyelvi képekben. Jellegzetes, az utóbbi idők nyelvjátékos költészetében egyre gyakoribb eljárás a képes kifejezés konkretizálásával való játék. (Tipikus – nem innen való – példája a *szimatoló hajóorr* vagy a *tizenégykarátos jakorona*.) A példában az „*ezt a csorbát is kiköszörülöm*” szólasban lényegében véve kihunytt metaforát éleszt újra, amikor a horog élesítésének konkrét rokon tevékenységével állítja közös gondolati térbe a költő. De a legtöbb hasonlítójátéka nem nyelvi, hanem ikonológiai természetű. A „*vágy / csillan így a szemben, ahogy / fényesednek*”, a „*villan a kés, mint a pisztráng*” vagy a „*Jár a pikkelyező, / mint fogkefe a számban*” hasonlítottjai mind bonyolultabb képzeleti műveleteket foglalnak magukban. A kés és a pisztráng hasonlításában nemcsak arról van szó, hogy mindkettő fényes, hanem az a villanás köti össze őket, ahogyan a pisztráng menekül, illetve a késsel döfnek. A pikkelyező és a fogkefe nemcsak abban hasonlít, hogy ideoda mozgatjuk őket, hanem a hasonlat része a pikkelyező és a fogak láncszerű, gyöngyházszerű ragyogása is, és megint csak a szákmányolás és a felfalás, gyilkos és áldozat szerepe rejti a képek mögött. Ezt erősíti meg az „*Egy*

gyilkos mosolyt fényezek” sor. A vágy és a horgok összehasonlítása ugyanezt a logikát követi. De a legizgalmasabb (ezt neveztem gondolati képzetársításnak), amikor nyelvi, ikonikus és elvont gondolati asszociációk alkotnak egyetlen, rejtett képszerű üzenetet. Ennek a kulcsa az első sor igéje, a *fen*. Ha csak a horog *köszörüléséről* lenne szó, a horog *hegye* jutna eszünkbe. Fenni azonban csak *élet* lehet, és a horog szakállán csakugyan van egy kis él. Ez a kép – a horog éle, a kés éle, a pikkelyező éle – így végigvonul a versen, csupa olyan tárgy, mely a hal elpusztításához és felfalásához alkotott célszerszám. Így állítja fel tehát a költő a szöveg egészen végigvezetve a vers homonimikusan rejtett – *él* és *hal* – ellentétpárját, voltaképpeni témáját, amit aztán (akárcsak kedvesét) ironikusan foglal zárójelbe a pecázgatás szimplifikáló képeivel a vers első és utolsó sorában.

Máskor hasonló képi elemeket szorosabban fűz egybe, nagyszabású allegóriává építve a tó képét: „*Olyan ez, mint tófelszín, csendben ring, / majd megfeszül, apróhalak nyílhegyei / ejtenek sebet rajta, egy rablóhal / mozgatja mindazt, mi bennem van. / Akkor vagyok, ha ő is létezik / – nekem csak harmadik személy, / neked lehet, hogy az első –, ha ő nincs, / csak benned létezem.*” (KEGYETLEN DOLGOK EZEK.) A természeti kép és a létről való elmélkedés úgy kapcsolódik össze, hogy az absztrakt gondolatokat is magába fogadja a tapasztalható dolgok közvetlensége, tehát nem nagyképűsködő agytorna kerekedik belőle, hanem azt érzi az olvasó, hogy a költő közvetlen élményt osztja meg vele.

Korábbi írásomban már érintettem a következő verset, de nem állom meg, hogy ezúttal szó nélkül hagyjam: „*Láttam már hogyan húzgálja elő / orrlukáidból a fáradság, / mint cilindrből a bűvész, / a vér végtelen selymeit, hallottam / oda-bent a nátha vadkacsa hangját, / mintha ragadozó keringene a fiókák / fölött, és éreztem már hátamon a / szőrszálakat, mint korallokat, ringatózni / szuszogásod Golf-áramlatában.*” (TANULMÁNYOK AZ ORRÓL 2.) Az ember hajlamos azt hinni, hogy már minden meg van írva, hogy mindent mondott már valaki. En is sok olyan verset olvastam már, amelyben a költő szerelmének visszataszító testiségéről, testnedveiről, testnyílásai illatáról beszélt. Ezek azonban szinte mindig a szónokias nagyotmondás példái. Mindannyian tudjuk, hogy a költő nem mond igazat, amikor kedvese fülének mézéről vagy hólyagja óborá-

ról beszél. Ijjas is effélett tesz, amikor *szuszogásod Golf-áramlatáról* képzelődik. Az előző két kép azonban *a maga természetességében* emelkedett; a náthás orr szortyogását ugyanilyen kellemetlen hanghoz hasonlítja, nincs ebben semmi túlzás, csak éppen azt érezteti, hogy mindkét hang *természetes*. Emlékeztet József Attila Ódá-jának testábrázolására (amire konkrét utalások is vannak másutt, így a fentebb már idézett TISZTA című darabban), de még ott is van némi gáláns trubadúrmodor („*gazdag életet nyer a salak*” stb.). A beteg, náthás kedvesnek ez a szépítő túlzás és zánakozás nélküli teljes elfogadása egyedülálló szerelmi vallomás, ilyet még nem olvastam.

De ezek a versek már a korábbi kötetváltozatban is benne voltak, és arról beszéltem, hogy a végleges összeállítás újdonságai változásokat hoztak. Először is meglepő, hogy kimaradt a kötetből a TÖBBES SZÁM című vers, illetve rövidített-megtoldott változata került be A CSÁSZÁR ÚJ RUHÁJA címmel. Ez azért különös, mert a vers zárósora így hangzott: „*Ez maradt belőled. Fejedelmi többes. Hiányod jele*”, vagyis ez volt a kötet címadó szövege. Bekerült ezzel szemben a SAJÁT ROMOK című három átomleírás, ami újabb vers, és van egy ilyen részlete: „*fejedelmi / többes, úgy leszünk szabadok, ha magunkra / nem, mint egy főre, gondolunk*”. Vagyis a kötet címe nem változott, emblematisz darabját azonban már a kötettervnek megfelelően pótolta Ijjas. Még bizarrabb, persze ironikus gesztus, hogy a könyv első ciklusának címe is megmaradt AMATŐR TERMÉSZETBÚVÁR, miközben az azonos című vers kikerült, helyén A KÖTETBŐL KIMARADT című vers áll, amely így kezdődik: „*Fiókba került az Amatőr / természetbúvár. Túl szép / volt ez a mimikri...*” stb. A kötet olvasója persze nem érti ezeket a gesztusokat, és sohasem fog rájönni, hogy „*az imádkozó / sáska hím akkor sem / fejezi be a párzást, amikor / a fejét már leharapta a nőstény*” részletben a *fej* volta-képpen a *fejzet feje*, azaz a cím is lehet. Természetesen a szerző nem köteles és nem is tud mindent elárulni, elvégre a nyelv maga is kifejez olyan dolgokat, amiről a költőnek sejtelme sincs.

A korábbihoz képest bekerült a kötetbe néhány gyermekkora emlékező és utazások élényeit feldolgozó vers, de ezeknél fontosabbnak tartom azt a két teljes ciklust, amely szintén újdonság. Címük: BARLANGHASONLAT és

IJJAS TAMÁS VÉGZETE. Előbbi újdonsága, hogy bibliai és antik mitológiai utalások tömege került a versekbe, ami korábban talán elő sem fordult Ijjasnál. Utóbbi csak a kötetben elfoglalt helyüknek megfelelő sorszámmal jelölt fragmentumok sorozata. Címe és mottója azal az irodalomtörténeti adattal játszik, hogy egy Andor József nevű – némi jó szándékkal középszerűnek mondható – író (a keresztény-konzervatív *Élet* egyik szerkesztője az 1910-es években) írt egy IJJAS TAMÁS VÉGZETE című regényt. Ez a névazonosság persze a szerzői identitás elbizonytalanításával, a szerző fiktív lényként való beállításával jár, és ez a költőnek szemlátomást nincs ellenére. Nem állítom, hogy tisztában vagyok ennek a bizonyos végzetnek a természetével, de megpróbálok erről is mondani valamit. Előbb azonban a másik ciklusról.

A BARLANGHASONLAT darabjai néhány kivételtől eltekintve (VALAHO! TOKIÓBAN, LAPOR WASHINGTONBA, EGY KIS SZLAVISZTIKA; fogalmam sincs, hogy ezek mit keresnek itt) műveltséganyagukban, hangvételükben, nyelvkezelésükben többé-kevésbé egységesen eltérnek Ijjas korábbi munkáitól. A cím természetesen Platón-tól való, a cikluson belül a JUPITER MEGLÁTOGATJA APJÁT A BOLDOGOK SZIGETÉN című versben szerepel erre utalás. Szaturnusz mondja: „*Húst eszek, / de a fehér csontokra rá sem merek / nézni. Nem hó roppan a lábam alatt, / itt nincs enyhülés, mintha a koponyámat / törném szülánkjaira, felreped a csiga- / házak csendje. A tél legalább barlang- / hasonlat, a képek belül villódnak, nem / a külvilágban.*” Elvont, összetett, erősen gondolati szövegek ezek, melyekben az antik elem nem díszítményként működik, hanem a vers gondolatiságának a magja az, ami a mítoszokból való. Fiatal költők közül egyre többeknél látok ilyen tendenciát, a középnevezédekben talán Payer Imre az, aki következetesen műveli ezt a verstípust, és érdekes lehet látni Gyukics Gábor amerikai versfordításaiban, hogy az Egyesült Államok „egyetemi” költészetében ez a motívika mennyire elterjedt és természetes. Érdekes, hogy ilyen típusú verseket, elsősorban viszonylag fiatalok tollából sokkal gyakrabban látok a világhálón, tematikus fórumokon, baráti vagy privát oldalakon, mint a folyóiratok versrovatóiban. A szerkesztők közül sokan idegenkednek, és sokuknál kifejezett ellenszenvet látok; legutóbb Háy János fejtette ki, hogy a SZÉP VERSEK anyagának összeállításakor az ilyen verse-

ket tudatosan mellőzte. Magamon is ambivalens érzéseket figyelek meg, míg ezeket a verseket olvasom, mert egyfelől ez a kultúrreteg az európai műveltség legerősebb energiaközpontja, másfelől meglehetősen könnyű az innen kiemelt toposzokból és idézetekből irodalmi műalkotás látszatát keltő fantáziátlan kompilációkat szerkeszteni. A legkézenfekvőbb eljárás, amikor az antik nagyság ironikus lefokozásával operálunk, vagy amikor egyszerűen aktualizálva megismételjük az ősi történetet. Ijjas természetesen sokkal tehetségesebb annál, hogy ilyesmivel beérje. Talán nyelvét is meg akarta újítani, de mindenképpen tágasabb kizengést igyekezett teremteni megszólalásának, amikor ezzel az antikizálással kísérletezett. Talán az eddiekből is kiderült, hogy Ijjas költészetében különös fontosságot kapott az élményszerűség, megélttség, eredetiség. Ahol ilyesmit nem produkál, mindjárt megszólal az *üresjárat* (l. fentebb) vádjá. Márpedig a költő olykor evidenciákat is szeretne elmondani, és ha nincs kedve ahhoz, hogy ezeket a gondolatait játékosan-ironikusán lefokozza, akkor olyan hangtérbe kell lépnie, amely korábbi megszólalásaitól idegen hangzást kölcsönöz versbeszédének. Hadd idézzek néhány paszszust ezekből a versekből. A már idézett JUPITER...-ben (mely Szaturnusz és Jupiter párbeszéde) Jupiter mondja: „*A férfiakat a veszély életeti, nekik / süjtőlég a tavasz, büszkén villogtatják eszüket, izmaikat, / míg a szikra be nem lobbantja az egészet. A kikelet: / retorika, emlékszel, még Tè is benyelted a bepölyált / követet, anyám még tejet is csorgatott rá, egészen / babaszagú legyen. Igen, erről szól az egész. Hazudjunk / csak húst a vázra, és tűnjön el a csend, a tél, / mintha mi szívtuk volna fel a hó kokaincsikját.*” A TANNHÄUSER VÉNUSZ BARLANGJÁBAN című darabban a férfi mondja: „*Mikor a barlangszájon beléptem, csúsós agyag / fogadott, az én saram, tudtam, semmi szél / le nem szárítja rólam. Ez itt nem búvóhely, / ez a barlang kagyló, és ahogy testébe fúrdtam, / körém izzadtott téged, váratlan gyöngyszemet.*” A LÁZÁLOM című, bibliai motívumokból építkező vers pedig így zárul: „*Csak a hiányod mondja ki az áment. / Elhalt a mag, kiszór, megvet az ágy. / Az élet a feltámadásra ráment. / Lázár halott. Többé ki ne találj.*” Nem állítom, hogy ezek a versek ugyanolyan jók, mint amelyeket korábról idéztem. Sokkal több bennük a sztereotip fordulat, az olyan hely, amit evidencia helyett inkább trivialitásnak minősíthetnénk. Képei (kagylóban a gyöngy) vagy

szentenciái (a veszélykereső, büszke férfiakról) laposak, közhelyesek. Az újraélesztett kihunyt metaforák („*csúsós agyag / fogadott, az én saram*” – értsd: adósságom), a váratlan képek (a hó kokaincsikja) inkább különködésnek hatnak, mint helyénvalóan eredeti megoldásoknak. Lázárról szólva azonban a *megvetem az ágyat* kifejezés inverze, a „*megvet az ágy*” csakugyan váratlanul kitágítja a jelenet asszociációs terét. És vannak hasonlóan sikerült nyelvi játékok a ciklus más verseiben is. Tehát ezekben az antikizáló kísérletekben azokat a darabokat szeretem, ahol Ijjas bírja tüdővel ezt a zengőbb hangot; ilyennek tartom a Jupiter-versből először idézett, „*Húst eszek*” kezdetű, kissé talán Vörösmartyra is emlékeztetően tragikus/romantikus részt. Ez bármennyire is öblösen modoros, mégis az a kettős felismerés adja a gondolati alapját, hogy Gaia (az egyetlen élőlényként tekintett földi életközösség, illetve a lény, akiből kiárad és akibe visszatér minden és mindenki, aki él és mozog a földön) és Mnemoszüné (a múzsák anyja, aki tehát azokat a lényeket hozta világra, akiknek elménk értelmes működését köszönhetjük) ikernemtői életünknek, hogy a szöveghez illő pátozzsal fogalmazzak.

Végül az IJJAS TAMÁS VÉGZETE című ciklusról valami. Ez az LVII-től LXIX-ig számozott darabokból álló sorozat általában egyes szám harmadik személyben beszél főszereplőjéről, aki többnyire rutinszerűen végez különös dolgokat (melyek talán száz éve nem lettek volna különösek), például hintóport szór a zoknijába, és folytonos célzások történeke arra, hogy az illető „*ma forradalmár lesz*”, jóllehet ezt „*nem tudja még*”. A tévében a Szabadság tér és mérgezett nyíl vadászó indiánok, Menő Manó és a telefonban „*félretett kagyló, vonalhang*”. A fiatalember eljár és hazatér, gépiesen él és magányosan; szemlátomást nehezeze esik a beszéd, és ez kétségbe ejti: „*A forradalom ott kezdődik, és nem a sebbenzin / lángra lobbantásánál, hanem ott, a begyulladt / torokban, hogy fél: nem lesz többé szava.*” (LXII.) Ez a magány pedig árulkodó a korábbi igencsak társas vershelyzetek után. Persze nem Ijjas Tamásról, a költőről, hanem az IJJAS TAMÁS VÉGZETE című versciklus és az azt ihlető regény főszereplőjéről állapítom meg, hogy elmagányosodott. Addig megy az egyedülléttel, hogy kijelenti: „*Be kéne tiltani a / fejedelmi többes használatát*”, ami azért is ijesztő, mert így magát ezt a címet viselő kötetet is be kellene tiltani. Persze van indoka, ha érteni

nem is engedi az olvasónak. Azt mondja: „*elhiteti velünk* [mármint a fejedelmi többes használata], *hogy az alázuhanás közben / egyszerre több helyen is lehet az én*”. (LXV.) Hogy ez az alázuhanás miben áll, arra nézve a továbbiakban sem leszünk okosabbak, de valamiképpen a forradalom látomásához kapcsolódik, amelyben a beszélő majd részt vesz, noha ő ezt még nem sejtí (és a közelmúlt utcai jeleneteinek említése sejtteni engedi, hogy egyfajta elvont közérzeti beszámoló ez a fejezet, ami napjaink konkrét valóságában vizionálja a bukást, illetve éppen ezt a konkrét valóságot érzékeli zuhanásként); valamint az is nyilvánvaló, hogy az *én* zuhanás közben nem lehet másutt, csak abban a valamiben vagy valakiben, aki zuhan; ez a bizonyos zuhanás volt *Ijjas Tamás végzete*. A ciklus utolsó darabja így zárul: „*Nem ez volt a cél, de azt hiszem, / célba értem, ez a tükör másik oldala. / Amit meg akartam oldani, mint / megoldott köntös a meztelen testről oda / zuhant, ahol nincs felfogni padló, nincs / felfogni agyam.*” (LXIX.) Vagyis valamiképpen a szerző alteregója kiesett az anyagi világ és az értelem teréből egyaránt. Igaz, a könyv utolsó mondata után más sorsra nem is juthatott volna. Vagyis *IJJAS TAMÁS VÉGZETE* voltaképpen az, hogy története így is, úgy is véget ér. Ijjas Tamásnak, a költőnek a története azonban folytatódik, és ezt a történetet kitűnő versek és egyelőre nem igazán érthető vagy egyértelműen félresikerült kísérletek dokumentálják. „*Lehetem örömmöm ezer dologban*”, ahogy a CSAVARGÓ-ban írja. Úgy van. Az olvasó pedig, ha nem is mind az ezer dologban, de közülük néhányban minden bizonnyal szintén örömet leli majd.

Bodor Béla

BOLYGÓ APÁK

Bán Zoltán András: *Hölgyeszónáta és más történetek*
Scolar Kiadó, 2008. 219 oldal, 2495 Ft

Ha egy csellista annyira virtuóz, hogy képes a hangszerébe bújva is játszani, ez mindennek előtt csodálatot kelt, ám azok számára, akik csak a zenére figyelnek, a tisztán lejátszott dalmokra, a zenében hanggá nemesedett szenvedélyekre, ez az élmény korántsem lesz fel-

hőtlen. Az élő test ugyanis képtelen átvenni a hangszer holt anyagának rezonanciáit, a zenő hang zuhanva, testesebben cseng le, maga tereit kitöltetlenül hal el, mint azt a zene szelleme megkívánná. Bán Zoltán András második prózakötetének olvasása közben néha hasonló érzés támad a kritikusbán. Az a fajta komplex vagy virtuóz írásmód, ami előző kötetében (SUSÁNKA ÉS SELYEMPINA, Scolar, 2007) hibátlanul szerveződött, itt néha szembe találja magát az olvasó túlzott és stílárisan rendkívül magasra csigázott elvárásaival. Az író mentségére talán csak annyit, hogy jelen írások előbb keletkeztek, mint az említett, a kritikusok által nagyra tartott kisregény, s hogy Bán képes volt már néhány írásával is a mai magyar irodalom nyelvét – sajátosan burjánzó, az érzelmi, érzéki és intellektuális teherbíró képességet fesztelenül hordozó stílusával – alapjaiban megújítani.

A kötet leghibátlanabb és a sokféle látásmódot legszerencsésebben, sőt mesterien ötvöző írása az APÁM VOLT. A körítés itt is gazdag, bár külön-külön terebben muzsikálnak a zeneszerek, de ez a legkevésbé sem zavaró. A hangok összeérnek, az előadásmód és a gondolat hibátlan. Csak annyi tán egyedül a kifogásunk, hogy szívesen hallgattuk volna még hosszú perceként ezt a szöveget. A bernhardi–kerteszi–Bán Zoltán András-i stílusjegyek jótékonyan és egymással feleselve, egymást gazdagítva keverednek az elbeszélésben. Lényegében Kertész Imre KADDIS-ának merész és sokértelműen komponált ellendarabja, provokatív szembeszegülés egy általa is nagyra tartott írói életművel, legalábbis annak bizonyos vetületeivel. A kritikusok szívesen megkerülik ezt a problémát, hiszen túlságosan is szentségtörő Kertész tabujá nemesedett írásművészetével való bármilyen nyersebb polémia. Ám Bán ügyesen csúsztat, hátrább tolja a novella frontvonalait. Visszalép Thomas Bernhardhoz, hiszen mindkét író (Kertész, Bán) a nagy oszt-rák stílusának leplébe burkolózva fogalmazza meg meglehetősen karakteres, metszetszerűen kontúros világlátását. Bán elbeszélése nemcsak a KADDIS egy bizonyos vetületének ellendarabja, hanem a közös ós, Bernhard IRTÁS című regényének egyik kényes szituációját is beemeli a novellába, és ezáltal megadja más-hogy látásának paramétereit. Ott az író (Bernhard) egy szokványos színházi vacsora alkal-mával, kezében egy gyakran újratöltött pez-

gőspohárral (Bánnál nagyfröccs) néz farkas-zemet, „a *fülesfotelből*”, teljes passzivitásba burkolózva (Bánnál sarokasztalnál), fiatalok-rának mára kissé lecsúszott, elzüllött példaképeivel. A nagyságnak mindkét írásban van generációs vetülete is, ez a csúcson való létezés azonban alig élhető valóság. Bernhardnak (irodalmilag és életrajzilag is) apakomplexusa van. Hiányzik neki, hogy nem tud már felnézni azokra, akikre egykor felnézett. Mindhárom szerzőnk életművében hol nyíltan, hol rejtetten visszatérő motívum ez, kitágítva persze a kulturálisan eltérő írói látásmód finom különbségeivel.

Bán novellájában a szerző megfigyelésének tárgya a közben világhírűvé lett író figurája, aki hajdan kabarészerzőként, sikeres operettek szövegírójaként kereste senyerét, s kedvenc klubjában és közegében most már idegenként mozog, a világhír nem tette más emberré, csak a belső túl erőteljesen vált külsővé, most igazi értékeit közvetítik a drága ruhadarabok, ám a régi környezetben ez az ellentét túlságosan is beszédes. A szerző falja, szinte megemésztí a híres író, nem véletlenül akarja a tekintetével elfogyasztani. Évek óta tudja, hogy ez az író (anyja vallomása szerint) az ő apja, aki persze mit sem tud az egyszer volt kaland következményéről, *róla*. A novella fikció természetesen, és bár „Homage Kertész Imre szellemének”, azoknak a műveknek a sorába illeszkedik, amelyekben egy-egy író még élő kortársát, az irodalmi élet jellegzetes figuráját állította a középpontba (Krúdy: Szemere Miklóst, Bródy Sándort, Adyt), hogy ezáltal a valóság egy második síkját is elevenné és beszédessé tegye (hiszen ezek az alakok a valóságban majd tovább beszélnek és cselekednek, ezáltal utóbb „beleíratlanul” is gazdagítják a regény világát), ugyanakkor valamiféle kannibalizmus is, hogy a sarokasztal távolából ezt a hírességet valamiként elfogyasza, azzá tegye, ami: tulajdon testévé. Ahogy az ókori masszageták cselekedtek: „*megölik szüleit és megeszik őket, és úgy gondolják, gyermekeikbe temetkezni a legszebb temetés*”. (A SZOFISTA FILOZÓFIA. Atlantisz, 1993. 111.) Az apa szellemileg történő bekebelezése Kertész életművével való mély és átszemlelt azonosulásról tanúskodik, ekképpen most is belebújik a hangszerbe, a megszólaltatni kívánt mű hangzódobozába, hogy gyerek- és apakomplexusoktól terhelt és az Auschwitz által jelzett borzalmakat feldolgozó,

az egzisztencializmusban menedéket és vallást találó író, valamiként legyőzze vagy negligálja, de túljusson rajta. Az elbeszélés Kertész művészetének sokirányú, de persze egyoldalúan éles cáfolata. Komplex és naiv érzelmi kitörésnek látszik, ám nagyon is tudatosan felépített ária. Egy nemzedék, aki nem lel magának apafigurát (mint Esterházy Ottlikot), jogos fájdalommal és megvetéssel tekint az egyetlen lehetséges apára, aki talán túlzott és halálosan komolyan vett következetességgel cáfolja, hogy őt genetikailag vagy szellemileg folytathatónak nyilvánítsák. Hiszen nemcsak a megtagadott gyermekről, hanem erről is szól talán a KADDIS.

Filozófiai és etikai harc dűl, amelyben megidéződnek Kertész fontosabb munkái, mely elemzéseként is olvashatjuk, a kallódó, apátlan nemzedék látásmódjáról, ahol végül is minden egy szögre kerül. Kafka A PER című művének megidézett végjelenetében mindhárman (Bernhard, Kertész, Bán) egy kampóra akasztják fejedőjüket, bevallva az egzisztencialista látásmód elkésett voltát, a mai kor problémáira való alkalmatlanságát. A „komolyan venni valamit” sosem tudta belakni az irodalmiság talmibb anyagból épült erődrendszerét. Mindenki máshol gondolta élni és írni ezeket a problémákat. Bán írása egy esztétikailag releváns és pimasz kérdés is egyben, és Kertész életműve mindenképpen alkalmas erre, hogy feltegyük: a mélységeken átívelő színpadon (Auschwitz botránnya) mi a személyes és mi nem? Mi az, ami már csak irodalom? Mit jelent a KADDIS rettenetes *nemje* Thomas Bernhard álarcában? Mi az irodalmilag nem vállalt gyerek és az irodalmilag meggyanúsított apa helyzete? „*En már nem a sikerért küzdök, hanem a kudarcért*” – idézi Kertész Beckettet a GÁLYANAPLÓ-ban (Magvető, 1992. 356.). Valamiként egy önmagát túlélt filozófia kissé negédes hiúsága lóg ki mindeből. Az elszenvedett kudarcért itt valóban majd sok lehetőséget felégetnek. A kudarc azonban magánügy. Ahogy Kertész két regénye (SORSTALANSÁG, KUDARC) egyetlen pallón majd egymással szembemegy, alig értik egymást, és mindkettőt át akar menni a túlsó partra. Mindenesetre a GÁLYANAPLÓ-ban és a KADDIS-ban a zsidó lét és a kudarc paradox gondolatmenetei bármilyen messzire vezetnek is, valamiként szervesen terméketlenek. Ennek mély belátása Bán novellájának legfőbb mondanivalója.

A KOTÁNYI FŐHADNAGY kevésbé nagyigényű, de sokkal áttekinthetőbb, szerényebb gondolati anyaggal dolgozik, mint az APÁM VOLT. Az 1956 őszi játszódó kamaradarab figurái meglehetősen távol esnek attól a művészközeli, a zene és a színház szellemének örökös anyanyelvét beszélő báni világtól, amit eddigi írásaiból megismerhettünk. Míg odakint véresen tombol a felkelés, egy nyájasan barátságos lakásban szerelmi tragédia zajlik. A váratlanul hazatérő Kotányi főhadnagy ávós felettesét találja felesége ágyában. Kint is, bent is fegyverek dördülnek, a végeredmény egy (politikai és magánéleti) csapdába került figura, aki egy ördögszerűen mindent tudó és mindenható házmesterrel kötött alku révén remél kitörni eddigi életéből. A tárgyak (perzsaszőnyeg, értékes bélyeggyűjtemény, piros borítójuk miatt utcára hajtott világirodalmi remek és bútorok) mutatják a világ állandóbb, értékesebb, lélekben gazdagabb valóságértékét. Ahogy az előző elbeszélésben az író apa figurájának finoman drága eleganciája mondott ellent a környezetnek, itt az emberek a tárgyak kulturális értékének tudata nélkül már csak szagokká, nedvekké, eltaposható és eltaposandó, visszataszító férgékké válnak. Az antik Róma romjai között élhettek így a barbárok, mit sem tudva a tárgyak lelkéről, a beléjük rejtett évszázados tudás népeket összetartó és felemelő hatalmáról, hogy aztán évszázadok múlva újra megértsek, kiásva őket, még mindig élő hatásukkal segítsenek az ember szellemének jobb megértésében. A hangszerbe való bebújás (Kleist gyors, szikrázóan tárgyias és kíméletlenül eseménydús stílusa) itt sem jelent akadályt. A lehetséges apafigura, aki szintén e kor „katonája” (Binda), csak egy búcsúfellépésben jelenik meg. Hajdan a perzsaszőnyeg, most a bélyegalbum ajándékozásával szeretné a fiaként szeretett Kotányit javakhoz segíteni, mielőtt, megérve a kor szavát, öngyilkos lesz. Itt azonban semmilyen tere nincs az érzelmeknek. A történet és a nyelv egy irányban dolgoznak, az író beledarálja őket a történelem lucskos iszapjába. A belső értékek teljes hiánya és a valóság látszólagos konfrontációja egyetlen tiszta pillanatot engedélyez a saját életét képtelenül elszalasztott főhadnagynak. Kotányit meggyalázzott felesége elárulja a határon. A tömeg a szokásos módon áll bosszút a rangrejtve menekülő ávóson. Egy kicsi lányka ártatlan alakjába kapaszkodva érezhet még valami önsajnálá-

tot, amit saját maga lényéből talán már nem is tudott volna előbányászni. Valakik még éreznek, gondolhatja, miközben már a tömeg alhasi szervét nyiszatolja.

A kötet harmadik, leghosszabb elbeszélése már komolyabb kétségeket ébreszt az olvasóban, holott stílusbravúrjaiban, nyelvi-gondolati feltöltöttségében, expresszív látomásaiban ez közelíti meg legjobban a SUSÁNKA ÉS SELYEMPINÁ-t. Itt a bőgő hangja, a belebújt Roberttel, aki az Elbeszélés Jellemeként megidézi a történetet, már szellemileg és mint egy regény egyszerű csodája, nem szárnyal fel a feleségek által alkotott Tricínium énekegyüttes összhangzattanának gótikus magasába. A roppant méretű masinéria, amellyel a szerző dolgozik, egy Wagner-nagyopera színrevitelére is elegendő volna szellemi értelemben, ennek ellenére egyáltalán nem teszi nehezkessé a mű befogadását. Pedig felsorolni is nehéz, milyen utalásrendszerek, megidézettégek, párhuzamos világok dolgoznak a szerző keze alá. A szöveg úgy szólván csordultig telített. Újabb prózánkban is keresni kéne párját, ha a vendégzövegeket használó művektől eltekintünk. Az APÁM VOLT című novellára gondolva, itt Robert apjának figurája hozza vissza a novellából már jól ismert és a korábbi regény Zsigó alakjával is sok hasonlóságot mutató színházi kellékes-súgó, az életben sikertelen mindenés karakterszínész. Mélyebb párhuzam, hogy míg a KADDIS-ban Kertész a levegőbe ássa a sírokat (Celan–Auschwitz motívum), egy légies égbé temetés ismétlődik, itt az élőhalottak zsírosodnak, hullaszappanosodnak, az anyag, a föld lesz az élet elmúlásának terepe, és más értelemben is a halálba tart az egész elbeszélés. (A kávéházi asztalok gyertyák világította sírhalmok, a sügölyükből is sírdomb lesz.) A KADDIS elején Kertész álságos módon azt mondja, nem ismeri a természetet, nem tudja, hogy néz ki a bükkfa. A platánok a kedves fái, amelyeket egyedül felismer. Lehetséges ez, kérdezhetjük, hogy aki Buchenwaldban (Bükkerdő) időzött, ne ismerne e fa sajátos erezetű leveleit? Bánnál is a platánfa lesz a domináns. Talán Ady hozta be legerősebben a magyar irodalomba (A PLATÁN-FA ÁLMA), és A HALÁL ROKONA ciklusban található, néhány oldalnyira a PÁRIZSBAN JÁRT AZ ŐSZ-től. Nem kell talán külön hangsúlyozni, hogy a magyar irodalom legerősebb halálverseinek megidézettége milyen mély hangulati töltéssel erősíti az egész cselekmény fölött delelő mors

imperatort. Bán Zoltán Andrásnál is a platánfa terebélyes lombjai alatt időznek legszívesebben Bécs kertjeiben, parkjaiban a szereplők.

Szövegszerűen és anyagában szinte jelentéktelen a hatás, de Bán sokszorosan beleszokolja az olvasóba a VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK-kal való párhuzamot. Charlotte levele Roberthez, természetesen az anyegini felütésen túl (Tatjana levele), Goethe-reminiscenciáktól hangos, leginkább Robert számára fontos a költőfejedelem, mint irodalmi kutatásainak legfőbb tárgya, s egy Goethe előadása adott alkalmat arra is egykor, hogy Lottétját meghódítsa. Egészen azonban inkább megtévesztő ez a sok hivatkozás, mert a regény mélyebb áramának kevés köze van a világirodalomnak ehhez a remekéhez. Nagyobb súllyal van jelen Thomas Bernhard világa ebben a kisregényben, s ha a Kertész-novellát is tekintetbe vesszük, Krúdyn kívül mindenképpen az osztrák volt legnagyobb hatással Bán Zoltán Andrásra. A gondolkodás- és íráskényszerrel sújtott Robert akár melyik Bernhard-regény hőse is lehetne (MÉSZÉGETŐ, ALSÓZÁS, KORREKTÚRA stb.). És akkor még nem említettük a szerző által az utószóban említett D. P. Schreber memoárját, a Strauss család megidézett, az egész bécsi milió halálszagát édesen letakaró polkák, operettek világát, az operairodalom nagyjeleneteit, amelyek sokszor egy hosszú monológnak szolgálnak alapul (például Olga „Te jó vagy” kezdetű tirádája Rigoletto áriáját idézi Verdi operájának 3. felvonásából), a filozófiai betéteket, amelyek oly sűrűséggel szövik át a kisregény anyagát. Érzéken gazdag, perzselően erotikus (mint a könyv címlapja, ahol félig leoltott betűk vörösből kocsonyásodik elő egy mellbimbójába csipentő nőalak), zeneileg és gondolatilag a Krúdy–Bernhard-féle eszmény felé megtett hatalmas lépés, cirkalmas és mégis lendületes szöveg ez. De valahogy hiányzik a gondolatok és szituációk mögül a háttér: Párizs, Bécs, parkok, lakások, bejzlik, kávéházak: mindezek önértékükön nem mutatnak túl, e látszólagos világokban mintha csak magukkal nem tudnának érintkezni a szereplők. Hiába mászkálják agyon a tereket, egyre halványabb nyomokat hagynak bennük.

Mindezt akár szándékoltnak is gondolhatnánk, hisz Bán megismétli a SUSÁNKA ÉS SELYEMPINA elbeszélői státusát. Itt is a főhős agyában egy egész másolóiroda dolgozik. Neki termelnek anyagot ezek az agysejtek fölös mennyi-

ségben, és az Elbeszélés Jelleme, amely önmagában elég furcsa, kissé erőltetett fogalom, próbál úrrá lenni ezen az emberien esendő és hamis anyagon. Mégiscsak szellem ő, úgy gondoljuk. Túlságosan is az elbeszélés szelleme. Mégpedig az elbeszélés kissé beteges szelleme, hiszen Robert súlyosan beteg, depressziótól szenvedő, mániákus kényszerképzetekkel küszködő figura. Már az is gond, ha a központi hős ennyire beteg, de ha az Elbeszélés Jellemének szerepét tölti be, tehát a kisregény minden megszólalása, minden ténye, sőt magáról a betegségéről való állapotjelentés is az ő beteg agyának a terméke, akkor a mű hangzódobozába csak kevés eszményien tiszta hang juthat. Mert ha mindez az ő agyán keresztül lesz szöveggé, akkor nagyon nehéz kijelölni a valóságos történések határait. Valóságos-e Marina és Jean-Paul kettőse? Igaz-e, ami fia, Georg és Editha között szövődik? Mennyire valóságos a Charlotte–Robert kapcsolat, amely Robert tudatában két nehéz sorsú ember lassan kihűlő szerelméről szól? A Robert szexuális kényszerképzeteiként értelmezhető elbeszélésben leginkább a másik szál hiányzik. Valóban az Editha iránti reménytelen szerelem mozgatja és az ehhez szorosan kapcsolódó féltékenység a történések menetét? Ennek ábrázolását, hiteles nyomát alig látjuk. Szerelmi szálak szövődnek keresztül-kasul, de ehhez tudatot egy mélyen zavart személyiség szolgáltat, aki sikertelen tudós, dilettáns író, rangját veszített apa, érzéseit veszített férj, ráadásul betegesen züllött alakja végig ott ólálkodik a háttérben (a saját ábrázolása háttérben!), s csak az elbeszélés második részében tör ki gondolkodás- és íráskényszer szorongatta magányából. Így mint informátor megbízhatatlan minden tekintetben, azt sem tudja, mi történt 1956-ban, amikor apjával, a színházi statiszták vezetőjével, egy jellemetlen rippacsal elhagyja Magyarországot. Valóban meggyilkolta és kirabolta az apját, és most, harminc év múlva éri el a büntetés? A szellemesen szárnyaló, a bécsi zene könnyed műfajait magába olvasztó straussi nagyoperett fokozatosan veszít varázsából. Pontosan ott törik meg a sodró lendület, amikor az Elbeszélés Jelleme magát lépteti színre a Volksgartenben, egy szintén magyar zongoratanárnő társaságában. A beteg elme objektív (?) önábrázolása pusztá nyomorúság. Innen kezdve egyre erősebben már csak a hangszerbe bújó Robert testének és szellemének zö-

rejeit halljuk. Az ellene szótt összeesküvés fikciójában az elbeszélés kereteit, lehetőségeit messze meghaladó ámokfutás kezdődik, ahol az elbeszélés minden szereplője végre együtt van. A végjátékban, a fináléban, a Tricínium énekegyüttes templomi fellépésekor a szexuális játékokra összeszerveződött három nővel (legalábbis kettővel) végez az akkor már teljesen összezavarodott tudat, hogy aztán a sivár elmebaj porzó ezüstjét nézhesse egy elmeosztályon, ahol tettei következtében vélhetően örök időkre zárva tartják.

Az elbeszélések ellentétes megszólalásai és tudattartalmi ellenére a kötet mégis mutat valami nyugtalanító egységet. Az apákat mindenhol legyőzik, mindenütt a velük szemben fellépő fiúk kerekednek felül, átrendezve az eseményeket, az apák megszűnnek a tőlük elforduló fiúk tudata lenni: „Az Apa kora lejárt, Robert, az Apa legfeljebb csak széplélek, aki nem képes dologgá tenni magát, most a Fiú korszaka következik, hiszen az Apa légbe foszlik, akár az alakatlan gőzpára.” (202.) Egyetlen mondatban ott sűrűsödik a báni stílus sötétkrú mélysége. Hiszen a regény kezdetének hegeli önazonosság-keresése végighúzódik az egész művön, s most a „széplélek” (Schönggeist) fogalmával döfi szíven az Elbeszélés Jellemét. Ott van ugyanakkor a celani–kertészi levegőbe temetkezés motívuma is, amely az egész regény földhözragadt halálképzetének bizonyos fokú túllépése. És sajátos humor, ha azt mondjuk, hogy az elbeszélés hangja képtelen volt „dologgá tenni magát”. A hősök az önfeladás szélére jutnak, és életüket érvénytelenítve titkosan mosolyognak. Elégedettek. Ezt jelzi az APÁM VOLT végén sorsot és halált annulláló titkos összekacsintás. A fiú utolsó pohár fröccsét issza itt a színészklubban, soha nem tér vissza. Hova lesz? A vélt apa figurája pedig úgy tűnik el (a halála után), hogy megkérdőjeleződik ez a halál: „*valóban mindörökre?*” (26.)

Am az elbeszélés más-más regiszterében már markáns különbségek mutatkoznak. Míg az első két novellában levonul az ár, és tisztán láthatjuk immár az elbeszélés üresen maradó medrét, a HÖLGSZONÁTA végén változatlanul ott az áporodott, bűdös lé. A szöveg, amely jelles filozófusok (legtöbbször Descartes, Hegel, Kierkegaard) magyarázataival indukálja az emberi szellem és test fiziológiai jelenségeit, csak egy ideig lendíti előre az elbeszélést, egy idő után beáll, statikus lesz, szinte gátja a lassan

hőmpölygő eseményeknek. Ugyanúgy az Elbeszélés Jelleme túlzott hatalma meglopja a többi szereplőt, nem érezzük, mi a tétje az ő sorsuknak, ha csak egy beteg elme visszfénye mindez. A kezdet impulzív erotikus nagyjelentének sem lesz igazán kapcsolódási pontja az egész elbeszéléshez, mintha egy másik színpadon játszanák tovább a darabot, a tárgyak és személyek tanácsalának. Ők is ott maradtak tehát, ők is gyarapítják aggályainkat, vágyaik, érzéseik, szexuális képzelődéseik, erkölcs-telenségeik, csalásaik szétázott leple foszló darabokban ott marad a szutykos lében, az egész anyag tisztázatlansága következményeként.

Végül a zene, a Tricínium énekegyüttes kora középkori, reneszánsz vokális énekhangjainak tisztasága, amely a kisregény igazibb sóhaja, értelmes centruma lehetne, mint Robert beteg agya, mint egy szép emlék, az is ott kavarog, ha nem is mindenek fölött, de lent az árban.

Az „odacsínált” olvasónak nehezebbre esik felállnia a székből, de nem a katarzis miatt, hanem a zavar okán, amit a hangszerébe bújó virtuóz zenész (mint egy vonósnégyes gyér szakállas, szemüveges csellistája, kétszer is felsejlik a szerző alakja a műben) már képtelen volt lejátszani.

Sántha József

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

NARRATÍVAKONCEPCIÓK LENGYEL PÉTER „MACSKAKŐ” CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Viktor Sklovszkij és Tzvetan Todorov munkái óta sokan és sokféle szempontból hívták fel a figyelmet arra, hogy a detektívtörténetekben a narratíva fogalmának kitüntetett szerepe van – mind tematikai, mind poétikai szinten. Peter Brooks egyenesen „a történet allegóriájának” nevezi a detektívtörténetet: a cselekmény ugyanis itt a történet „ismétlése és újrafeldolgozása a diskurzusban és a diskurzus által”.¹ Todorov szerint a nyomozás története, a mű „szüzséje” feltárja, sőt megismétli a bűntény történetét, pontosabban annak „fabuláját”.² A detektívtörténet ezáltal a szüzsé és a fabula viszonyát drama-

tizálja, ezért a „*narratívák narratívája*”. Bónus Tibor Esterházy Péter TERMELESI-REGÉNY című művéhez hasonlítja a MACSKAKŐ-t abban a tekintetben, hogy szintúgy „*nem egy konkrét művel, de egy egész műfajjal létesít intertextuális kapcsolatot*”. A TERMELESI-REGÉNY szintén „*nem rendelkezik konkrét pretextussal, hanem a sematizmus irodalmának az ötvenes években virágzó műfajával létesít [...] szövegközötti viszonyt*”.³ A detektívtörténet architektusa felől, tekintettel arra, hogy a műfaj – eminens értelemben az ún. „rejtvényregény” – *par excellence* a történetalkotást (a „bűntény” mint történet „megisméltését”) avatja a nyomozói befogadás tétjévé, Lengyel Péter regénye megköveteli a narratíva konstrukcióinak vizsgálatát. A MACSKAKŐ ugyanis a nyomozás és a bűneset történetét párhuzamosan beszéli el, és ezáltal egymásnak feszül benne az a „*kettős logika*”, amit Brooks (részben Jonathan Culler nyomán)⁴ a narratíva legsajátabb jellegének tart. A klasszikus detektívtörténet – pontosabban az ún. „*rejtvényregény*” –, írja Brooks, a nyomozás cselekményét arra használja, hogy a bűntény olyan történetét alkossa meg, amely biztosítja a „megoldásnak” nevezhető „*tematikus koherenciát*”⁵ visszamenőleg. Mindeközben úgy alkotja meg a művet záró történetet, mint amelyhez a nyomozás vezet el, illetve amelyet az eredményez. A „*kettős logika*” kifejezést Brooks Cullertől vette át, aki szerint a narratíva bizonyos pontjain az eseményeket inkább a narratív diskurzus követelményei határozzák meg, sőt állítják elő, semmint fordítva. Más szóval a fabulát olykor a szűzsé követelményei alakítják. A „*totalizálás*” metaforikus eljárása határozza meg a metonimikus működésű szövegrészek jelentését és pozícióját, noha ezek vezettek el a „*vég értelmének*” (Frank Kermode) metaforikájához, ahonnan a cselekmény visszamenőleg újraértelmeződik olyanná, mint amely éppen ehhez a befejezéshez vezet. Lengyel Péter műve a bűneset túlnyomórészt jelen idejű, pontosabban a fiktív jelenidejűség illúzióját keltő elbeszélésébe ágyazza mind a bűneseteket előlegező, mind a tételezett későbbi pontból (a Dajka vizsgálóbíróval folytatott beszélgetés pontjáról) az immáron – a halálban – lezár(ul)t bűnesetekre visszatekintő modalitású közléseket. Az ilyen jellegű közlések performativitása egyszerre alkotja meg az elbeszélte eseményeket a kasszák feltörésére, a gyémánt megszerzésére irányuló, de az elfogatás és a halál felé vezető

eseményekként. Az alábbiakban azt vizsgálom, a MACSKAKŐ hogyan értelmezi újra a klasszikus krimi „totalizáló” igényét, és a narratívaalakítás milyen lehetőségeit teremti meg mind a nyomozó, mind a kasszafűró felől.

A millenniumot ünneplő Budapest városalakító műveletei a bűnesetek történetének alakításához hasonló kérdéseket vetnek fel. Az ezredéves ünnepségek „központosítják” történelmünket, az ország terét, a lakosokat, akik ezrével sereglenek ide, köztük a bűnözőket, a pénzt. Itt koncentrálnak Dajka doktor nyomozásai, akinek a bűnözést kell(ene) kiküszöbölnie ebben az időszakban, és másfelől a kasszafűrók ténykedései. Az ünneplő város (annak bizonyos kiemelt helyszínei) egyfajta múzeumává válik, műemlékek és monumentális struktúrák gyűjteményévé, mégpedig szinte a mnemotechnika klasszikus felfogása alapján elrendezve; meghatározott helyszínekhez társulnak bizonyos gondolatok, hogy azután e gondolatok a helyszínek közötti emlékezeti sétával kapcsolódjanak össze.⁶ Az ünnepségek különféle látványosságai és az új épületek, városrészek elrendezése a város – és az archaizálásokban, a regiszterváltásokban (például a Londíniumot idéző szövegrészekben) a nyelv – emlékezeti rendszerét teremti meg. A városi séta emlékezeti sétaként működik olyan épületek és emlékművek között, amelyek a nemzet történelmét és (technikai, tudományos stb.) eredményeit reprezentálják, azaz egyrészt az ezeréves történelem bemutatása, demonstrálása, másrészt pedig a (fő)városalapítás aktusában. Ebben hasonló feszültség érhető tetten, mint a narratíva említett „*kettős logikájában*”.

A macskakő az ünnepségekkel szemben olyan szövegalakító erő, amely mintegy deklarálja – Jaußszal szólva –, hogy a „*saját időtlenségét*” hirdető emlékművel szemben a város mint mű sem „*önmagában létező tárgy, amely minden szemlélőnek ugyanazt a látványt nyújtja*”, inkább partitúra, „*amelyből az olvasmány újabb és újabb visszhangjai hozhatók ki*”.⁷ Macskakőnek nevezi a szöveg az eseményt, amelyet az emberek más-más oldalról ismernek meg („*a tényeknek más-más részét*”; 19.)⁸ Lengyel Péter regénye ezt a recepcióesztétikai belátást mind – általánosan fogalmazva – a történelem narratívákon keresztül való elsajátításában (legyen szó a világtörténelemről, az emberi faj vagy a kasszafűrások történetéről), mind a város „befogadásában” megszólaltatja. „*Emlékmű*” és „*par-*

títúra” Jaub által felállított ellentétét a város vonatkozásában Christine Boyer – nem igazán szerencsés terminusokban ugyan, de rokon megközelítésben – a tér „*műalkotás*” és másfelől „*panoráma*” jellegű élményének szembeállításában fogalmazza meg.⁹ Az előbbinél a képekként megalkotott városi tereket a keretezés mint a „statikus”, „zárt” térbeli elrendezés emblematikusnak tekinthető gyakorlatok határozza meg. A kép irányítja a tekintetet, és meghatározza a narratív tereket is, jelen esetben az ezeréves történelem jegyében vagy a klasszikus detektívtörténet „zárt” terében. Az író elbeszélő a büszkeség modalitásában szól a város alakulásáról, az „első” retorikájában: az első földalatti, telefonközpont... Olyan téralakításokat emel ki, amelyek hálózatokat építenek, legyen szó telefonhálózatról, körutak rendszéről, hidakról, városrészekről, amelyek *elérnek* vagy *benyomulnak* bizonyos terekig (külvárosokig), illetve terekbe vagy éppen a múltat vagy a nemzetet az „egészlegesség” igényével *reprezentáló* épületekről és funkciókról (múzeumok, Országház stb.). A kasszafűró elbeszélő térészlelésében azonban a város nyitott, kiterjedt „panorámaként” („partitúraként”) konstruálódik meg. Amikor például követi Buborékot, várostapasztalatát mozgásban lévő rétegek alkotják: a város statikus, „megszerkesztett” képekként megélt tapasztalatát a folyamatosan változó képek egymásutánja és pillanatnyi találkozások tapasztalata váltja fel, ami a szemlélődő befogadásában értelmezési lehetőségek előtt nyit teret. A kasszafűrók is hasonlóan a szerialitás elvében, a mindig a „legújabb” megértésére vonatkoztatva szerveződnek. A bűnesetek mechanizmusa így alapvetően eltér a például Brooks által hivatkozott rejtvényregényétől. A kasszafűrés szerialis működése ugyanis nem az egyszeri tetten, hanem – mint ezt a kasszafűró elbeszélő ki is fejti – a mindig legmodernebb „mackók” feltörésén alapszik. Nem egy végpontra irányul, hanem a megismételhetőségre. Sikerét nem egy-egy kassza feltörése, hanem a mindenkori újraalkalmazás képessége adja. A nyomozás így nem egy történet elsajátítására irányulhat, hanem az operativitás elveit demonstráló történetek sokaságára. A bűnténynek ez a konstrukciója a nyomozótól szintúgy az újraértelmezés szükségességének belátását követeli meg. A regény ugyanis nem alkot szövegterében olyan történetet, amely a „megoldás” „totalizáló” alakza-

tában értelmezhetné a nyomozás cselekményét, márpedig ez a „totalizáló” alakzat lehet a narratívának az a „motorja” – Brooks kifejezése e helyütt különösen találó –, amely a klasszikus krimi működését meghatározza. Lengyelnél a nyomozás tehát immár nem teszi lehetővé a klasszikus detektívtörténetekből ismert „metapozíciót”. A „metapozíció” kifejezést itt abban az értelemben használom, hogy a klasszikus krimi városa tele van az értelmezés különböző nyelveivel, a detektív pedig a nyelvek interakcióját olvassa – szembeállítva azt a többi szereplővel, akik be vannak „zárva” a maguk nyelvbe. A nyomozó pozícióját akként alkotják meg a detektívtörténetek, mint amely egyedül ad módot az „eredetként” felfogott bűnügy „identikus” elsajátítására.¹⁰ Ez a detektívtörténetben működő „totalizáló” alakzat az „emlékműhöz” hasonlóan „monológ formájában”¹¹ hirdeti időtlenségét. A MACSKAKŐ így olyan narratívakoncepciót működtető irodalmi műfajhoz és városalakításhoz nyúl, amelynek mint „monologikus” formának egyként lehet metaforája a városban a sugárút, a mottóban a bachi Ricercar fűgaszólama vagy a narratívában a „szál”. (És ekkor valóban emblematikusnak tekinthető, hogy Dajkát a banda ismeretlen 4. tagjának – a kasszafűró elbeszélőnek – a nyomára a megtalált köpeny *szövése*nek mikéntje vezeti.) A város tekintetében ezt az „emlékművi” igényt tematikailag a bűnözés, a város konstrukciójában/térészlelésében a „panoramikus” észlelés ássa alá.

A MACSKAKŐ a narrátori funkciók összetett rendszerét teremti meg, ami az idősíkok egymásba játszásával aláassa a bűneset ama koncepcióját, hogy az a „jelenbeli” nyomozásban identikusan elsajátítható, a múltban „lezárt” történet. Az első olvasás során Dajka vizsgálóbíró nyomozásában a befogadásban – a klasszikus detektívtörténet hagyománya felől – 3. személyű, mindentudó elbeszélői narrátort működtető szöveg jön létre. A folyamatosan érvényesülő grammatikai jelen idő a fiktív egyidejűség, a „megélés” illúzióját kelti. Ennek modalitása azonban megváltozik, amikor a regény utolsó mintegy ötödében új narrációs helyzetet teremt: a kasszafűró az immár nyugdíjas Dajkával beszélget, és újra emlekezik azt a mulatóbeli estét, amikor Bóra, a Csacska Macska énekesnője téglával fejbe ütött „egy férfit”. Ekkor a visszaemlékezés beszédhelyzetét „vevüti rá” a szöveg Dajka nyomozására, akit így –

visszamenőleg újraértelmezve a szöveget – ki zárólag a kasszafúrón keresztül enged megszólalni. Dajka elbeszéli a bűneseteket, őt elbeszéli a kasszafúró, és őket megírja és elbeszéli az író narrátor. A Dajka doktor nyomozásáról szóló szövegrészek így évtizedekkel későbbi visszaemlékezésként értelmeződnek újra, miközben a „(neked: ...)” kezdetű zárójeles megjegyzések mindvégig fenntartják az íróként megalkotott narrátor alakító műveleteit is. Ezt a narratori funkciót teremti meg a „Most” kezdetű címmel ellátott fejezetek: a XX. század második felében él, „könyvírás a mestersége” (145.), kislányához szól, aki a fejezetek előrehaladtával növekszik. A háromszoros narratori funkció és az elbeszélők egymásba játsása, egymás elbeszélése, illetve megírása és ezáltal a detektívtörténet „esztatologikus” és „apokaliptikus” szervezésének kettőssége egyrészt a történet birtoklásának kérdését veti fel, másrészt pedig az idősíkok (a világ teremtése és az ember törzsféjlődése; századvég, millennium; 1980-as évek) összetett játékát teremti meg. A narrátorok folyamatosan előre- és hátrautalnak: a világ, majd az emberi faj történetéről szólva például az író elbeszélő felveti, hogy a hallstatti kultúra népeitől származhat a Baronesz szöke haja (383.), Bóra vágott szeme pedig a tatároktól (387.). Hasonló módon a kasszafúró folyamatosan reflektál arra, hogy adott pillanatban mit tudott és mit nem, ki mit fog vallani, kivel fog még például aznap éjjel találkozni. Vagy hogy a lelkipurdalástól gyötört szerelmes Knorr kislány évtizedekkel később Auschwitzban halála előtt arra fog gondolni: akarata ellenére elárulta a lakásukban szobát bérlő Királyt. Erdődy Edit fontos megállapítása szerint: „E szemlélet [...] egymástól elszakíthatatlannak mutatja a múlt és a jelen tartományait: olyan megszakíthatatlan és összefüggő folyamatként, melyben a megállított történelmi pillanat, egy adott időmetszet csak mint írói fikció képzelhető el. Olyan elemi erejű időfolyam ez, melyben minden esemény, minden tárgyi mozzanat a visszafordíthatatlanság kegyetlen következettségével mutat előre: a különböző időben végbemenő események okokra és okozatokra oszlanak, minden jelenség következményként csapódik le és revelálódik egy korábbi állapothoz képest – illetve előzményként, okként mutatkozik meg egy későbbi állapot fényében. A jelenben is a végtelenül sokarcú, sokszálú múlt sűrűsödik egy adott, pillanatnyi állapottá.”¹² Ez az a pont, ahol a bűnügyi regény rétegében „a történelmet elsajátíta-

ni akaró”¹³ szándék és ennek problémája összetetallozódik a többi réteggel: a történelmi körképben, az önéletrajzi vallomásban, az őstörténeti visszpillantásban és a nevelési regényben.¹⁴ A történelem elsajátításának és a történet birtoklásának kérdése mintegy a krimirétegben összpontosul, mivel – Török András megfogalmazását idézem – ez az a műfaj, „amely egyedül lehet hordozója a történelmet elsajátítani akaró, közvetlenül világmagyarzó műnek”.¹⁵ És ez az a műfaj, amely éppen a birtoklás vonatkozásában témájává teszi – Brooks koncepciójában – a történet elbeszélésének (és olvasásának) alapvető motivációját, a vágyat. Másrészt pedig témájává teszi azt, ahogyan a vágy (kasszafúrás, Kék Vér; Bóra és Buborék iránti vágy – a kasszafúró elbeszélő, a Király, sőt Dajka részéről is; a kasszafúró és Dajka „vágya” egymás narratívája iránt – a titok, illetve az igazság birtoklása; ezredévi ünnepek; a Csacska Macskában az erotikus jellegű birtoklás) a narratíva dinamikáját adja.¹⁶

A város két fő diskurzusa bontakozik ki. Az egyik a városi tér „anomáliáinak” diskurzusa. Dajka – és általában a detektív – eserint a tekintetben is „doktor”, hogy a város „patologikus” jelenségeit olvassa. Ebben a diskurzusban szerveződnek a korrigálásra hivatott jogi rendelkezések, statisztikák (például csak férfi pincérek szolgálhatnak fel), és a másik oldalról a kasszafúró elbeszélése, amely szerint ő és társai a világnak azokban a „réseiben” élnek, ahol „eltűnhetnek”: például Agap Kevorg reményei szerint Oroszország végétlen versztáiban vagy Budapesten olyan bérelt szobában, ahol a tulajdonos nem jelenti be lakóját. Christine Boyer megállapítása szerint a XIX. század második feléig, végéig általános volt a város egységes perceptuális képének kialakítása – Walter Benjamin nyomán tegyük hozzá, olvashatóvá tétele – és polgárainak morális irányítása közötti kapcsolatba vetett meggyőződés.¹⁷ Ez viszont másfelől azzal az elgondolással járt együtt, hogy a bűnözés helyét azok a terek alkotják, amelyek ez alól kivonják magukat, amelyek „hézagot” alkotnak a város olvashatóságában. Ez a felfogás a detektívtörténetekben hosszú hagyományra tekint vissza, mégpedig oly hosszúra, hogy amikor Walter Benjamin Edgar Allan Poe A TÖMEG EMBERE című elbeszélését a detektívtörténet „röntgenképének” nevezi, akkor éppen a tömeg által nyújtott védelemben rejlő fenyegetést tartja a detektívtörténet „ere-

detének”.¹⁸ Benjamin Poe novellája és az ő nyomán Dana Brand a klasszikus krimi kapcsán arról ír, hogy e mű(faj) a város olvashatatlan-ságát a bűnnel kapcsolja össze.¹⁹ Ilyen térszerkezetet a Csacska Macska, amelynek „olvashatatlan” terei a mulató „mögött” bordélyt rejtenek, és éppen azért tette a Baronesz „olvashatatlaná”, hogy elleplezze a törvénnyel szemben álló tevékenységet. A város másik diskurzusa a teret rögzítő és olvashatóvá tevő építészeti és a várostervezésé, amely viszont nem engedi meg a megvalósulatlan lehetőségeket és a váratlan eseményeket, azaz a vizualizálható „réseket”.²⁰ A bűnözést tehát nem is képes artikulálni – ebben a vonatkozásban érhető tetten kizáró működése.

Márpedig ilyen „rések” keletkeznek a narratíva szövegében is. Száz oldalakkal később derül ki a kasszafűró elbeszéléséből, hogy a Csacska Macskában téglával megütött *férfi* (olvassuk a szövegben) nem halt meg, és hogy nem más volt, mint a Kasszakirály, akiről időközben sokat olvashattunk. A *Király* név tehát – az utalás megosztásával – nem kapcsolja össze a mulatóbeli férfi és a kasszafűró társaság e tagjának történetét. A kasszafűró elbeszélésében „utólag” értelmeződik át valamely esemény titokká. A példánál maradva, amikor Bóra, az énekesnő téglával fejbe üti a *férfit*, akit a kasszafűró eszméletlenül elvonszol, Bóra halottnak hiszi. Amikor a kasszafűrások, a gyémánt ellopásának tervezéséről szóló elbeszélések haladnak tovább, a szöveg nem indexálja az elrejtés aktusát, az „áldozat” kiléte nem képződik meg kérdésként. Dajka doktor számára is akként merül fel a kérdés, hová tűnt a „holttest”. Amikor a regény vége felé a kasszafűró – a Dajka doktor által újraindított nyomozásról szólva – visszatér a téglával való fejbeütés estéjére, mintha „fordítana” egyet-egyét az eseményeken, és újrannarratívizálja azokat, ezúttal titokként alkotja meg a leütött férfi személyét. A regényszöveg így a titok nyelvi kiszolgáltatottságának, nyelvi feltételezettségének tapasztalatával szembesít.

Amikor a pusztán férfiként emlegetett leütött ember és az elbeszélő kasszafűró társaként szereplő Király közös referensét állítja a szöveg, az utalás megosztottságával szembesíti az olvasót – a regénycselekményben pedig Dajka doktort. Ez történik, amikor úgy hiszi, két embert keres, a leütött férfit és a jól ismert Kasszakirályt kutatva; vagy amikor a Kasszaki-

rályt üldözi Monte-Carlóban, és a görögöt találja meg; és amikor a Kék Vért, a gyémántot postai úton adják fel, mintha jelentéktelen küldemény volna. Valamint amikor az olvasó a kasszafűró mint énelbeszélőt és a 3. személyű, mindentudó narrátort, ha nem is azonos funkcióként – hiszen a szöveg narratológiai szempontból különbözőképpen „működteti” őket: visszatekintő (immár későbbi többtudással és Dajka doktor elbeszélésével is bíró) narrátorként és (akkori – korlátozottként aposztrofált – tudását közlő) részt vevő szereplőként –, de a történet szintjén egyazon szereplőként értelmezi újra.

A városi térben a „hézagokban” való mozgásnak a narratíva „varratai” feleltethetők meg: előbbi biztosítja a kasszafűrók rejtőzködését, a „varratok” pedig a titok létrejöttét. Erről a filmelméletből kölcsönzött kifejezésről Noël Carroll azt írja, „a nézőt a filmbe »ölti«, »varrja»”.²¹ A jelen összefüggésben olyan narrációs eljárásokká értelmezhetők át, amelyek az olvasót „varrják” bele a narratívába. A fogalom ilyen értelmezése segít továbbgondolni a kasszafűró elbeszélésének „elfogatását” egy olyan regényben, amelyben a narrációs eljárások a befogadás kitüntetett kérdésévé teszik a két (vagy három) narratori nézőpont és az elbeszélői szövegek játékát. Amikor a mű vége felé Dajka nyomozásának elbeszélését éppen ahhoz a szereplőhöz rendeli a szöveg, aki a nyomozás „üres helyét” tölti be, akinek elfogására a nyomozás irányul, akkor Dajka doktor elbeszélését a kasszafűró autoritása alá helyezi, amely csak rajta keresztül bizonyul hozzáférhetőnek. Az első olvasás során a „klasszikus” detektívtörténet műfaji kódját (is) mozgósító szövegben az olvasó még hagyatkozhat a mindentudónak vélhető elbeszélő „objektivitásigényére”, azonban a mulatóbeli estére (a mű végén) visszatérve a kasszafűró narrátor rávilágít az elbeszélő események, a szövegtént felfogható szöveg „anyagosságában” a darabok, mozaikok „összeillesztésének” szakadásaira és visszamenőleg a narratív illúzió „összefércelésének” aktusaira. Újraolvasva felfigyelhetünk arra, hogy miképpen hoz létre olyan nézőpontot, amely a narratívából kiiktatja a téglával megütött áldozat kilétének kérdését: „Egy szerelmes leány miatt keveredtünk a rendőrt kiáltó téglás esetbe. Az ő szerelmi háromszögük gabalyította össze végletesen a dolgainkat. [...] Úgy számolom, hogy legkésőbb egy hónapon belül be kell következnie a nagy napnak az

ékszerésznél. *A holland gyémántcsiszoló ezen az évszakán a kész kőben gyönyörködik.*” (183.) Az ütés tehát ebből a nézőpontból a gyémántra való várakozásba ágyazódik. Ekként alakítja „a narratíva logikáját és dinamikáját”, azaz a cselekményt,²² illetve a „textuális energetikát”,²³ az olvasót mozgató „hajtóerőt”, vágyat vagy (Barthes-ot idézve) a „jelentés iránti szenvedélyt”,²⁴ amelyben a rendőrség felbukkanása csak a kasszafúró elbeszélő esetleges lebukása miatt veszélyes. Ez a nézőpont – jelen összefüggésben tehát ekként használva a „varrat” fogalmát – „összevarrja”, „összeférceli” a gyémántrablás narratívájában előidézett szakadást,²⁵ láthatóvá téve az újranarratívizálás eljárásait.

A macskakő a városnak mind az anyagiságát, mind a terét képezi. A városi lét médiuma, amelyen az emberek élete „pergett” (mint a regényben olvashatjuk; 444.). Másrészt a macskakövek lefektetése összekapcsolódik az új városrészek létrehozásával. Amikor a kasszafúró narrátor Záróban odalép későbbi társaihoz, „az úttest macskakő kockáinak szélét még egyszer sem koptatta gömbölyűre a lábunk”. (9.) A macskakövekre „ráíródnak” a történések, mégpedig a koptatás mechanizmusában – ezért adott idő elteltével el kell őket forgatni. Vagy éppenséggel nem íródnak rá, hiszen a macskakövek nem képesek tárolni, hiszen „egyetlen rendőr sem figyel fel az utcán a fekete ruhás, lefátyolozott nőre, aki Óbuda évszázadok során hat oldalon félgömb formájúra kopott macskakövein pipiskedve tartott a Bokor utcai ház felé” (298.) – Buborék az, a kasszafúró elbeszélő segítőtje. A macskakő, ellentétben a regényben újdonságként megjelenő ujjlenyomattal és Dajka doktor kartotékjával, nem a tárolás, a rögzítés, hanem az elforgatás, az újra- és újraszervezés, az újranarratívizálás mechanizmusa. Az elforgatás nem csupán tematikusan válik kiemelt mozzanattá (a kasszafúrában), hanem narratív, szövegszervező erő is.

A MACSKAKŐ a bűntügyi irodalom újragondolására készlet. Milyen hatalmi viszonyok, narrációs eljárások és szemléletbeli meggyőződések mentén jön létre – a detektívtörténet mint pretextus vonatkozásában – a bűntény „áttetszőként” megalkotott narratívája? Nánay Benke a varratelméletéről írva jegyzi meg, hogy az elmélet szerint a varrat (beállítás–ellenbeállítás páriját tekintve) „elhítheti velünk, hogy mi, nézők, a film terében vagyunk. Elhítheti velünk, hogy ahol valójában egy gép, a kamera van (ahonnan a beállítást felvették), ott valójában mi, a nézők va-

gyunk. Ez hazugság. [...] olyan hazugság, melyet a néző nem vesz, nem vehet észre. Ezt a folyamatos hazugságot pedig a varrat teszi lehetővé”.²⁶ Hasonló probléma jelentkezik a klasszikus krimi narratívaalakításában, a detektív „metapozíciójának” megalkotásában, amely úgy narratívizálja a peirce-i abdukció elvei alapján szerveződő nyomozást, hogy a hipotézis megalkotása során rögzített út vezet a jelölőtől a jelöltig. Mint arra Thomas A. Sebeok és Jean Umiker-Sebeok felhívja a figyelmet, az abdukció, amelynél a tények megfontolása sugallja a hipotézist, a lehetőségek mérlegelése nyomán a legvalószínűbb történet létrehozására irányul, és alakítási eljárásokat követel. A hipotézis megalkotása ezért itt merészebb és veszélyesebb lépés, mint az indukciónál.²⁷ A klasszikus krimik ugyanakkor a detektív záró elbeszélését az egyetlen lehetséges történet igazságigényével ruházzák fel. Lengyel Péter műve azonban – mind a fent vizsgált „varratok”, mind a nézőpontok sokfélesége és harmadrészt annak belátása révén, hogy múlt, jelen és jövő folyamatában a kiragadott pillanat elbeszélése „fikció”, konstrukció – a narratíva *konstituuálódására* hívja fel a figyelmet az „összefércelés” és az „elforgatás” kettősségében. A klasszikus krimihagyomány felől a mű szerkesztését úgy értelmezhetjük, mint amely felhívja az olvasót a „hagyományos” kriminarratíva létrehozására, ahogyan erre Dajka és a kasszafúró elbeszélő egyként törekszik. Közben azonban éppen azt nem veszíthetjük szem elől, hogy ez kizárólag az „összefércelés” és „elforgatás” egy újabb aktsa által valósítható meg, ami után újabbak és újabbak következhetnek és következnek – szemben a klasszikus detektívregény narratívakonceptiójával, amelynek (Franco Moretti kifejezésével élve) szintaxisa „ugyanazokat” az elemeket két különböző módon narratívizálja, és így a „fabulában” (azaz a „megoldásban”) érvényesített kombináció megfosztja a „szűzsét” az igazságigény értékétől.²⁸

Dajka méltó ellenfélnek tartja a kasszafúrót, éppen azért, mert a titok megalkotásában nem (vagy nem elsődlegesen) az elrejtéssel, hanem az utalás megosztásával vagy megkettőzésével operál. Ez ugyanis az „összefércelés” eminens retorikai megoldása – beleértve önnön pozíciója megalkotását: hiszen ott zongorázik a mulatóban Dajka előtt minden áldott este; és beleértve a Csacska Macskát, amelynek „bonyolult, rejtett traktusoktól hemzsegő szerkezete mintegy mo-

dellálja a cselekményt, s egyben héja is annak”.²⁹ A referenciák ilyen működésének, illetve másfelől a regény ilyen narrációs eljárásának (is) lehet alakzata (és címe) a többoldalú, elforgatható és elforgatandó macskakő. Edgar Allan Poe TÖRTÉNET A RONGYOS HEGYEBŐL című elbeszélése kapcsán írja Eisemann György, hogy a novellában, amelyben a narrátor egy másik szereplő „érthetetlen” lényét kívánja értelmezni, „az olvasó szabadon cserélgetheti a perspektívákat, hol a szereplőre, hol az elbeszélőre, esetleg mindkettőre vonatkoztathat. Észlelheti, hogy a történet közlésével a történetmondó maga is »megiródik«”.³⁰ Lengyel Péter annyival sokszorozza meg a perspektívákat, hogy mind Dajkát, mind a kasszafúrót narrátori funkcióban is és a történet szintjén szereplőként is megalkotja, ezáltal különféle nézőpontokban téve olvashatóvá a történeteket. A kasszafúró pedig nem csupán a Kék Vér elrablásának narratíváját alkotja meg, hanem Dajka nyomozását is. Dajka ugyanis ebben az ő ellenfele: célja az utalási viszonyok „egyirányúsítása”, és éppen ezt ássa alá a kasszafúró narratívájának létrejötté, aki a fikció szerint újra csak ott ül Dajka előtt, őt hallgatva, noha már évek óta halott. A regénynek ez a zavarba ejtő befejezése az utalások újabb – ezúttal a beszédben és a halálban való – megkettőzésének retorikai megoldása. Sem az utalások megosztottsága/megkettőzöttsége, sem azok „egységesítése” nem bizonyul azonban uralhatóknak: mind a Kék Vér, mind a kasszafúró végül birtokolhatatlan, noha éppen a birtoklás mind a két fél mozgatóereje.

A kasszafúró elbeszélő szövegében folyamatosan érvényesülő jelen idő egyszerre kelti a fiktív egyidejűség, a „megélés”, valamint – a folyamatos előreutalásokkal – a visszatekintő „történetalkotás” illúzióját, mint a fiktív beszédhelyzetben múltbeli eseményeket felidéző szöveg. A jelenidejűség azt az illúziót is kelti – idézi Genette a trópusokról 1730-ban könyvet író Dumarsais-t –, „mintha az éppen a szemünk előtt lenne”, amikor „bizonyos tekintetben a másolat helyett az eredetivel, a kép helyett a tárggyal szolgálunk”.³¹ Ez a jelenség a detektívtörténet műfajának különösen érdekes újraértelmezésévé teszi Lengyel Péter regényét. Ez ugyanis alapvetően tér el a klasszikus detektívtörténet felfogásától, amelyben a narratíva az „eredeti” – a bűntény – identikus elsajátításaként, „rekonstrukciójaként” jelenik meg. Érdekes módon Lengyel Péter prózája kapcsán számos

kritikus írt „elementáris elbeszélő erő[ről], megjelölő képesség[ről]” (Horkay Hörcher Ferenc).³² A regény utolsó oldalán a következő mondat olvasható Dajkáról: „S a három szökevény. Szeretné maga elé idézni ismerős arcukat. Tudni akar mindent. Látni.” (509.) Ezt követi egy rövid leírás a hajókatasztrófa után tizenöt nappal, ami az idézett mondat alapján akár a Dajkának tulajdonítható látványként is felfogható. Dajka „a választ keresi”, látni akar, miközben az elbeszélő nem lát: „szememen apró fűre rákoscskák járnak ki-be”. Buborék, a Király és az elbeszélő halott, az igék pedig („hajával szabadon játszanak”, „kavarog”, „úsztatják”, „lóbálják”) passzivitással ruházzák fel őket – noha a kasszafúró narrátori pozícióját fenntartja a szöveg. Csak-hogy a leírás figuratívítása egy ponton mégis olyan mintát hív elő, amely szembekeverül azzal, ahogyan az elbeszélő halálában is birtokolni akarja a nyelvet. A leírásról ugyanis ezt mondja: „fehér festék fényében derengő kép” – festék által láthatóvá tett kép. Ez az, amit Dajka lát(hat)na, aki alakot adhatna (Paul de Man)³³ a halottaknak, de mégis az elbeszélő alkotja meg a leírást. A regény zavarba ejtő befejezése szerint ugyanis a narrátor évek óta halott, ami az utalások újabb megkettőzésének retorikai megoldása, másrészt a narratíva létrejöttében „alaköltés” és „alakvesztés” együtt járó eseményére hívja fel a figyelmet. Amikor tudniillik a vonásokat festékkel hangsúlyozza, egyaránt alkot és rombol. Egyrészt ezzel a leírással ér véget a regény, pontosabban a következő két mondat: „A választ keresi a doktor a százméteres mélységben, jeges hullámsírukban, hogy két héttel a Wotan vitorlángzózs elsüllyedte után mi van velünk. De az már egy másik történet.” Ezzel a két mondatral a maga horizontján túli történetet tétel fel, és egy látványos gesztussal eltávolítja magától a narrátori funkciót. A „rombolás” azonban egy másik tekintetben is megfigyelhető: az idézett mondatral a „hullámsírban” „társává” teszi Dajkát, és ezzel voltaképpen „megöli”. Önmagának halott testként való megalkotása és Dajka sírbatétele „öntükröző módon tematizálja az »alaköltés« és az »alakvesztés« szükségképp együtt járó eseményét, a kettejük feszültségében fellelő »nyelvi szorongatottságot«, mely radikális formájában a halál áthelyeződésének is nevezhető. [...] végrehajtja annak a műveletnek, melyben az »arcfestés« halotti maszkká torzítja az élőként előhívott alakot”.³⁴ Hasonló módon „halotti maszkká” torzítja az elbeszélést: egyrészt

Dajka nyomozásának történetét, amely szintűgy a kasszafűró narrátoron keresztül férhető hozzá, és amely a hullámsírba vezet a cselekmény szintjén és figuratív egyaránt. Valamint „halotti maszkká” torzítja a „maga” elbeszélését is: jelenidejűsége (a fiktív jelenben való történés „alaköltésének” illúziója) még élesebb ellentétben áll az „alakvesztéssel”, amely tehát a narratívaalakítás (a „fragmentáltság”) vonatkozásában is jelentéssé tehető. Ez az a pont a regényben, amikor az utalás megkettőzése élő és halott referensének megosztottságában oxymoronszerűen a végletekig feszül, és ami a „másság” („másik történet”) felé mutató haladható meg. Az idézett mondat („*A választ keresi a doktor a százméteres mélységben, jeges hullámsírunkban*”) másik lehetséges értelmezését Genette nyomán metalepszisnek nevezem: eszerint a „*jeges hullámsír*” nem a keresés, hanem a válasz helye.³⁵ A válasz eszerint el van temetve, Dajkát „megöli” (további történetének elbeszélését elutasítja, és véget ér a regény), és így felfogatja azt a viszonyt, amely a kasszafűrőt mint elbeszélőt és az elbeszélést – a „*reprezentáció létrehozóját és magát a reprezentációt*”³⁶ – összeköti. A metalepszisnek egyszerűbb esetéről van szó, de bonyolultabbá válhat a helyzet, ha úgy fogjuk fel, mint ami visszamenőleg kétszeresen is fikcióvá avatja az elbeszélést. A detektívregény ugyanis egyrészt az elejétől „*történeten belüli történetként van jelen, fiktív volta hangsúlyos*”,³⁷ másrészt az idézett ellipszis fel fogható úgy, hogy „*az alakzat [figure] ezúttal szó szerinti értelemben vétetik, és egyúttal fiktív eseménynyé alakul*”.³⁸ A „*fiktív eseménnyé való alakuláshoz*” járul hozzá az is, hogy a kasszafűró elbeszélő „betekintéssel” rendelkezik a többi szereplő gondolataiba, és hogy egy „halott beszél el” a történetet: ez értelmezhető úgy, hogy „az író beszél el” a történetet, és így a kasszafűró alakja összeolvad az író elbeszélőével, ahogyan ezt számos kritikus tette.³⁹ Ez az értelmezés azonban voltaképpen annak a belátásnak a „konkretizálása”, leszűkítése, hogy ez a „*narratív határátlépés vétsége*” (Genette)⁴⁰ fikcionalizálja az elbeszélést.

Végül visszatérve az említett „*kettős logikához*”, belátható, hogy a kasszafűró elbeszélő (és két társa) halála értelmezhető olyan „fikcionális” vagy topológiai eseményként, amelyet a szignifikáció működése, a diskurzív követelmények állítanak elő. Termékenyebbé válhat a probléma az értelmezésben, ha nem úgy

teszük fel a kérdést, hogyan lehet elbeszélő egy halott (ez volna Culler felfogásában az a megközelítés, amely az „esemény” primátusát tartja fenn), hanem úgy, hogy miért „öli meg” őt (őket) a regény. Mint Culler állítja, ez attól függ, hogy egy vélt narratív eseményt adott-nak vagy előállított-nak tekintünk-e.⁴¹ Mert ha a kasszafűró elbeszélő „megöli” Dajkát, akkor ehhez az is hozzátehető, hogy a másik narrátor, az író pedig a kasszafűrőt „öli meg”, Dajka pedig a visszaemlékezésében a kasszafűrőt – újra tematizálva „alaköltés” és „alakvesztés” együtt járó eseményét. Olyan halálesetről van ugyanis szó, amelyről Dajka nem győződhet meg, noha az azonosíthatóság és tárolhatóság nyomozásának alappillére. És mégis meg van győződve halálukról, amire éppen az mutat rá, hogy a „*Látja a meglékelte hajó poklát*” kezdetű bekezdésben a szöveg a Dajkának tulajdonított látvány konstrukció voltát az „áthatolhatatlan” jelzővel még inkább hangsúlyozza. Meggyőződése azonban nem a baleset feltárásából, hanem az általa működtetett narratíva – és a bűneset működésének szerialitása, a kasszafűró által működtetett megkettőzés/megosztás – egyetlen lehetséges zárlatának „totalizáló” metaforikájába vetett meggyőződéséből fakad: „*Hiába várta őket a cinkosok, kiépített kapcsolatok rendszere az Újvilágban, gondolta Dajka doktor. Hiába várta volna akárhogy is, csak ők ezt nem tudták. A bűnözők sosem számolnak vele, hogy az oszt-rák–magyar rendőrség keze milyen messzire él; hogyan nagyon akarja. [...] Bevégeztetett hát. Egyszerre érzett megkönnyebbülést és valami bizonytalan bánatot. Hogy ilyen ostoba halál várja e nemzetközi csillagait a maguk setét szakmájának. Akik belőle az utolsó pillanatig bohócot tudtak csinálni. Előtte járni a szükséges lépéssel.*” (507.)

A „*hiába várta volna*” megjegyzéssel a szöveg „elszólja magát”, hogy amikor Dajka szerint a kasszafűró meghalt, ez nem a baleset feltárásából, hanem a narratív diskurzus követelményeiből fakad. A regény utolsó néhány bekezdésében olyan pillanatról van szó, amikor a „*narratíva azonosítja tropológikus működését, és amikor a második perspektíva [ti. az a megközelítés, hogy a Dajka narratívájában megképződő jelentés nem egy »megelőző« esemény nyomán jön létre, hanem ez az esemény a szignifikáció követelményeinek terméke] nélkülözhetetlen ahhoz, hogy számot adjunk [a narratíva] erejéről*”.⁴² A narratíva pedig annál erőteljesebbé válik, hogy ez az esemény baleset, azaz a cselekmény

szintjén esetleges, azonban a diskurzív erőik szükségsszerűvé teszik. Ha a kasszafiguró a fikció szerint évekkel később Dajkával beszélget, akkor leginkább a nyomozás jelentést konstruáló működésére, a „megoldás” „totalizáló” alakzatára kérdez rá. A bűnesetek történetének többféle eljárás révén való fikcionalizálásával arra hívja fel a figyelmet, hogy a klasszikus krimi „eredetként” tételezett története értelmezhető „megelőző”, „feltárandó” eseményként, amely mint ilyen fiktív jelenidejűségként megjeleníthető, de olyan „fikcionális” vagy topológiai eseményként is, amelyet a szignifikáció működése, a diskurzív követelmények állítanak elő. Mint Culler fogalmaz: „*Ahelyett, hogy egy előzetes tett feltárása határozná meg a jelentést, mondhatni, éppen a jelentés, a jelentés konvergenciája a narratív diskurzusban vezet el minket ahhoz, hogy feltételezzük a tettet annak helyénvaló megnyilvánulásaként.*”⁴³

Hasonló jelenségre mutat rá egy másik irányból Friedrich Kittler E. T. A. Hoffmann SCUDÉRI KISSASSZONY című műve kapcsán: Scudéri kissasszony a világirodalom első detektívtörténetét, azaz figyelemre méltó diskurzív eseményt állít elő, amikor a király előtt a bűnesetről beszélve nem a gyanúsított nézőpontjára támaszkodik, hanem azt beszéli el, ő hogyan jutott benyomások, információk birtokába. Ezzel a diskurzív eseménnyel pedig eléri, hogy a király, akitől az ártatlanul megvádolt ékszerészesség sorsa függ, ne a bűnesetre figyeljen. Kittler úgy határozza meg a detektívtörténet „sémáját”, hogy megkíméli a hatterlátó/olvasót a hatalom látványától, a tettes „ellenhatalmát” pedig pszichológiailag érthetővé tehető módon „motivációkra” fordítja le. Ezáltal a király az ügy iránt érzett borzadályát kiküszöböli, amely eljárást Kittler „becsapásnak” nevez.⁴⁴ Lengyel Péter regénye annak belátására készlet, hogy a klasszikus krimi általában képes az „eredetinek” tekintett bűntény „rekonstrukciójaként” felfogott narratíva megalkotására, mert elkendőzi a narratíva (és a narratívaalakításban is működő hatalmi viszonyok, stratégiák) jelentésételező erejét, amely így valamely esemény vagy a szereplő sorsának, bűnösségének előállítására képes. Amikor Walter Benjamin Poe novelája és az ő nyomán Dana Brand a klasszikus krimi kapcsán arról ír, hogy e mű(faj) a város olvashatatlanságát a bűnnel kapcsolja össze, akkor voltaképpen kétirányú folyamatról van

szó. Benjamin és Brand azt vizsgálja, hogy a detektívtörténet miként alkotja meg a bűnt mint olvashatatlanságot. A kérdés másik oldala azonban az, hogy miként állítja elő az olvashatóvá tétel a maga „időtlenységét hirdető” narratívát a „totalizálás” alakzatában, mint a bűnről való beszédet, és ezzel a bűnt és a bűnöst.

Jegyzetek

1. Peter Brooks: *READING FOR THE PLOT. DESIGN AND INTENTION IN NARRATIVE.* Alfred A. Knopf, New York, 1984. 25. Brooks itt a *diskurzus* szót a *szűzsé* értelmében használja.
2. Tzvetan Todorov: *THE TYPOLOGY OF DETECTIVE FICTION.* In: David Lodge (ed.): *MODERN CRITICISM AND THEORY. A READER.* Longman, London and New York, 1988. (158–165.) 160.
3. Bónus Tibor: *A KORLÁTOZOTT VISZONYLAGOSSÁG. LENGYEL PÉTER PRÓZÁJÁRÓL.* In: Bónus: *DISKURZUSOK ÖSSZJÁTÉKA. IRODALMI OLVASÁSMÓDOK.* Balassi, 2001. (37–59.) 51–52.
4. Jonathan Culler: *STORY AND DISCOURSE IN THE ANALYSIS OF NARRATIVE.* In: Culler: *THE PURSUIT OF SIGNS. SEMIOTICS, LITERATURE, DECONSTRUCTION.* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1981. 169–187.
5. Brooks: i. m. 29.
6. M. Christine Boyer: *THE CITY OF COLLECTIVE MEMORY. ITS HISTORICAL IMAGERY AND ARCHITECTURAL ENTERTAINMENTS.* Cambridge, Mass., London: MIT Press, 1994⁵. 14.
7. Hans Robert Jauss: *IRODALOMTÖRTÉNET MINT AZ IRODALOMTUDOMÁNY PROVOKÁCIÓJA.* Ford. Bernáth Csilla. In: *uő: RECEPCIÓELMÉLET – ESZTÉTIKAI TAPASZTALAT – IRODALMI HERMENEUTIKA.* Vál. Kulcsár-Szabó Zoltán. Osiris, 1999. (36–85.) 49–50.
8. Az itt és a továbbiakban hivatkozott kiadás: Lengyel Péter: *MACSKAKÖ.* PONYVA. Európa, 1994.
9. Boyer: i. m. 33–46.
10. L. bővebben korábbi tanulmányomban: *A TÖMEG EMBERE ÉS AZ EMBERTÖMEG. Kalligram, 2005/3–4.* 123–137.
11. Jauss: i. m. 49–50.
12. Erdődy Edit: *REJTÉLY AZ ORFEUMBAN.* LENGYEL PÉTER: *MACSKAKÖ. Új Írás, 1989/8.* (124–126.) 124–125. Károlyi Csaba a regény gazdag motivikája felől fogalmaz meg hasonló megállapítást: „*A művön belül minden mindennel összefügg elve alapján nyomozásra biztatja az író az olvasót, ugyanis egyrészt a detektívsztorival kapcsolatos nyomozás elve a krimiolvasás izgalmaéhoz tartozik, másrészt a sürű utalásos rendszert is nyomon kell követni, és ez kitágítja a nyomozást a történelmi múlt és a vi-*

lágelyetem végtelensége felé.” Károlyi Csaba: „ELLAKNI, NÉZELŐDNI”. LENGYEL PÉTER MACSKAKŐ CÍMŰ REGÉNYÉRŐL. *A '84-es Kijárat*, 1989/1. (75–78.) 77. Györfly Miklós ezzel kapcsolatban aggályainak ad hangot: „*a detektív-történet a Macskakőben ennek a kereső, nyomozó elbeszélő, beavatói magatartásnak a tárgyiasult hordozója. Ahogy Dajka felügyelő nyomoz és ahogy az elbeszélő egyszerre tudatosítója e nyomozásnak és tudója a kinyomozandó igazságnak – bár nem a teljesnek –, úgy nyomoz az író is az elbeszélés »tudott«, ismert eszközeivel, keretein belül egy felderítendő és átadandó igazság után. [...] A legáltalánosabb emberi kérdésektől konkrét történelmi kérdésekig, nevezetesen a múlt század végi új magyar honalapítás és a jelen század végi honvesztés kínzó konfliktusáig terjed az érintett problémák skálája [...]: bizonyos partatlanság, tettségesség jellemzi a célba vett anyag tekintetében, a »minden mindennel összefüggés« érzetének keveset mondó sugalmazása”. Györfly Miklós: LENGYEL PÉTER: MACSKAKŐ (1988). In: Györfly: ÚJ MAGYAR PRÓZASZEMLE. NYOLCVANAS ÉVEK. Pécs: Jelenkor, 1992. (174–177.) 176.*

13. Török András: LENGYEL PÉTER / MACSKAKŐ. 2000, 1994/5. (53–60.) 54.

14. A műfaji megnevezéseket Török András hivatkozott tanulmányából vettem át. A regény e rétegeinek sokfélesége együttal rámutat arra is, hogy bár az író elbeszélő számtalan szöveghelyen szembeállítja a századfordulóval a maga korát, mégis – a fent vázolt narrációs eljárások révén – összetettebb szemlélet uralkodik annál, mint ahogyan például Horkay Hörcher Ferenc fogalmaz: „*a történelmi folytonosság érzékeltése mellett egyetlen ellentétár alkotja az emlékezés szerkezetét. Múlt és jelen két pólusára osztja (osztják) az elbeszélő (az elbeszélők) a történelem birodalmát. [...] legfőbb magyarázata e fekete-fehér montáznak Lengyel egyértelmű történelemfilozófiai állásfoglalása. Kicsit sarkítva a következőképp foglathatnánk össze e felfogást: múlt az, ami – minden baj, bánat és bűn ellenére – jó volt, most pedig az, ami – minden kényelme és fejlettsége ellenére – rossz. Kifejezetten és vállaltan konzervatív álláspont ez*”. Horkay Hörcher Ferenc: KITALÁLT TÖRTÉNETEK NINCSENEK. LENGYEL PÉTER PRÓZÁJA. *Orpheus*, 1991/4. (108–122.) 118. Bónus Tibor szintén felhívja a figyelmet e két kor szembeállítására: „*A narrációjába a közelmúlt történelmének egyes epizódjait is beleszővő elsődleges elbeszélő napjaink tömeggyilkosságait szembeállítja a századvég »etikuss« bűnözésével. [...] nem hiányzik a tanító célzatosság. [...] a két egymás mellé rendelt világ kontrasztja morális tanulságok megfogalmazására is alkalmat ad*.” Bónus: i. m. 54–55.

15. Török: i. m. 54.

16. Brooks: i. m. 143.

17. „*A város egyesített perceptuális képe és lakóinak erkölcsi irányítása közötti kapcsolat*.” Boyer: i. m. 13.

18. Walter Benjamin: DAS PARIS DES SECOND EMPIRE BEI BAUDELAIRE. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1971. 77.

19. Dana Brand: FROM THE FLÂNEUR TO THE DETECTIVE: INTERPRETING THE CITY OF POE. In: Tony Bennett (ed.):

POPULAR FICTION. TECHNOLOGY, IDEOLOGY, PRODUCTION, READING. Popular Fictions Series. London and New York: Routledge, 1990. 223.

20. Boyer: i. m. 18.

21. Noël Carroll: A VARRAT. Ford. Liszka Tamás. *Metropolis*, 2005/1. (58–68.) 58.

22. Brooks: i. m. 10.

23. Uo. 38.

24. Idézi: Brooks: i. m. 37.

25. A „szakadás”, „összevarrás”, „összeférelés” kifejezéseket – a jelen összefüggésben némiképpen más értelemben használva őket – Nánay Bencétől kölcsönzöm: A BEÁLLÍTÁS ÉS ELLENBEÁLLÍTÁS FILOZÓFIÁJA. A VARRATELMÉLET KRITIKAI VIZSGÁLATA. *Metropolis*, 2005/1. 8–20.

26. Nánay: i. m. 8.

27. Thomas A. Sebeok–Jean Umiker-Sebeok: „YOU KNOW MY METHOD”: A JUXTAPOSITION OF CHARLES S. PEIRCE AND SHERLOCK HOLMES. In: Umberto Eco–Thomas A. Sebeok (szerk.): THE SIGN OF THREE. DUPIN, HOLMES, PEIRCE. Bloomington: Indiana University Press, 1983. (11–54.) 24–25.

28. Franco Moretti: CLUES. In: uő: SIGNS TAKEN FOR WONDERS. ESSAYS IN THE SOCIOLOGY OF LITERARY FORMS. London: Verso, 1983. (130–156.) 134.

29. Török: i. m. 56.

30. Eisemann György: POE-TICA. In: uő: A FOLYTATÓDÓ ROMANTIKA. *Orpheus*, 1999. (5–91.) 8.

31. Gérard Genette: METALEPSZIS. AZ ALAKZATTÓL A FIKCIÓIG. Ford. Z. Varga Zoltán. Pozsony: Kalligram, 2006. 8.

32. Horkay Hörcher: i. m. 108. Itt írja: „*Lengyel prózájának egyik legfontosabb jellegzetessége az az elementáris elbeszélő erő, megjelenítő képesség, ami az elbeszélés archaikus formájának egyik legfontosabb feltétele és jellemvonása volt, s amihez Lengyel iránya tudatos visszatérést sejtet. Ezek a történetek megigézik az olvasót. Eleget tesznek az elbeszélővel szemben támasztott legősibb követelménynek: hogy a szó mágijával megjelenítse azt, ami van.*” (Kiem. D. E.)

33. Vö. Paul de Man: AZ ÖNÉLETRAJZ MINT ARCRONGÁLÁS. *Pompeji*, 1997/2–3. 93–107., különösen 100–101.

34. Eisemann: i. m. 9–10.

35. Ebben az esetben ellipszisként fogható fel, rokonítva a Genette által idézett példával: „*Michelet ezt írja a klasszikus korról: »A XV. században a parasztság szorongó szerelmének bánatos sírásáról beszéltem. Nyilvánvaló, hogy ellipsziszről van szó, mely igen merésznek tűnik azok számára, akik szó szerint veszik, de amely csupán a szerző történeti munkájának egy korábbi, a középkornak szentelt fejezetére utal vissza.*” Genette: i. m. 18. A MACSKAKŐ idézett mondata („*A választ keresi a doktor a százméteres mélységben, jeges hullámsírukban*”) eszerint úgy értelmezhető: „*A választ keresi a doktor, amely a százméteres mélységben, jeges hullámsírukban van.*”

36. Genette: i. m. 11.

37. Bónus: i. m. 53.

38. Genette: i. m. 27.

39. Példaként idézem Bónus Tibort: „A betörés narrátora azonban nem értesülhet a végkifejletről, hiszen Amerikába menekülése közben a kasszakirályal együtt életét veszti, ennek következtében pedig az egész eseményt sem beszélheti el: azonossága tehát több mint kétséges. A magyarázat kézenfekvő: a regényíró ölti fel a kasszafűró szerepét.” I. m. 53.

40. Genette: i. m. 40.

41. Culler: i. m. 180.

42. Uo. 184.

43. Uo. 174.

44. Friedrich Kittler: EINE DETEKTIVGESCHICHTE DER ERSTEN DETEKTIVGESCHICHTE. In: uő: DICHTER MUTTER KIND. Fink, München, 1991. (197–218.) 215.

Dömötör Edit

EGY ALAPOS BALASSI-REVÍZIÓ

Köszeghy Péter: Balassi Bálint. Magyar Alkibiádész

Balassi Kiadó, 2008. 405 oldal, 3300 Ft

Köszeghy Péter új Balassi Bálint-életrajza figyelemre méltó vállalkozás. Eckhardt Sándor óta, tehát hatvanöt éve, az újabb felfedezések fényében és más érvrendszert alkalmazva eddig senki sem írta meg újra első nagy magyar nyelvű költőnk életét. Nemeskürty István 1978-as könyve, amellyel Köszeghy Balassi-mitológia-romboló bevezetőjében több oldalon keresztül foglalkozik, annyi tárgyi tévedést tartalmaz, és olyan könnyedén tesz Balassiról erősen felületes, de hangzatos állításokat, hogy inkább szépirodalmi lektűrnek tűnik, mint tudományos műnek. Mindenekelőtt tehát magának a vállalkozásnak a súlyát méltányoljuk, meg azt is, milyen mennyiségű szakirodalmon kellett Köszeghynek magát átrágnia ahhoz, hogy egy-egy kérdésben tisztábban lásson elődeinél. Balassi Bálint élete – mindössze negyven év! – ugyanis tele van ellentmondással, hosszan tartó perekkel, rosszul végződő kalandokkal, rövid életű sikerekkel és fájdalmas kudarcokkal. De közben megteremtí a költői életművét, a tizenhatodik században egyedülálló színvonalú magyar lírát, sok idegen példa alapján, de olyan nyelvérzékkel, amelyik egyesíti magában az udvari költészet legszebb fordulatait a teo-

lógusok által megvetett és lenézett virágénekek nyelvével.

Köszeghy életrajzának két fő tételét így lehetne némileg leegyszerűsítve megfogalmazni: Balassi Bálint legsúlyosabb problémája az, hogy anakronisztikusan viselkedik, vagyis olyan módszereket és hangot próbál használni, amelyeken társadalma már túlhaladt – *nincs igazán szinkronban a korával*. Rátartisága és időnként fel-feltörő erőszakossága, ami apjának, Balassi Jánosnak esetében még megbocsátható, az ő pályája során már erős ellenérzéseket kelt – nemcsak jobbágyai vagy a bányavárosok polgárai közt, hanem a többnyire udvarhú birtokos osztály körében is. A másik tétel a pozitívista életrajzírás bírálatából kiinduló, de a posztmodern relativizmustól is távolságot tartó *különválasztása a fikciónak a valóságtól*. Vagyis egyedül a költői életmű állításaira nem lehet életrajzot építeni, viszont gyakran nem az életrajzi adatok gondos elrendezése segít ahhoz, hogy egy-egy vers genesisét, illetve annak „üzenetét” megértsük. Ha pedig az életrajzon belül hézagok vannak, azokat óvatosan kell kezelnünk – szabad felállítanunk hipotéziseket, de nem szabad hagynunk, hogy a *wishful thinking*, vagyis saját irodalomtörténeti óhajunk alapján feltételezzünk nem létező tényeket. Vannak valószínűsíthető és vannak habókos, délibábos hipotézisek. Egy kivétellel Köszeghy óvatos az ilyen hipotézisek felállításában – erre a kivételre még visszatérek.

Balassi Bálint ambícióinak és tévedéseinek megértéséhez Balassi János fordulatokban bővelkedő életének a megismerése is szükséges. Köszeghy könyvében elég hosszan foglalkozik azzal, hogy Bálint apjának milyen helye volt az akkori magyar főúri hierarchiában, s ez hogyan módosult 1569-es bécsi letartóztatása után. Emlékezetes maradt ez az eset, Illésházy jó pár évvel később egy levelében ezzel érzékelteti a Habsburgok törvényszegéseit: „*Dobót, Balassit gyűlésből fogták meg!*” Amit még a kor tüzetesebb tanulmányozói közül sokan elfelejtettek: Balassi Jánost *két összeesküvésben* vélte a bécsi udvar bűnösnek – az 1569-es ügyben Erdélyi való szövetkezéssel vádolták, míg nem sokkal később egy Miksa főherceghez írt levélben (ezt Köszeghy könyvének 123. oldalán említi) a törökkel való paktálás vádját kell visszaautasítania. Levelezni egészen biztosan levelezett Erdellyel, csakúgy, mint a törökkel – de vajon kész volt-e a Habsburgok elárulására? Jóllehet Ba-

lassi János 1572 júniusában végleg királyi kegyelmet nyert, sőt 1574-ben már a „főajtónálló” címet is elnyerte, az udvar vele kapcsolatos gyanakvása, úgy hisszük, haláláig megmaradt.

Ezért logikus és jogos az az új gondolat, amit Kőszeghy a BATHORY ISTVÁN UDVARÁBAN című fejezetben fölvet, majd részletesen kifejti: 1575 nyarán Balassi János idősebbik fiát, Bálintot, nem Bekes Gáspár mellett, illetve Báthory ellen, hanem Báthory István mellé küldte Erdélybe. Egyrészt Istvánffytól tudjuk, hogy 1575 júniusában megszűnt Balassi János főajtónálló hivatala Bécsben, tehát most már formálisan semmi sem kapcsolta a királyi udvarhoz, másrészt ugyancsak Istvánffytól azt halljuk, hogy amikor Bálintot Hagymássy Kristóf emberei foglyul ejtették, apja csak egyetlen dolog miatt aggódott – nehogy fia a török kezébe kerüljön! Bár a jelentésekben az áll, hogy a Bekes-expedíció során Bálintot leütötték a lováról, és agyba-főbe verték, ez nem nagyon aggasztja Balassi Jánost. Vajon miért nem? Mert ez így nem igaz. Nem igaz, viszont remekül használható érve Báthory Istvánnak ahhoz, hogy levélben kimentse magát a szultán előtt, aki nagyon szeretné Bálintot magának megkaparintani: eszerint Balassi, miután fejbe verték, „megsüketült és az kórság is gyakorlatossággal üti el”, teljesen „elvajudt” (150.), vagyis használhatatlan. Kőszeghy megjegyzi, hogy Balassi később sohasem panaszkodott süketiségre, tehát nyilvánvalóan színlelés az egész.

A következő két évet Balassi Bálint nem annyira Báthory foglyaként, mint szolgálatában tölti. Teljesen indokolt Kőszeghy kérdése – mégis, ebben az időben miből élt Balassi? Válasza egyszerű: a fejedelem szolgálatába lépett, szabályos zsolddal, noha ez például a Báthory magyar katonaságának zsoldlistáján nem szerepel. Egyébként alkalmazása alighanem csak Báthory István lengyel királlyá választása után történt, amikor Ungnád Dávid jelenti a portáról, hogy Báthory azért nem adhatja ki Balassi Bálintot a töröknek, mert ezzel „elidegenítené magától a lengyeleket”. (162.) Kőszeghy kiemeli a „lengyeleket” szót, ami utalhat Balassi János befolyására Krakkóban, meg arra is, hogy a Balassi családnak (még 1569-ben vásárolt) várjai, birtokai vannak Lengyelországban. Mindenesetre Bálint ott lovagol a több száz magyar huszár között, akik elkísérik Báthoryt a krakkói koronázásra, s mellette marad egészen

addig, amíg 1577 májusában vissza nem kell térnie Magyarországra. Ott van a Báthory fennhatóságát el nem ismerő, ezért ostromgyűrűbe zárt Dancka alatt, onnan indul vissza Magyarországra. Vajon azért, mert apja már betegeskedik, és kéri, hogy térjen vissza? Meglehet. Egy biztos: teljesen egyet lehet érteni Kőszeghyvel abban a tekintetben, hogy ettől a második lengyelországi tartózkodástól kezdve Balassi Bálintnak „Báthory lett, apja mellett, a másik példaképe”. (164.)¹ Ez indokolja későbbi, már-már csökönys fenyegetődését Béccsel szemben: adjanak neki megfelelő megbízatást, kapitányságot, mert különben visszatér Lengyelországba! 1589-ben vissza is tér – Báthory István ekkor már halott, de élnek még a távoli rokonukat pártoló, őt a lengyel kancellárnak beajánló fiatalabb Báthoryk.

Ezzel kapcsolatban fölmerül egy érdekes kérdés, amit Kőszeghy Péter ugyan nem érint, de azért itt megpedzenék: Balassi Bálint katolizálása vajon összefügghet-e lengyel reménységeivel, illetve kapcsolataival? Mert ha először „érdekből” tér át, csak később mélyül el hite a „rég”i vallásban (és a szakirodalom, mint ezt Kőszeghy is tudja, ezt vallja), nem lehet a vallásváltásban nőülésén kívül még egy motívumot keresni: azt, hogy mivel Báthory István uralkodása alatt a katolikusok pozíciói látványosan megerősödtek az akkor még többvallású Lengyelországban, Balassi úgy gondolhatta, ha valaha még „karriert” akarna csinálni abban az országban, ahol családját ismerik és megbecsülik,² a legjobb lesz, ha ő is felveszi a lengyel király vallását?

Ami az EURYALUS ÉS LUCRETIA szerzőségét illeti, ezt a művet 1577-ben írta-fordította valaki, akit „Pataki Névtelen” néven tart számon a szakirodalom. Ennek az eredetileg latinul írt, XV. századi széphistóriának egész Európában nagy hatása volt – a XVI. században németre, sőt angolra is fordították, nem mindig versben. Kőszeghy Péter négy oldalon keresztül foglalkozik azzal a kérdéssel, vajon Balassi Bálint fordította-e Aeneas Sylvius szerelmi történetét a siennai Lukréciaőről és Euryalus grófról? A Balassi-szakértők többsége úgy hiszi, a „Pataki Névtelen” azonos Balassi Bálinttal, de érveik – ahogy erre Kőszeghy helyesen rámutat – nem perdöntőek. Meg kell mondanom, hogy én a Balassi-szerzőséget tagadó kisebbséggel tartok, mégpedig egyszerű költői meggondolások alapján. A magyar EURYALUS ÉS LUCRETIA ugyan-

is tele van azokkal a monoton rímekkel, amelyek ma már alig élvezhetővé teszik Tinódi Lantos Sebestyén költészetét, az állandó „valák”-kal. Ezek más korabeli széphistóriákban is előfordulnak, viszont Balassi fennmaradt verseiben egyetlenegyszer sem folyamadik a „valázshoz”, és ha Eckhardtnak igaza van, amikor az első Balassi-verseket, például a Bebek Judit nevére írottat 1575–76-ra keltezi,³ akkor joggal kérdezhetjük: aki *így tud rímelni*, ahogy azt ebben a versben teszi, miért kezd el „valázni” egy évvel később? Tehát jó okom van rá, hogy úgy véljem, Balassi csak tanult a „Pataki Névtelen”-től, de nem azonos vele.

A Kőszeghy-féle Balassi-revizió fontos része a Losonczy Anna-történet „deheroizálása”. Arról van szó, hihetünk-e Balassinak abban, hogy „Júlia” iránt érzett szerelmét annak tárgya vagy mondjuk inkább „célszemélye” viszonzotta-e már 1578-ban, amikor Balassi megírta MOST ADÁ VIRÁGOM NÉKEM BOKRÉTÁJÁT... című versét? A Nagyciklusban ez a vers közvetlenül a LOSONCZY ANNA NEVÉRE szerzett vers előtt áll, de lehet, hogy ez csak a költő által megkomponált fiktív történet része: vajon a „bokréta” kifejezést szerelmi viszony kezdeteként kell értelmeznünk? Szilády és Eckhardt, Balassi Bálint jeles korábbi kutatói így gondolták – Kőszeghynek viszont erős kétségei vannak ezzel a szövegértelmezéssel kapcsolatban. Vagyis míg az biztos, hogy 1588–89-ben udvarló verseivel Balassi a megözvegyült Losonczy Anna kezét kívánta elnyerni (197.), egyáltalán nem biztos, hogy tíz évvel korábban már viszonya volt, magyaráz szeretkezett a néhány évvel idősebb és mindenben rendkívül céltudatos hölgygel. Kőszeghy érveit erősíti szerintem a MOST ADÁ VIRÁGOM... hetedik sora, ahol a költő szerelmesének „tisztaságáról” beszél: „*Fejér rózsza penig mondja tiszta éltét...*” Még ha feltételezzük is, hogy ez a vers valóban Losonczy Annáról szól, akkor is platonikus kapcsolatra utal, talán késő trubadúri gesztust jelent, nem fizikai kapcsolatot.

Ez az egyik lehetőség. A másik, amit Kőszeghy ugyancsak felvet, s amiben én látok némi fantáziát, az a Choron (ejtsd: Csóron) Anna-ügy. Ez a kevésbé ismert fiatal nő, aki 1580 elején egy másik Balassi, István felesége lett, meglehetősen korábban családi számításba jött, mint Bálint feleségjelöltje. Ebben az esetben lehet arról szó, hogy Choron Anna ekkor (1578-

ban?) még szűzen elérik Balassi Bálintnak, akihez aztán végül mégsem megy hozzá. Végül is Balassi gyakran játszik a női nevekkal, „átszab” verseket annak megfelelően, hogy most éppen kinek udvarol. Ugyanakkor azzal is egyet lehet érteni, amit Kőszeghy könyvének 200. oldalán ír, hogy Balassi komolyabb szerelmi ügyeiben „*nem a férjes asszonyok, hanem az özvegyek és szüzek vigasztalója*”.

Igaz, ennek ellentmondani látszik az érsekújvári Lucia-kaland, a Zamáriané-ügy. Itt megint csak nem lehet tudni, valóban volt-e viszonya Balassinak Zandegger Luciával, sőt még az sem biztos, hogy „*a selmeci gróf özvegye*” valóban ez a Lucia volt-e (ezt egy lábjegyzetben – 282. – egyébként Kőszeghy is fölveti). Mindenesetre Ferdinánd Zamaria érsekújvári kapitány rendkívül féltékeny lett Balassira, és embereivel 1588 kora őszén kiüldözte a költőt a városból. A többi közt ezért áll agyaglábakon Kőszeghy Péter hipotézise arról, hogy Zandegger Lucia lehetett a versek „Céliájának” a modellje. Ugyanis évekkel később Balassi még a fikció kedvéért sem írhatta azt, hogy Céliától „*szerelmesen vígan*” vett búcsút.⁴ A fennmaradt adatok szerint költőnk még az is tagadja, hogy egyáltalán közelebbi köze lett volna Luciához! Másrészt az a tény, hogy a „Célia-versek” egy része már Balassi Lengyelországba menetele előtt íródott, nem cáfolja azt, hogy azok többsége lengyel földön született, és valószínű szerelmi kapcsolatról számol be. Egy korábbi dolgozatomban⁵ még az is megkockáztattam, hogy a lengyel citerászlány jóslata arról, hogy az a „*szép személy*” Balassinak adta „*nagy szerelmű szívét*”, meglehetősen, éppen a jelenleg még azonosítatlan Céliára vonatkozik, akit valahol Krakó tájékán kell keresnünk. Nem biztos, hogy Szárkándi Annában, bár Balassi bizonyíthatóan jól ismerte Wesselényinét, Bekes Gáspár özvegyét, és az egyik Célia-vers utalásai nagyon szuggesztív módon idézik Losonczy Annát, akire a rejtélyes Célia fölöttébb emlékeztet: „*Kinek módján, nevén, szaván, szép természetén jut eszembe énnekem / Régi nagy szerelmem, ki lón nagy keservem...*”⁶ Az „Anna” név nagyon gyakori volt az akkori lengyelben, de itt szerintem a „*szaván*” szó lényeges, mert ha lengyel hölgyről lenne szó, az aligha beszélne „Júliához” hasonló szavakkal – tehát magyarul. Azt, hogy „Célia” főrangú, tehát nevezetes családból származik, a rá alkalmazott „*az ország csil-*

laga” kitétel bizonyítja. De eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy Balassi több nőből gyúrta össze Céliát, amely esetben lehet szó egy magyar és egy (vagy több!, mondjuk, egy Jadwiga nevű) lengyel asszonyról is; s ha már itt tartunk, hadd jegyezsem meg, hogy a Tarnowskiak címerében (akiket Balassi serdülőkkora óta ismert, s akikkel 1576-ban is találkozott) két mezőben egy holdsarlót uraló csillag látható. Újabban makacsul nyomozok egy 1590-ben harminc éven felüli, megözvegyült Tarnowski lány után, aki bejáratos volt a lengyel királyi udvarba.

De „Célia” az egyetlen igazán támadható pont Kőszeghy Péter könyvében, amelyben a fent mondtak mellett is vannak újdonságok. Árnyalja például Balassi András, a korábbi kutatók által egyértelműen „gonosz nagybácsi”-nak beállított ember alakját. (250–51.) Rámutat arra, hogy az elhamarkodott és kudarcra végződő pataki kaland mintája – Losonczy Anna sikeres várfoglalása volt! Bizonyos szkepticizmussal kezeli a Balassi–Rimay kapcsolatot, ami ugyan első szép példája a költőbarátságnak, illetve a költői előd emléképolásának, mégis – teljességgel Rimay János forrásaira, illetve interpretációjára támaszkodik. Rimay közlendői között vannak tényeken alapuló dolgok, így például a nevezetes braunsbergi levél, amelyhez Balassi két könyvet mellékel, egy Machiavellit és egy anti-Machiavellit.⁷ Másrésztől viszont a Balassi-kódex bejegyzése, amit Kőszeghy idéz, hogy Balassi halálós ágyán kérte Rimayt, „*ékesítse meg*” verseivel az ő halálát (300.), minden valószínűség szerint inkább a legendák közé tartozik. Végül a szakirodalom mindig is tudta, hogy Bálint öccsét, Balassi Ferencet kora mérvadó véleménye sokkal jobb katonának tartotta, mint pennaforogató bátyját – azt viszont expressis verbis senki sem mondta ki tudtommal, hogy Balassi Bálint rossz katona volt! Kőszeghy, becsületére váljék, kimondja. Remélem, hogy ez nem fogja csökkenteni a Magyarországon évente ünnepélyesen odaitélt Balassi-kard rangját vagy értékét.

Egészében véve (a Balassi-periratok kissé hossz-as-hosszadalmas ismertetése ellenére) érdekes, olvasmányos könyvet irt Kőszeghy Péter. Ha azonban könyve esetleg megjelenne új vagy papírfedélű kiadásban, annak hététdal-as angol nyelvű „Summary”-ját, összefoglalását

alaposan át kellene dolgoznia. Ebben a szövegben a legvitathatóbb kitétel a következő: Balassi „*was not put off by the idea of rape (gentle as it was)*”. Én még eddig nem hallottam arról, hogy valakit „szelíden” is meg lehet erőszakolni – maga a megfogalmazás ellentmondásos. Ettől függetlenül Balassi valóban hajlamos volt az erőszakra, arra, hogy alacsonyabb társadalmi rangú emberekkel durván bánjon, azokat ütlelegeléssel „győzze meg” vélt igazáról. Nőügyeit, nőikkel kapcsolatos botrányait elítélték a kortársak, rossz hírére sokáig még szép istenes versei sem segítettek. Pedig sok kortársával ellentétben – ő verseiben nyilvánosan vezekelt bűneiért, kérte (mint Dávid király is) az Úr bocsánatát. A török ellen harcolva, „keresztény” katonaként halt meg, meglehet, abban a tudatban, hogy versei fennmaradnak, s azokat évszázadokkal később is fogják olvasni és énekelni a nyelvének gazdagságát és szépségét értékelő utódok.

Jegyzetek

1. Vö. tanulmányommal BALASSI BÁLINT ÉS SEBASTIAN GRABOWIECKI BÁTHORY ISTVÁN RÓL. In: BALASSI BÁLINT KÖLTÉSZETE EURÓPAI TÜKÖRÖBEN. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2006. 22–29.
2. Balassi János haláláról egyetlen latin nyelvű epicedium jelent meg 1577-ben Nürnbergben, szerzője Joachim Bielski, a Báthory család elkötelezettje. Itt egy apróságban ki kell igazítanunk Kőszeghyt (169.): az epicedium egyetlen ép példánya nem Londonban, hanem Edinburghban található.
3. BALASSI BÁLINT ÖSSZES MŰVEI I. Akadémiai Kiadó, 1951. 155.
4. „*Legtovább Juliát s leginkább Céliát / ez ideig szerettem, / Attól keservesen s ettől szerelmesen – / vígan már búcsút vettem*”. BALASSI BÁLINT VERSEI. Balassi Kiadó, 1994. 164.
5. Vö. Gömöri György: A BUJDOSÓ BALASSITÓL A MEGGYÁSZOLT ZRÍNYI MIKLÓSIG. TANULMÁNYOK. Argumentum, 1999. 57.
6. BALASSI BÁLINT VERSEI, 148.
7. Szerintem Giovanni Botero DEL DISPREGIO DEL MONDO című műve mellett még Antiono Possevino DISCORSO CONTRA L'IMPIETA... DEL MACHIAVELLO (Velence, 1585) című vitairata jöhet számításba, bár utóbbinak én csak 1604-es újrakiadását láttam az IL SOLDATO CRISTIANO függelékében.

Gömöri György